

I. A nyomtatott és kéziratos graduálok kölcsönhatása

I. 1. Az óprotestáns szertartás és a graduálok

Az óprotestáns graduálok egyetlen kötetben egyesítették a magyar gregorián tételeket, melyeket a római *Antiphonale, Psalterium, Benedictionale, Missale*, stb. tartalmazott latinul. A hagyományt az új szertartási és anyanyelvi igényekhez igazították, a humanizmus és a reformáció eszményei szerint megrostálva és szabadon átalakítva a gregorián örökséget. A VB. (1590) *Soltar Könyw*, az Ögr. (1636) pedig *Psalmi Davidis* címmel tartalmazza a százötven prózazsoltárt, a Psalteriumot. Ez a bibliai könyv Hieronymus szavai szeirnt a *Liber Psalmorum, Hebraice Thehilim*.¹ A zsoltáranyag az óprotestáns szertartási gyakorlat tartozéka, ehhez illeszkedik a graduálok sajátos könyvműfaja. A középkori örökséget folytató óprotestáns szertartási könyvek (a graduálok) és a liturgia egyik pillére, mint említettem, a Zsoltárkönyv maradt. Ilyen meghatározó értelemben része az Ögr.-nak a Psalterium. Óprotestánsnak a reformáció korai szakaszát nevezzük, amikor még nem vált felekezetekre. Hazánkban lassú átfejlődés, nem pedig hirtelen szakítás által történt meg a német (lutheri) és svájci (kálvini) ág szétválása. Erdélyben 1549-től kiéleződött a felekezés, 1567-től a Tiszántúlon a helvét irányzat fokozatosan érvényesült, de a Felvidéken és a Dunántúlon helyenként csak a XVII. század harmincas éveitől változott az egyházszerkezet. A közös európai szertartás öröksége szempontjából az eltávolodás és szakítás későbbi. A Felvidéken a XVII. század vége felé is több református templomban volt oltár, dunántúli református falvakban a gyertyatartókat a XVIII. században is használták; és még a XIX. században sem sikerült teljesen kiirtani az ünnepi virrasztást, a hajnali könyörgést, illetve a passiót és a lamentációt. A protestáns szertartási örökség a tovább élő óprotestáns hagyományt jelenti. A középkori egyházszerkezet tovább élt a lelkész-testületek önkormányzó zsinatai alakjában², nem voltak központilag elrendelt szertartási szövegek, sem szertartási rend. A II. Helvét Hitvallás a gregoriánt elvetette; mégis úgy döntöttek több zsinaton, hogy az írásszerű, a bibliai szemlélettel egyező tételeket megtartják³. Az énekelt szertartást nem

¹ A *zsoltár* szó használatát lásd alább a I. 3. 3. 2. *Feliratok és summák* című fejezetben.

² Zoványi 1898: passim; Miklós 1942: passim

³ A II. Helvét Hitvallás XXIII. fejezetében ez olvasható (RMK I. 1232 et 1243 szövege szerint) “Cantus, quem Gregorianum nuncupant, plurima habet absurda: unde rejectus est merito nostris et pluribus Ecclesiis. – Abban az éneklésben, melyet Grégoriánumnak mondanak, sok képtelenség vagy on, a’ mellyért a’ mi Ecclésiánktól és egyebektől-is méltán megvetetett” Czeglédý Sándor rámutatott, hogy nálunk a *Articuli maiores*, RMNy 226, illetve Mélius felfogásán ez nem érvényesült. Czeglédý 1967: 360–76; Benedek 1971: passim.

tilalmazták, mint a szélsőségesek és Zürich reformátora, Zwingli. Az óprotestáns istentiszteleti elemek többszáz magyar nyelvű tételével folytatták magyarul a középkori hagyományt. A magyar gregorián tételek⁴ szóban és énekben, írásban és nyomtatásban több emberöltőn át beleépültek anyanyelvünkbe és anyanyelvi műveltségünkbe, öröklődtek kéziratosságból szóbeli hagyományozás útján is a XVIII. századig. A liturgiára, az óprotestáns istentisztelet rendjére, a gregorián tételekre és a zsoltárokra forrásunk két nyomtatott graduál: Huszár Gálé (1574) valamint az Keserői Dajka János – Geleji Katona István féle Ögr. Vastag, nagyméretű könyvet jelent a graduál *öreg* jelzője. A Váradi Biblia (VárB.) címlapján is ezt olvassuk: “Mostan pedig ujjban ez *öreg* formában... kibocsáttatott”. Az Ögr. Debrecenben őrzött példányának méretei – e példányt a XVIII. század közepéig Somorján használták (ma Šamorin, Szlovákia) – ezt szemléletesen igazolják: a 38 × 27 centiméteres megkapcsolt fatáblás kötés kilenc centiméter vastag.⁵ Az Ögr. debreceni példánya (amelynek ajándékozását a városi jegyzőkönyv is megörökítette) a Rákóczi szabadságharcban (a labancok dúlásakor) vagy egy korábbi tűzvészben pusztult el. Nem maradtak meg azok a szerkönyvek sem, amelyeket a debreceni templomokban használtak a középkortól a XVI. századig; és protestáns graduálok sem, amelyeket a városi nyomdásznak a szerződés kikötése szerint (1633) ingyen kellett újrakötnie, ha elkoptak. A nyomtatott graduálok Zsoltárkönyvének szövegeinek háttérét a kéziratosságból másolt zsoltárok kiegészítik és megvilágítják. (Ezek összefüggéseiről szól a I. fejezet 2. 1–5. pontja.)

I. 1. 1. Psalmus, Psalterium, psalmodia

A Zsoltárkönyv szertartási óhéber imádságyűjtemény. Többszázados használat nyomán végül a Mózes öt könyvéhez hasonlóan öt könyvre tagolva rendezték sorba a Krisztus előtti 5–2. század táján. Szertartási megszólaltatása (cantillatioja) a keresztyénség századaiban görögül és latinul folytatódott, a reformáció korától pedig nemzeti nyelveken. A zsoltározás gyakorlata lényegében mindmáig ugyanaz (a zsolozsma, horae canonicae szerkezetében), ahogyan Szent Benedek szabályozta illetve átformálta. Bár sok változatban élt, a zsoltárok állandó és folyamatos imádkozására alapul. Ez a római, és különféle más keresztyén liturgiákra is igaz (mozarab, etióp, stb.) A zsoltározás, psalmodia, mindenkor ének szóval (énekbeszédben) hangzott el, így értelmezték; egyszólamú és hangszerkíséret nélküli elhangzó liturgikus imádságként. Eredetileg volt ezen imádságok között egy tekintélyes csoport, amelynek a zsoltár műfaja (ez a görög eredetű *psalmus*, illetve a héber *mizmor* szó jelentése): hangszerkíséretes, pengetős hangszerrel énekelt szertartási imádság. A hangszer tilalma nem a liturgikus héber felfogásban és gyakorlatban, hanem jórészt a klasszikus antikvitás filozófiájában gyökerezik, és a pogány

⁴ A nyelvi hatásban része volt az antifonák zsoltárokból származó szövegeinek (például *Könyörűly Vr Isten mi rajtunk, és halgasd meg az mi imádságinkat*), vagy az introitus etc. verzusoknak (például *Vram Isten mutasd megh énnékem a te utaidat: Es tanics engemet a te ösvényidre*), de ezek vizsgálata az itteni áttekintésnek nem része, egy szélesebb körű feldolgozásból azonban nem maradhat el.

⁵ Veretekkel ékesített bőrrel bevont fatáblás kötésű példányai még vastagabbak lehettek, ilyen a sarok és köldökveretekkel díszített nagykörösi példány.

áldozatok mágiáját utasította el keresztyén alapon, erőteljesen hivatkozva arra, hogy az Újszövetség nem említ hangszereket vallásos cselekményekkel kapcsolatban. A *psalterium* hárfaszerű pengetős hangszer latin neve: “Sumite psalmum, et date tympanum :* psalterium jucundum cum cithara” (80,3).⁶ A zsoltárok latin szövege széles körben használja e hangszernevet többnyire más hangszerekkel, mint *psalterium et cithara* (a *cithara*, a görög *κυθαρος* gitárszerű hangszer). A *psalterium*, mint európai pengetős hangszer, nem közvetlenül az ókori elődök leszármazottja, hanem átvitték rá az egyházi jelentést. A *psalterium* szó primer jelentése voltaképpen görögből ered (*psallo* = *ψαλλειν*), ez is pengetős hangszer kíséretével való éneklés; értelme tehát ugyanaz, mint a héber *mizmor* szónak, amely görög közvetítéssel az egyházi latinságban meggyökeresedett.⁷ Az éneklésnek hangszerekkel társítása általában is mutatja ezt, mint “Jubilate Deo omnis terra: * cantate, et exultate, et psallite. Psallite Domino in cithara, in cithara et voce psalmi:* in tubis ductilibus, et voce tubae corneae” (97,4-5).⁸ Azért fontos ez a szószármaztatás és a primer meg a módosult jelentés, mert a reformáció ad fontes elvétől némileg eltérően Geleji Katona is hangszerellenesen értelmezi a szertartást, és a zsoltárokat meg a Zsoltárkönyvet az Ögr.-hoz írott neves előszavában ilyen szemléletbe illeszti: “Az *Pfalmasok*on értetnek az Prophetáknak énekei, mellyeket Magyarul Soltároknak hivunk, nevezet jzerént az *Pfalterium*, avagy a’ Soltár konyv, a’ melly más fel jzáz Soltárokból áll, mellyeket egy néhány jzent emberek, ugymint az Afaph, a’ Mojes, az Ethan Ezrahites, az Salamon, a’ David és egyebek, Pophetai Lélekkal jzerzettek, noha foképpen a’ Daviddal neveztetnek...” – (((3)^b – ugyanott az úgynevezett *canticumok*at mondja *hymnusnak*, illetve *ódának* a graduál egyes szertartási tételcsoportjait vagy műfajait (*antifona, prosa, versiculus, benedicamus*). Mindezt az Ef 5,19 és Kol 3,16⁹ alapján értelmezi, ahol a főntebb jelzett *ének, dicséret* és *psalmus* megnevezés együtt található a Geleji Katona által idézett szövegben, tehát ’psalmusokkal szólni’ és ’lelki énekekkel szólni’, valamint ’dicséretet mondani’ – majd ’psalmusokkal/himnuszokkal/lelki éneklésekkel inteni’ jelentést idéz. Ez azonban nem a VB.-ból való idézet, saját rögtönzött fordítása, mert *psalmus* helyett ott *lelki éneklések* található. A Kolossé levélben ellenben megvan a *Pfalmufokkal* szó, de nincs a *Hymnufokkal*, hanem helyette a *lelki énekléjekkel* szavakat olvasunk a VB. szövegében. A *zsoltár* azonban – egyetlen kivétellel – sem Geleji Katona saját fordításában, sem a VB.-ban, sem annak Szenci Molnár Albert által revideált kiadásában, vagy a VárB.-ban nem található. Csak a későbbi revíziók használták e szót. Valamennyi kifejezés nyilvános szertartáson énekelt műfaj, szertartási (díszes) imádságok

⁶ Vö. még Psalmi (Vulgata) 32,2; 56,9; 70,22; 80,3; 91,4; 97,5; 107,3; 143,9; és 150,3.

⁷ A zsoltárok zenei terminológiájára, hangszerekre, a hajdani héber templomi zenére vonatkozó 18–20. századi vélekedések összegyűjtve megtalálhatók Wohlenberg 1967: passim

⁸ Vö. még Psalmi (Vulgata) 7,18; 9,3. 12; 26,6; 29,5. 13; 32,2; 46,7; 56,8. 10; 67,5. 33; 70,22; 74,10; 91,2; 97,5; 100,1; 103,33; 104,2; 107,2. 4; 134,3; 137,1; 143,9; 145,2; 146,1; 149,3.7.

⁹ Szólván ti magatoc közt éneklésec és Isteni diczéretec által, és lelki énekec által, énekelvén és diczéretet mondván az Urnac szivetekből. – Az Christusnac beszéde lakozzéc ti bennetec bövséggel, minden bölcseséggel: tanitván és intvén egymást ti magatoc között, Psalmusokkal, diczéreteckel, és lelki énekeckel, nagy kedvel énekelvén az ti sziveitekbe az Urnac. (A Hanai Biblia szövege szerint.)

megnevezése. Ezen magyar nyelvű imádságok alkalmas elrendezését végezte el Keserői Dajka. Ebben munkálkodott tovább saját maga, és elődjének szintén az erdélyi fejedelem udvarában végzett mintaszerű szertartási segédleteiről, a Zsoltárok könyvének megszerkesztéséről is ilyen értelmű tudósítást közöl Geleji Katona.¹⁰ Ennek a szövegtörténeti mozzanatnak a megörökítése a mi korunknak is több ponton körülhatárolja, hogy általánosságban miként értsük a reformáció századát és a református ortodoxia korszakát. Anyanyelvünk és az anyanyelven művelt irodalom, az egyházi szakirodalom és az élőbeszéd szempontjából egyaránt több messzeható következménye van eme XVII. századi törekvéseknek, amelynek politikai háttere az Erdélyi Fejedelemség virág-kora, egyházpolitikai háttere pedig a protestánsok státusának rendezésére hivatott vallásbéke illetve tolerancia.

(1) *Szó szerinti azonosság a bibliai szöveggel*, ez a fordítás mércéje. A latin (Vulgata) vagy a héber Biblia szövege hiteles? A nemzeti nyelvekre lefordított Biblia hiteles-e, vagy hamisítás? Ez létkérdés volt a protestáns vallásgyakorlat szempontjából. A kódexek néha az érthetőség rovására is ragaszkodtak a szószerintiséghez, vagy átértelmezések voltak.¹¹ A szabad átértelmezést a kéziratos protestáns graduálok némelyik zsoltára is követte, főként a krisztianizáló parafrázisok. Énekbeszédben elimádkozva a zsoltár maga a Biblia. Megszövegezése közügy: liturgiai ('közszolgálat' e szó értelme a hellénizmusban és az Újszövetségben) és a politikai kérdés, de egyben mindenkor nyelvi kérdés is (tulajdonképpen már ekkor gyakorlati valóság volt, főként a protestánsokkal kapcsolatban az, amit később úgy mondtak, hogy nyelvében él a nemzet).

(2) A magyarosság és az esztétikum sem hiányozhat a hű fordítás nyelvi követelményei mellől. (A betű a héber szöveget jelenti.) Keserői Dajka János dicséretére elmondja Geleji Katona, hogy a "Hymnusokat, igen szép Magyarfággal, (mert jeles Magyar ember vala) egygyezo végezodéjü *rhythmu*fokra, (mivel az ének jzerzésben–is vólt módja) az Deák Exemplarok jzerént, meg igazitá, az mellyek penig Deákul nem találtathattak, azokat az keréjtyéni hitnek és valláknak rá májára jzabá, és az notákhöz alkolmztatott ékes verjekre formálá..." (ugyanott). Tudvalevőleg a ritmus jelentése itt verssor, a nóta és kóta pedig a gregorian choralis. A hazai szakirodalomban Geleji Katoa a magyar grammatika és helyesírás szabatos formába öntésének egyik elméleti és gyakorlati úttörője.¹² Hosszú időn át a grammatika és retorika kölcsönösen feltételezte egymást. Ismeretes Luther axiomája is: *Vera theologia grammatica est*.

¹⁰ Elődjének a graduál jobbítása, a zsoltárok helyes szövegének megállapítása és pótlása érdekében elvégzett munkásságát megörökítő sorait mindmáig sem mellőzni, sem pótolni, sem lényeges adalékokkal tovább gazdagítani nem tudjuk. "Ez után íjmet az, hogy az iminnen amonnan Várofojokrol, még onnan kuvöl Magyar orjzágból–is, bé kéregettetett Graduálokból az miénknek hiját ki potolta, és ki töltötte. Végezetre hogy az más fél jzáz Sóltárokat, (az mint látom az bóldog emlekezetü Carolyi Caspar forditája jzerént) mivel az előtti Graduálokban tsak egy néhány Sóltárok vóltak (azok–is nem literaliter, hanem tsak *periphrasice*, az az, bővebbedkén való körül járó bejzéddelel, az mint az kifjebbik *Cantionale*ban kell lenni) verjfenként jzaggatván az notával való énekléjre egejzlen le irta, j–az Graduál írónak eleiben adta."

¹¹ Vö. Boros 1903 passim.

¹² Szathmári 1968: 233–70.

(3) *A cantillatio érdekében a zoltárszövegeket két fűlsorból álló versekre kell tagolni.* Ebben a bibliai héber mondat felépítése az alap, amelynek a közepére és végére neuma-szerű jelecske figyelmeztet. Ezek a helyes mondattani tagolást, jó kiejtést szolgálják. Erre a soknyelvű birodalmi környezetben élő zsidóságnak a liturgikus nyelv (holt nyelv) miatt szüksége volt. A szöveghez illesztett apró grammatikai figyelmeztetők zenei jelek is. A szent szövegeket közönségesen vagy csak szótlánul senki nem olvasta, hanem félhangosan mormolta, közösségben pedig a kikiáltó módjára énekbeszéddel hangoztatta. Az ünnepélyes olvasás az énekművészet rangjára emelkedett. A latin zoltár recitálása a hajdani énekbeszéd bizánci közvetítéssel átvett utóda. Ez a recitativ megszólaltatás, a *psalmodia*, a zoltárok karban elimádkozásának módja. A magyar zoltárszöveg recitáláshoz alkalmas tagolásának a gondozója és gazdája is Keserűi Dajka volt. Nyelvileg ez azért mélyreható kérdés, mert a fennhangon szóló imádság, az elkiáltott mondat megértése, azaz a retorikus megfogalmazás és az élőbeszéd értő megformálása a mindennemű hallgató számára is mintát és mércét kínált, az iskolázottak számára pedig elvárás volt. A XVII. században a nyelvi öntudatot Geleji Katona közismerten racionális beállítottsága, s általában a prédikálás célját és megoldását illetően didaktikus szertartási túlsúllyal hangoztatta a megértést, a szöveg jó értését, amint erre a graduál előszavában is többször visszatér az ortodox (református) püspök. A több-szólamú éneklést és az szertartásban felhangzó idegen nyelvet, valamint a hangszerek használatát éppen ezzel az abszolutizált érveléssel helytelenítette és szigorúan elvetette.

(4) *A magyar nyelvű szertartáson a teljes Zsoltárkönyv szükséges.* Az 1540 tájától kialakultnak tekinthető protestáns anyanyelvi szertartás és a zoltározás nem terjedt ki a teljes Zsoltárkönyvre, hanem csak a nélkülözhetetlen zoltárok ismétlésére szorítkozott. A kéziratos graduálok Psal-teriumából, s az ünnepi zoltárok mennyisége alapján ez következik. A Biblia lefordításának prog-ramja a liturgikus gyakorlatban is hasonló módon alakult. Nyelvi és irodalmi szempontból a kérdés is, hogy a Zsoltárkönyv teljes fordításai (Heltaié, Székely Istváné, vagy az elveszettek között a Szegedi Lajosé), hogyan hatottak, vagy nem hatottak a gyakorlatban, és hogyan vették át és foly-tatták vagy nem folytatták a kéziratos graduálok például Huszár Gál zoltárainak használatát, miért nem teremtett hagyományt, vagy miként élt tovább a nyomtatott graduál megjelenése, tehát 1636 után is a Kálmáncsehi (Sánta) Márton egynémelyik zoltára? A szöveg tagolásában a latinnak megfelelő hagyományos beosztás is szerepet játszhatott helyenként, mert a VB. sem vetette el mindenestől a Vulgatát (eleinte a zoltárok számozása is keveredett), de az eredeti héber, a Hebraica veritas, s ennek szó szerinti átírata, Immanuel Tremellius fordítása volt a reformáció fordítóinak zsinórmértéke, még Tótfalusi Kis Miklós javított kiadásában is. A versek beosztása, fűlsorokra tagolása helyenként eltér a Vulgatától, némelykor nem is szerencsés. Az első fűlsor túlságosan rövidre, a második pedig túl hosszúra sikeredett (nem jó helyre került a mediatio); és a hosszú sorok további zenei tagolására szolgáló flexa jelölése elmarad. Ezt ugyan a gyakorlott zsol-tározók maguktól tudták, és ameddig jó kántoroktól vették át az élő gyakorlatot, addig ebből nem adódott gond. De ez is elkerülhető lett volna, ha a felezést arányosabban választotta volna meg a szöveg szerkesztője. Mindez nem zenei, hanem nyelvi természetű kérdés, mert a jó magyarsággal megformált mondat jó

kimondását segítheti vagy pedig alkalmatlan tagolásával nehézkessé teheti. A XVII. században elején a retorika még virágjában volt, és az iskolázott szövegezők, fordítók keze alól a mintegy zeneileg tagolásra alkalmas módon került ki a mondanivaló. Nem volt azonban szó arról, ami a barokkban játszódtott le, amikor a zenei formálás volt retorikus. A szertartásbeli zsolnározásnak a szövegszerűség a lényeges vonása, és ezt az ókori filozófiának a beszéd-központúsága is támogatta.

I. 1. 2. Zsoltár, ének, dicséret

Geleji Katona előszava mutatja, hogy a latin és magyar szót keverve, egymással egyenértékűként használja az Ögr. A pontos és rendszerezett megkülönböztetés, a szabatos definiálás nélküli szó-használat jellemzi a kort, és még a későbbi magyarázatokat is. A Psalmus Hungaricus híres befejezése:

Szent Dávid írta a Zsoltárkönyvben
Ötvenötödik dicséretében...

A reformáció századában a *Zsoltárok könyve* használatos volt, az egyes zsoltárokat azonban többnyire latinul nevezték meg, vagy magyarul *dicséret*, *ének* néven említették. Ez ismétlődik például a keretversekben, így Szegedi Gergely zsoltárparafrázisaiban.¹³ A szó használata változott. A *psalmus* szó használata fokozatosan ritkult a XVIII. század tájától. A *zsoltár* szó viszont előbb *Psalterium* jelentésű volt eleinte (a XV. század óta). Annak pedig a graduálokban nincs nyoma, ami a XIX. századtól a református szóhasználatot jellemzi, tudniillik, hogy a *zsoltár* szó rímes–strófikus átíratot, természetesen a Szenci Molnárét, másodlagosan a zsoltárkönyvet, sőt az egész gyülekezeti énekeskönyvet is jelenti. A szó jelentése többretű. Ez feltárul a zsoltárok summáiban és felirataiban. A VB.-ben csak három felíratot találunk: “Dauidnac az WR Bolgáiánac *hálá ado eneke*, mellyel az WRnac halákat adot az napon, mellyen meg Babaditotta otet az WR minden ellenfeginec kezekebol, es az Saul kezekebol.” (18. zsoltár); “Dáuid *éneke*, mikoron el változtatta az o beszédét Abimelech előtt, ki ki üze otet es el mene, 1.

13

Például a Szegedi Gergely 32. és 38. zsoltára, valamint egy névtelen 113. zsoltára ezt a megoldást szemlélteti Huszár Gál első énekeskönyvében (BHA 12):

Szent Dáuid írta ezt a Soltar könyvben,
Dicséretinek harmitz egy részében
Kivel biztatá lelkét félelmében
Mikor az Isten próbálta lelkében.
(Bódog az ilyen ember ez világon,
a 32. Zsoltár parafrázisa) RPHA 199

Szent Dáuid írta ezt a Soltar könyvben,
Harmintz hatodik rész dicséretében,
Mikoron bus vala az o részében
ezeket eneklé egy idő keduében.
(Nagy bánatban Dávid mikor vala,
a 38. zsoltár parafrázisa) RPHA 1024

Szent Dáuid írta ezt a Soltar könyvben
Enekének ház tizenhárom részében,
Anyafentegyház enekli dicséretben,
az Istennek o nagy dicséretiben.
(Keresztyének kik ez földön lakoztok
a 113 zsoltár parafrázisa) RPHA 729

Samuel. 21” (34. zsoltár); “Dauid *Psalmusa*, mikor o hozzá ment volna Nathan Prophéta, minec vtánna az Bethjeba aszszonnyal vétkezet volna.” (51. zsoltár). Itt tehát az *ének* szó jelentése ’psalmus’, ’zsoltár’. A *psalmus* szó egyébként csak ebben a harmadiknak idézett feliratban olvasható. Másutt a *diczélet*, *ének*, *soltár* található. Az “Elsó *Soltar*” szavak után a Zsoltárkönyv első summája így kezdődik: “Meg mondgya ez elso *ditféretben*...” Ugyanilyen azonosítással végződik a Zsoltárkönyv: “Dáuid *Soltárinac*, vagy Isteni *ditféretinec* vége.” – A summákban vegyesen található ez a három kifejezés.

Soltár (“...ez *Soltarban*...”) szó olvasható nyolc zsoltár summájában.¹⁴

Diczélet (“...ez *diczéletben*...”) szó olvasható harminchét zsoltár summájában.¹⁵

Ének szó olvasható huszonöt zsoltár summájában.¹⁶ A *dicséret* szó az 57. zsoltár summája után csak egyszer, a 137. zsoltár előtt olvasható summában fordul elő. Ellenben az *ének* szó az első száz zsoltár elé beiktatott summákban csupán hatszor található; a 100. zsoltártól kezdve pedig (egyetlen kivétellel) csak az *ének* szó használatos. Ez a szerkesztői munka eltérő fázisaira, valamint vélhetően a források különböző voltára is utal. A XVI–XVII. századi református szóhasználatban a *psalmus*, *soltár*, *dicséret* és *ének* felcserélhető, nem hordoz sajátos és fogalmilag pontosan körülhatárolt műfaji, tartalmi jelentést. Megmutatkozik ez továbbá a VB. ama széljegyzetén, amely a héber és a latin zsoltárszámozás eltérést magyarázza a 10. zsoltár summájában.¹⁷ A VB. és az Ögr. tehát ’Zsoltárkönyv’ jelentésben a *zsoltár* szót nem használja, holott ez már az 1312 utáni időtől dokumentált.¹⁸ A graduálban is a *Psalmus* (*Psalmi Davidis*, *Eiusdem psalmi continuatio*) szót találjuk mindvégig, a *zsoltár* és *Zsoltárkönyv* szót sehol nem. Liturgikus szerkönyv rendeltetése miatt a nyomtatott (és a kéziratos) graduál feliratot és summát, valamint versszámozást sem tartalmaz. A *zsoltár* szó ilyen mértékű mellőzése azért tűnhet föl különösnek, mert címlapokon is olvassuk, bár az egykorú szóhasználat nem csak a VB.-ban vegyes. A vegyes szóhasználat aztán azt a gyakorlatot is folytatja, amely már a kódexek korában kialakult, hogy szópárok (ev $\delta\iota\alpha$ $\delta\upsilon\omega\nu$, amely Pál apostol leveleiben is gyakori a héber szavak áttételeként)

¹⁴ Ezek: 8, 10, 50, 53, 58, 60, 70, 78.

¹⁵ Ezek: 1, 5, 9, 10–15, 18–22, 24, 28–30, 32–41, 43, 44, 46–49, 56, 57, 137.

¹⁶ Ezek: 18, 34, 51, 52, 54, 55, 100–104, 106, 108, 116, 119, 124, 127–129, 131–133, 135, 139, 147.

¹⁷ “Touábba it azt ebedbe vegyed, hogy az regi Bibliaban az kilentzedic Soltár ez tizedickel mind egybe foglaltatic, es azert vagyon az egyenetlenjég az Soltároknac Bámlalájában, mert az Sidóc [= Textus Massoreticus] azt ketté bakaztyác, es nem egy hanem két *diczéletne*c mondgyác: De az vtán efmét meg egyeznec az bámlalájában, hogy az Dáuidnac más fél Báz Soltára meg légyen. Mert az Báz negyuen hatodik és az Báz negyuen hetedic diczélet efmét ez helyet az regi Bibliaban [= a Vulgatában] két felé bakaztatic, mellyeket az Sidóc vißontag egybe foglalnac.”

¹⁸ TESz az ’ószövetségi vallásos ének’, a ’hárfaszerű hangszer’, és az ’egyházi ének’ jelentést adatozza, a ’zsoltárkönyv’ értelmezést Csokonai idejére (1795) keltezi. Az ÉrtSz ’Istent dicsőítő vallásos költemény’, ’református egyházi énekeskönyv’ is; bizonyos sajtóhiba, hogy a XVII. századra keltezi a rímes verses magyar adaptációt, mert ez csak a Szenci Molnár átköltésére igaz, hisz az 1540 tájától keletkezett valamennyi zsoltárparafraízis is rímes és strófás átköltés. Vö. Hexendorf 1956: 288–303; Hexendorf 1963: passim; Fekete 2002d: passim.

érzékelteknek egyetlen fogalmat: *ének* és *dicséret* = *zsoltár*. A *dicséret* azonban magát az *énekléseket*, az *énekes szertartás* egészét is jelenti (például Huszár Gál graduálkiadásában).¹⁹

Heltai Gáspár címlapja így fogalmaz: “*Soltar*, az az Szent Davidnac, es egyeb Prophetáknac *Pfalmuřnac*, avagy Iřteni *dichireteknec* konyve: Szép Sumátskaikal es rouideden valo aertelmoc- kel. Magyar Nyeluen... (Kolozsvár, 1560).²⁰ A kötetben belül is használja a *zsoltár* szót, így például: “A *Soltarnac* harmadic reřze.” (142) Mégis *psalmus*nak mond minden egyes *zsoltárt*, és a summákban is ezt a szót használja, például a 73. felett: “E *Pfalmuřnac* egy értelme vagon az 37. *Pfalmuřfal*...” A feliratokban előfordul a *psalmus* mellett az *ének* is, mint az 55. *zsoltár* előtt: “Dauidnac tanito *éneke*...”; vagy a 92. előtt: “*Enekes Pfalmus*, Szombatra valo.” (A summák kérdésével alább külön részfejezet foglalkozik.) Bencédi Székely István terminológiája némileg eltérő, az ő kiadásának címe: *Soltar* Końu (Krakkó 1548).²¹; ellenben ő is egyik szót a másikkal magyarázza a tartalomjegyzék után: “*Soltar* az az *diczireteknec* końve” (A^{1a}) Nála még megvan a *zsoltár* ’zsoltárkönyv, Psalterium’ értelme, amint ezt az ajánlás után is így olvassuk: “Ez *Soltarnac* [Zsoltárkönyvnek] vtana nehez helleket röuid bebeddel meg magáraztam, kire tigatedet *Psalmosonkint* rea viřen, es igazgat, az margon kiuul iegeztetöt hasonlatos kota...” (V^{4a}). De ő is a *psalmos* szót használja mindvégig a *zsoltárok* feliratában. Így a Zsoltárkönyv befejezéséül: “Ez a vighe a *Pfalmořknac*.” (V^{4a}). A *zsoltárok* értelmezésére összegző formulát, ágaztatást is közöl (3^a): “Az egész *Soltarnac* sommaia” címirattal:

Minden <i>Pfalmos</i> auag’	—————	Profetal. Tanit. Konorog Vigařtal. Halat ad.
-----------------------------	-------	--

Huszár Gál is a *psalmus* szót használja az egyes *zsoltárok* felett, és a liturgikus tanácsok megfogalmazása közben is. Például: “Mikoron kedig az Antiphona vtán két auagy három *Pfalmuř* czendeř es lařju enekleřfel el mondnac [azaz recitálnak] [...] A fellyül el mondot *Pfalmus* vtan...” (BHA 13. 5^a) “Mikor a *Pfalmoř*kat el vegezic.” (BHA 13. 12^a) “A *Pfalmoř*c elott valo Antiphona.” (BHA 13. 251^a) A *dicséret* szót általában ’szertartás’ (istendicséret vagy istentisztelet) értelemben használja, az *ének* szót pedig nem tekinti a *psalmussal* egyenrangú műfaji megjelölésnek. 1561-ben sem különböztet prózazsoltár és rímes–strófikus adaptáció között Huszár Gál, és 1574-ben sem. A liturgia szempontjából mintegy azonosítja e két műfajt. Erre az mutat, hogy a parafrázisok fölött is közli a latin incipitet, méghozzá több alkalommal a Vulgata számozása szerint, és ezt megismétli 1574-ben is. Ez az eljárás összecseng azzal, hogy a gyülekezet *éneklése* nem paraliturgikus a protestáns felfogásban és gyakorlatban. Az egyes *zsoltárok* felett a sorszámhoz a *Pfalmus* szó kapcsolódik. Egyízben, mintha csak prózazsoltár volna, Huszár

¹⁹ Az előfejbén: *ÉNEKLÉSEC*; az ünnepek feliratában ugyanakkor ismételten: *DICZERETEC* (Komgr. például 5^a, 15^a, 23^a, 152^a, 159^a, stb.)

²⁰ □RMNy 162

²¹ □RMNy 74

Gál még feliratot is közöl. Ez a [Szege]di Lajos 51 (50). zsoltárra írott parafrázisa: Légy irgalmas Úr Isten mi nekünk... “Azon LI. *Pfalms*, Mellyben Daudid, minec utanna vétkezet volna, az Istentől bűnenec boczanattyat kéri, 2.Reg. 11 [recte: 2Sám 12].” Előbb két másik parafrázis következett, az első fölött van az incipit: Miserere mei Deus secundum magnam misericordiam tuam.

“A *Psalmusokból* valo Isteni *Diczeretec*” – ez ennek a parafrázisokat egybegyűjtő énekcsoporthoz az elnevezése. Ez a gyülekezeti énekeskönyvekben 1560-tól 1806-ig állandó maradt. Eme énekcsoporthoz végén, akár a VB. a Zsoltárkönyv végén, ez az explicit olvasható: “A’ *Psalmusokból* valo Isteni diczereteknece vege vagyón” (Z^{6b}). Az azonosítás mércéjéül kínálkozik Szkhárosi Horváth András Mind ez világnak ím esze veszett... kezdetű ötvenegy strófás éneke (RPHA 948), ezt először szintén Huszár Gál adta közre 1560/1561-ben. A hírelő énekek módján két bevezető strófája utal többek között a Zsoltárok könyve 2. részére. A keretvers Tályát, 1549-et is megnevezi, meg Kajafást a Krisztus üldözőjét, és az agg Simeon jelét is beleszövi a zsoltárba, amelynek szövege így nem csupán krisztianizáló, hanem hungarizáló változat, és ilyen sorok követik egymást:

Sion hegye az Kereštyenjeg...
De Luther Márton kárt tón Papánac...
Várad nagy kárt tešš mind ez oršágnac ...
Szent Lábló feiét ti imádgjátoc ...

Tehát Magyarország történelme valamint a napi történések szerint aktualizált és applikált verses prédikálás viharzó részletei épülnek tanító énekké. Ennek ellenére mottó gyanánt ott van fölötté az incipit: *Quare fremuerunt gentes...* Huszár Gálnak a 96. zsoltár elé írt liturgikus megjegyzése más oldalról, de szintén a krisztianizáló értelmezés felől világítja meg ezt az azonosítást: “Ha kedig töb *Pjalmu*fokat akar valaki azzal egyetemben mondani [t.i. az éppen közölt 96. zsoltárral], azon *Pjalmus* vtan a melly *Pjalmus* köuetkezie, azt kelly mondani. Mert ezec egy ma]–vtan mind a *Chri]tu]fnac* el iöue]eröl es az ö oršagla]arol valoc” (142a) Egy korunkbeli, tekintélyes szerkesztők és egy rangos társaság, a Fédération Musique et Chant de la Réforme (Paris) zsoltárkiadása ugyanezt a megoldást választotta. Valamennyi hugenotta (genfi) zsoltár fölött ott látható a Vulgatabeli zsoltár latin incipitje.²²

Szenci Molnár Albert szótárának nürnbergi kiadása (1604)²³ is azt mutatja, hogy a fentebbi azonosítás nem volt mindenki számára általánosan megszokott. Nála a *Pjalmus Soltar, Enec*. *Pjálma Soltár énece*, *Pjáltes Éneklo*, *Pjallo Eneklec* azonosítás található; azaz nem azonosítja a ’dicséret’ szóval. Szótározza a hangszeres éneklés jelentését is a zsoltárnak, illetve a sajátos hang-szernevet: *Pjallocithari]fae Lant es Hegedo mellet enekloc*, *Pjaltérium Tizhuo negy]egü Hangiczalo šeršam volt*. Item, az *Szent David Soltar könyve*. (Gg^{1a}) Az Ének *Canticum, Cantus, Hymnus, Cantio*. Igei alakja *Éneklec Cano, Pjallo, Modulor*; *Énekeldegelec Cantillo, Cantito*.

²² Le Psautier Français. Les 150 Psaumes versifiés en français contemporain. Mélodies originales du XVIe siècle harmonisées à quatre voix. (Lyon), 1995, Réveil Publications.

²³ □RMNy 919 BHA 27

Éneklejben bauamat cifrazom reßkettetem, *Vibraßfo*,as. A Sóltár P^falmus, Sóltár konyve Sz: Davidnac, P^falterium, Sóltár énekló P^falmi^fja. A Diczeret *Laus, Collaudatio, Hymnus*. De itt nem szerepel a *psalmus* vagy *zsoltár*.

Szathmárnémethi Mihály könyvének címlapja még a XVII. század utolsó negyedében is őrzi a két elnevezés egymással való magyarázatát: “Sz. Dávid Psalteriuma; Avagy A’ CL. *Sóltároknak* rovid el-^oßztása...”²⁴ Ellenben a Tófeus Mihály ugyanakkor készült munkája 1683-ban mindvégig használja a *zsoltár* szót. Címe szerint: “A’ Szent *Soltarok* Reßolutioja, Es azoknak az Erdelyi Fejedelmi Evangelica Reformata, udvari ßzent ecclesiara, lelek es igaffag ßzerint valo ßzabaja” – voltaképpen 1679–1682. között elmondott prédikációk sorozata.²⁵ A kiadók ajánlásukban mintegy visszhangozzák Székely Istvánt: “a léleknek mindenfele alkalmatoßjágira, minden rendekre s’ mind az Eceléßiának–is minden állapotira, hol inßtructio, hol vigaßztalás, hol feddés, hol Prophétálás ßzerént ki–terjednek a’ ßzent *Soltárok*” (RMK I. 1302 (a)^{3a}). A kötetben, magyarázat és értelmezés közben, mindvégig a *soltar* szót használja, tehát nála nem a *dicseret* vagy *ének* az általános terminológia. Másoknál is ezt olvassuk a XVII. század végén. Nógrádi Mátyás “ötven-edgyedik *Soltárt*” mond a Hildersam lefordított munkájának címlapján. Debreceni Ember Pál munkájában “a’ Sz. Dávid Profeta XXIX. *Soltara* egéßzzen meg magyaráztatik”. Bándi Pap Sámuel “Fránekerában Gyßelaar János által nyomtatja ki rövid magyarázatát “a’ LXVIII. *Soltarra*. Mellyet tött, ö Felsége jo voltabol midön tudományának rendes uttyat nyomná, a Belgiomi Híres Académiákban.” Pápai Páriz Imre Keskeny Út című munkája mellé társítva maradtak ránk a “Szent Dávidnak Hét Poenitentia-tartó *Soltari*”, Páriz Pápai Ferenc meg “Száz-Ötven Könyör-gésebbe. A’ *Sóltároknak* rendit meg-tartván” foglalja magyarázatát.

Feltűnő a szóhasználat a XVII. század végén Tótfalusi kiadásában, amely a Szathmárnémethi könyvével egy időben készült. Akár a VárB.-ban, már minden egyes *zsoltárnak* van Tótfalusinál is felirata. Summa helyett egymondatos (Tremelliuséhoz hasonló) címfélét (argumentumot) közöl. Valamennyi sorszám után után a *Soltar* szó olvasható, tehát nem csak a *Sóltárok* Könyve előfejbeli elnevezésben. A bevezetőt így kezdi: “A’ *Soltarok* Könyve. Mellyben *lelki Enekek* és *ßent ditséretetek* vagynak...” (571). A *zsoltár* szó mai értelmű használata, és a *psalmus* szó mellőzése, majd csak körülbelül a XVIII. században vált igazán általánossá. Bod Péter már nem is említi a *psalmus* szót, mikor így ír: “Dávid mint ßzintén ßzolgálatra a’ Papokat úgy az Énekléßre–is el–rendelte a’ Mufikáßokat XXIV. Rendre: a’ kiknek elejekbe–vólt adva kétßég kívül, mitsoda Énekeket mikor és mimódon énekelnének–el az Áldozatnak idején. IKrón XXV. Néh. XII. 36,35,46. De a’ Babiloniufok által el–pußztítatván Jéru’ßálem, a’ ki–ßzabadulás után az *Énekeket*–is, mint egyebeket, más Ißten–féló Emberekkel Esdrás ßzedte–rendbe: az alatt pedig több *’Sóltárok*–is íratlak, mert a’ LXXIX. CXXVI. és CXXXVII–dik *’Sóltárokat* ßenki nem tagadhatja, hogy nem a fogßág után íratlak vólna; Esdrás hagyta pedig illy rendben. [...] a’ *’Sóltároknak* másßok nem gyonyorkodnek, hanem a nyomorúßágokban forgott Ißten–féló Emberek,

²⁴ Lócse, 1685, Brewer. RMK I. 1341

²⁵ Újabbán a puritán irodalomhoz is kapcsolja és jellegzetes műfajként említi a XVII. század végén keletkezett *zsoltár*prédikációkat Csorba 2001: 588

a'kik épen a' magok Lelkek' baját 's orvofláját láthatják ezekben. Innen [ok] [zép nevezetekkel illeték ezt eleitol–fogva. Melánkton mondotta: E' Világon leggyonyorúságesebb Iráfnak. Luther: Kis Bibliának. Auguſtinus: Gyermeknek. Gyámoloknak, Ifjak' ékejségeknék, Öregek' víga[ztalá]foknak, az egéjz Szent Irás [um]májának. Athanaſius: Paraditsomnak, mely minden–féle fákkal bé–vayon ültetve, az holott énekeldegelvén, ki–ki a maga fájára talál.”²⁶ A XVIII. század végén a Boros István ubi scriptum est típusú ószövetségi szómútatója²⁷ még nem tartalmaz *zsoltár* címszót; az *éneket* is az *éneklés/ éneklek* szóbokorban tárgyalja; és a *dicséret* szóra is hasonló címszó alatt közöl néhány válogatott példát. A hagyományos református fordítás, tehát a Tótfalusai féle (és a Baseli Biblia javított) bibliai szöveg 1908-as revíziója, szintén csak a *zsoltárok* címiratában, és néhány újszövetségi helyen ismeri a *zsoltárkönyv* és a *zsoltár* szót. Geleji Katona még úgy idézte, hogy *psalmus, lelki ének* stb. A *Rev1908* óta mai napig használt hagyományos változat: “Beszélgetvén egymás között *zsoltárokban* és *dicséret*ekben és lelki *énekekben*...(Ef 5,19) Itt, és másutt is a Váradai Biblia meg Tótfalusai szó szerint követi a VB.-t: “Szólúan ti magatoc közt *énekléjéc és Ifjeni ditjéret*ec által, és lelki *énekec* által...” Az 1948 óta használatos (Csomasz Tóth Kálmán szerkesztette) énekeskönyv klasszikus mottója: ...tanítván és intvén egy-mást *zsoltárokkal*, *dicséret*ekkel, lelki *énekek*kel...” (Kol 3,16) a VB., a VáraB. és Tótfalusai szerint így hangzott: “Pjalmu[jockal, dicséretekkel és lelki *éneke*ekkel...” Ugyanígy egy másik locus classicus: “Mikor egyebegyültök, mindeniteknek van *zsoltára*, tanítása...” (1Kor 14,26) – korábban mindig így volt ismeretes: “némelyeknec *dicséretre való éneke* vayon...”

A *Zsoltárok könyve* szerkezet még néhányszor az Újszövetségben is fölbukkan. Kétszer a Lukács evangéliumában, egyszer az Apostolok cselekedeteiről írott könyvben. A 110. *zsoltár*ra utalás a *Rev1908* szerint: “Holott maga Dávid mondja a *zsoltárok* könyvében (Lk 20,42) – Tótfalusival bezárólag: “a' *Sóltárok*knak könyvében...”; illetve “megirattak a Mózes törvényében, a prófétáknál és a *zsoltárokban*” (Lk 24,44) Tótfalusinál “*Sóltárokban*.” Az Újszövetségben a 68. *zsoltárt* idézve: “Mert meg van írva a *Zsoltárok könyvében*” (ApCs 1,20) Tótfalusinál is “*Sóltárok Könyvében*.” A VB., a VárB. és Tótfalusai kiadásában megvan egy helyen a *zsoltár* szó: “Mint a' második *Sóltárban*is meg vayon írva...” (ApCs 13,33) – “mint a második *zsoltárban* is meg van írva... (Rev1908). A terminologia szabványosítása és differenciálása elmaradt. Ez a *zsoltárok* használatának liturgikus felfogásához is kapcsolódik. A szójelentések egymásba fonódása, a jelentésmezők kölcsönös átfedése tükröződik a gyakran párban használt *ének* és *dicséret*, *dicséret* vagy *zsoltár* megnevezésben. A VB. és az Ögr. felfogása mindezzel együtt mégis vízvázasztó. Az Ögr. előszava szerint Geleji Katona nem azonosítja a prózazsoltárt és a parafrázist, a “körüljáró beszéddel” fordított *zsoltárt* a kancionáléba valónak tekinti, a graduálba nem (mint Huszár Gál teszi). A filologiai hűség azonban az Ögr.-ból még nem zárta ki azokat a liturgikus szempontból fontos és megszokott fordulatokat, amelyek az óprotestáns graduálok kora és a Tótfalusai kiadása közötti időben természetesen voltak. Ezeknek (verselésük esetlen és

²⁶ A' Szent Bibliának historiája... Szebenben, 1748. 39-40.

²⁷ Az Ó Testamentomra mutató tábla... Posonyban, Landerer ny. 1786.

nyelvezetük zordon volt bár) mintegy bibliapótló és verses prédikáció szerepe az életszerű, és mindmáig megbecsült nyelvi és stílusbeli szint formálódásának volt a melegágya – amint erre már Boros Alán rámutatott.²⁸ A későbbi és mai megszokás szerint mindezek a megnevezések, tehát a *dicséret*, *ének* vagy *zsoltár* is, elsősorban verses műfajt sugallanak. Erre a protestáns gyülekezeti énekeskönyvek (cancionalek) szóhasználatra századokon át sok példát kínál. Általában így tekinti az irodalmi és a köznyelv ma is e szavak jelentését, különösképpen pedig a református egyházi szóhasználatban és a teológiai szakkönyvekben vált általánossá, néhol csaknem kizárólagossá. Az említett óprotestáns munkák azonban mindhárom fordulatot vagy műszót *prózaszoltárra*, az európaiaktól teljesen eltérő költői eszközöket használó héber bibliai imádságok gyűjteményére, ezek magyarázására, valamint az elhangzására értik.

I.1.3. Naponta hétszer?

A zsoltározás hagyományos rendje a reformáció korában már egy évezrednél hosszabb állandó gyakorlatra alapult. Melius Juhász Péter és kortársai ezt nem fogadhatták el reformált gyülekezeti életredként. Szerzetesek napirendjének volt szabály a 119 (118) zsoltár két verse a nappali imaórákra: “Minden napon hétszer dicsérlek tégedet: A’ te igazságodnak ítéletiért” (164); illetve a virrasztó, olvasmányos imaórára vonatkozóan: “Éjfélkor fel kelek hogy tégedet tiszteljek : Az te igazságodnak ítéletiért” (62).²⁹ Szent Benedek († 547) a bencés rend alapítója ezekhez a zsoltárversekhez fűzte Reguláját.³⁰ Ebben a korábbi gyakorlatot részben újraformálva rögzítette a zsoltározás rendjét. Ennek fő vonalai nem változtak a II. vatikáni zsinatig. A szerzetes rendek ma is ehhez ragaszkodnak. A nagy órák (laudes, vespers, completorium) alkalmával naponta más zsoltárok következtek, a kis órák (prima, tertia, sexta, nona) állandóan ismét-lődött, az éjszakai virrasztás (vigilia, matutinum) tizenkét zsoltára ismét folyamatosan változott. Így hetente elhangzott a teljes Psalterium. Volt azonban a szerzetesivel egyidejűleg egy olyan hagyományág is, amely a plébániákon a nagy számú gyülekezettel együtt végezte a szertartást. Ennek gerince szintén a zsoltárok folyamatos elimádkozása volt. A zsoltárok kedveltsége közmondásos méreteket öltött, nem csak szertartási keretek között élt, amint (sok más emlék mellett) Hieronymus szavai mutatják: Krisztus majorságában [a kolostori közösségben] csönd van a zsoltározást kivéve. Bármerre térülsz-fordulsz, ezen a vidéken ez az ének, közönségesen szólván ez a szerelmesek varázséneke, ezt fütyüli a pásztor, ez a művelődés fegyverzete. A szántóvető az eke szarvát markolva alleluját énekel, az izzadó arató zsoltárokkal tereli el figyelmét, a szőlőműves a girge-gurba vesszőket metszve Dávid más más dicséretét fujja.³¹ Mindaddig ez volt az általános helyzet, ameddig a gyülekezet szertartásbeli éneklését a

²⁸ Boros 1903: passim.

²⁹ A VB. és az Ögr. szövege csak helyesírásában különbözik.

³⁰ Regula 1995: passim.

³¹ In Christi villula extra psalmis silentium est; quocunque te vertas, arator stivam tenens alleluja decantat, sudans messor psalmis se avocat, et curva attondens vites falce vinitor aliquid Davidicum canit; haec sunt in hac provincia carmina, hae, ut vulgo dicitur, amatoriae cantationes, hic sibilus pastorum, haec arma culturae. – Hieronymus: epistola V. 46. n. 11.

latin szertartásban fokozatosan ki nem szorította a hivatásos énekesek kórusa. A Zsoltárkönyv Psalterium Davidicum elnevezést, amely a protestánsoknál is közönséges volt, ameddig a latin nyelvet használták, már a III. karthágói zsinaton (397) elfogadták. Központi jelentőségét Geleji Katona is az antikvitás és az egyházi atyáktól származó jellemzéssel hangsúlyozza.³²

A reformáció a szertartásokban is törekedett a demokratizálásra és az apostoli egyszerűség visszaállítására. A keleti és nyugati (görög illetve latin) keresztyénség szertartási örökségéből csatlakozott az énekes ághoz. Az éneklésbe a gyülekezeteket ismét belevonta. Az anyanyelven elhangzó szertartásban a gyülekezeti éneklést, a kanciókat, parafrázisokat, a köznépi nyelvére lefordított szertartási tételeket is elfogadta liturgikusnak. Ezzel is csatlakozott a reformáció több középkori kezdeményezéshez. Műfajokban is egy egyházi gyakorlatot folytatott (például kanciók által), valamint humanista eszményt (például a metrikus ódákkal). A római katolikusok a latin szertartási éneklés mellett a II. vatikáni zsinatig a gyülekezet nemzeti nyelvű énekét, ha engedték is bizonyos körülmények között, hivatalosan paraliturgikusnak tekintették. A magyar reformáció első száz-másfélszáz esztendejében, de helyenként egészen 1800 tájáig, nem volt kizárólagos a gyülekezet éneklése. A gyülekezet nem is csak strófikus szerzeményeket énekelt. Tovább folyt – bár redukálva, majd fokozatosan elszűnve – a korábbi idők szertartási gyakorlata, beleértve a zsoltározást. A szertartás elsősorban a graduálra épült, és a diákság szertartásos énekkarára támaszkodott. Hangszer helyett énekkar vezette a közösség énekét. A később eltűnő párbeszédű formák, a „változlag” éneklés természetes és mellőzhetetlen módon beletartoztak az istentiszteleti rendbe.³³ Párhuzamosan több megoldás élt együtt. A cantillatio (kántálás) mellett a strófikus átköltések újabb művészi formákat használtak: verselést. Nálunk a XVII. században ennek mind a régi magyar istenes versek, a biblikus epika hírelő énekei, a szertartás egyes pontjaihoz kapcsolódó könyörgések hosszúsoros megverselése, valamint a bonyolult strófaszerkezeteket és mives dallamokat alkalmazó genfi zsoltárkönyv élt a prózazsoltárok mellett. A régi magyar versek (köztük a zsoltárparafrázisok) és a genfi zsoltárok

³² “Ha jemmi az Graduálban az Soltár könyvnél nem volna–is, méltó volna minden Ijtent félő embernek oly bötsben tartani, az minémüben amaz Macedonoknak hatalmas Monárhájok, az Nagy Sandor, a Homerus vejes könyvét tartya vala, melly ő néki mindenüt el maradhatatlan uti tárja vala, még aluttában–is mindenkor az vánkója alatt áll vala. Mert az Soltár könyv olyan, mint egy kazdagon minden orvoffágokkal poltzonként meg rakatott patika, így mint mellyben minden fele lelki háboruk, probák, kifértetek, és caúsok ellen kéz orvoffágok, vigajztalások, intéjek, és tanitájok, jelen vagynak: Mellyekből mind az böl dog és kedves, f–mind penig az böl dogtalan, és kedvetlen, ellenkező, állapotokban, mint f–hogy kelleffék kinek kinek akar mi rendbéli embernek–is magát vijelni, meg tanulhattya; Innen adta Nazianzénus imez ditséretes encomiumokot hozzája; *Pfíلمي juvenutem delectant, fínectutem elevant, militum clypeus, triumphantium corona, lugentium et triffantium conplatio*. Az Soltárok, úgy mond, az ifiufágot gyönyörködtetik, az vénjéget könyebbitik, emelítik, az vitézeknek az hartzon pajjok, az gyözködőknek az hartz után koronájok, az íránkozóknak és fjomorkodóknak vigajztaltatájok. Melly Soltár könyvet, hogy én több fzókkal ne *commendálljak*, méltán tanátsolhatom azt felőle mindeneknek, az mit Horatius tanátslott az Görög könyvek felől az tanuló iffiaknak: *Nocturna versate manu, versate diurna. De arte poet*”

³³ A (református, némelykor a tudományos) közvéleménytől eltérő szemléletet, graduálkutatásaira alapozva, megfogalmazta Czeglédy 1991: 46–48.

hatásával, irodalmi és nyelvi vizsgálatával tanulmányok hosszú sora foglalkozott. A prózazsoltárok nyelvi és irodalmi hatásával a VB. szakirodalmában szinte egyáltalán nem találkozunk, teljességgel hiányzik mindmáig ezeknek a nyomtatott és kéziratos graduálok vizsgálatával összekapcsolt átekintése.³⁴ Olyan mértékű ez a hiány, hogy a két Zsoltárkönyv szövegének összehasonlítására sem történt kísérlet azóta, hogy a XIX. század közepén a magyar református himnologia és liturgika eszmélni kezdett, és a graduálokkal való foglalkozás a Nyelvemléktárba beiktatott B/Rgr. (illetve Batthyány kódex néven, és akkor még XVI. századnak keltezve) kiadásával elkezdődött.

I. 1. 4. *Libere, non sub iugo*³⁵

Zsolozsmára kötelezi a papság egyes rétegeit a római egyházjog.³⁶ A protestánsok a keresztyén szabadság jegyében, és azért is, mert a tisztességes munkát is imádság számba vették, a kötelező imaórákat elhagyták, de szorgalmazták a nyilvános istentiszteletet. A reggeli s délelti könyörgésen folyt a zsoltározás. A szabad választás válogatásra vezetett, ez pedig a liturgia szétoldódására. A perikóparend a liturgikus énekléssel együtt fokozatosan tűnt el a 18. században. Ugyanez történt a zsoltárokkal. A svájci hagyományok szerint eleinte szinte a szerzetesek zsolozsmarendjéhez hasonlóan ismételten végigénekeltek a teljes zsoltárkönyvet. Majd a liturgikus hanyatlásban a genfi zsoltárok éneklésének elhagyására is hajlottak. A prózazsoltárok használata teljesen elmaradt és a XIX. század óta feledésbe merült. Melius Juhász Péter és kortársai eszméiben valószínűtlennek tűnt volna a protestáns szertartásrend teljes leépülése, amelyben a graduál használata és a zsoltárok elhangzása nélkülözhetetlen. A keresztyén szabadság a szertartás egészén érvényesült; e tekintetben Luther közismert rugalmassága mellé felsorakozott a Calvin Institutiojának a keresztyén szabadságról írott fejezete. “Mindeneket megvizsgáljatok, ami jó, azt megtartsátok.” Nem volt kötelező központi rendelkezés, a szertartási döntések nem a formákra, hanem a velük kapcsolatos hitelvi kérdésekre vonatkoztak. Ez nem volt liturgikus közömbösség vagy aliturgikus álláspont, mert ekkor még a gyülekezetek felelős vezetői gyakorlatban tanulták meg és vallották, mit jelent az éneklés és az énekes szertartás, és vallották Meliussal, hogy ez a tanító jellegű igehirdetés alkalmas párja, “mert erre reá mennek.” A graduálok ebben a szellemiségben születtek és maradtak meg. Ebben a keretben, a strófikus parafrázisok, himnuszok, kanciók, genfi zsoltárok mellett élt tehát a psalmodia 1750 tájáig.

³⁴ “A poétika iránt érdeklődők nem vesznek róluk tudomást, mert prózának tekintik őket... a prózai emlékekkel foglalkozó kutatók pedig énekelhetőségük és műfaji besorolásuk miatt a költészet területére utalják őket.” Szőnyi 1989: 294.

³⁵ A hazai reformáció liturgikus nézeteinek e Meliustól eredő jelmondata, amelyet a Kolosséi levél kom-mentárjában fejtegetett, a Geleji Katona által is idézett verssel kapcsolatban, Czeglédy Sándor korszakos jelentőségű dékáni székfoglalójára utal (Czeglédy 1979: 241–4).

³⁶ Vö. Császár 1904: passim; munkájának fele (58–95): Kötelezettség a breviárium elmondására. Részletezi a mulasztók különféle büntetéseit (jövedelemtől megfosztás és börtön). Czeglédy Sándor kimutatta, hogy az officium a nyügöt, igát jelentő görög *κελευσμα* származéka. Vö. Czeglédy 1979: 241–4.

Felsőbányán ekkor jegyzett föl a kántor az Ögr. Psalteriumának egyik levelére: “Az Sz. Davidnak Soltári a rendes Kota szerint valo notajan kezdettek enekeltetni a F. Bányai Templomban in A. 1753.”³⁷

I. 1. 5. Az hol az graduállal nem élhetnek...

A graduál prózazsoltárainak szertartási használatához tapadt nézetek elkerülhetetlenül megváltoztak attól fogva, hogy fokozatosan eltűnédeztek a magyar református és evangélikus istentisztelet énekelt elemei. Ezt a XVII–XVIII. századi folyamatot előidézték a szűkös körülmények meg az ellenreformáció idején fennmaradásért küzdő gyülekezetek helyzete. Egyházi tilalmak is siettettek. A redukció mégsem csak a református egyház szemléleten érvényesült, hisz csaknem párhuzamosan a római katolikusoknál is fokról fokra módosult a karban énekelt zsolozsma, sokhelyt *magányosan olvasott* imádság helyettesítette a XIX. század végére. Ennek a későbbi változásnak az előjelei az élő gyakorlatban még alig mutatkoztak a XVI–XVII. század fordulóján. Ezért a későbbitől gyökeresen különböző nézet voltak jelen a protestánsok felfogásában. Szükségállapotnak tekintették az olyan protestáns szertartást, amelyikben csak a gyülekezet énekelt, mert nem volt mód arra, hogy a hétköznapi és ünnepi szertartásokon ceremoniális (graduális) éneklés is szóljon a templomban. Ezt szemlélteti az énekeskönyvek címlapja, és ugyanez a felfogás mutatkozik meg az előszóban: *Kereftényi enekék, mellyek az gradual mellet fannelkül is, az hol azzal nem élhetnek, az magyar nemzetben reformaltatott ecclejakban foktanak mondattatni...* – ezt hirdeti 1602-ben a Gönci Kovács (Fabicius) György püspök előszavával megjelent, valamint az Szilvás–Újfalvi Anderkó Imre szerkesztette énekeskönyv címlapja.³⁸ Ugyanez ismétlődik az 1616, 1620, 1632. évi kiadáson.³⁹ Azután a bővített kiadásokban ez a mondat elmaradt, de akkor már megjelent az Ögr. A gyülekezeti énekeskönyv mellett az Ögr.-lal csak kétszáz gyülekezet élhetett, ahol addig is javában imádkozták a prózazsoltárokat. De nem csak ezekben, hanem tovább élt a prózazsoltárok imádkozása még párszáz gyülekezetben, amelyek a nyomtatott és kéziratos minták alapján lemásoltattak, elkopásakor újramásoltattak egy-egy kéziratos szerkönyvet. Ilyen például a megmaradtak között a B/Rgr., ugyanaz a másoló készítette három gyülekezet megrendelésére (a graduálcsalád harmadik tagja az Óvári graduál). Éltek a helyi kéziratos graduállal, s a korunkra meg nem maradtak közül a nyomtatott Kálmán-csehi-féle, Beythe-féle és a megmaradt egyetlen XVI. századi nyomtatott szerkönyvvel, a Huszár Gál-féle graduállal (Komjáti, 1574), valamint kisebb szabású elődjével, a szintén Huszár Gál-féle 1561. évi énekeskönyv függelékével, a Kálmán-csehi egy tucatnyi zsolotárát tartalmazó primával, ameddig végleg el nem nyűtték ezeket is. Az Ögr. azonban különbözött a helyileg és

³⁷ A máig meglévő graduálkötetből közölte Kurta 2000/2001: 209. Vö. még a SzT adatait, valamint Czeglédy 1963: passim.

³⁸ □RMNy 886. A korábbi kiadások címlapjának hiánya és az egyetlen csonka példány alapján nem tudjuk eldönteni, hogy az 1586 és 1590. évi debreceni énekeskönyvek (□RMNy 582 és 640) címében is benne volt-e ez a mondat. Valószínűleg igen, mert feltehetően ezek is a Gönci Kovács György előszavával jelentek meg, tartalmuk legnagyobb részben megegyezik a későbbi kiadásokkal.

³⁹ □RMNy 1107, 1205, 1523

közönségesen rendelkezésre álló kéziratok graduáloktól abban, hogy a teljes Psalteriumot tartalmazta. Egy olyan kéziratok graduál sem maradt korunkra, amelyben a százötven felénél, kétharmadánál több zsoltár van. A XVIII. század elején még fölvetődött a nyomtatott graduál új kiadása, de a Rákóczi–féle elbukott szabadságharc után a protestánsok nem gondolhattak ilyen nagyszabású munkálatra. Közben a liturgikus felfogás változásával az istentisztelet énekelt elemei a minimumra redukálódtak. Két századdal később először adtak ki olyan kancionálét, amelyet az egyházkerületek kötelező használatra bevezettek. Ez a Benedek Mihály szerkesztette 1806-os református énekeskönyv.⁴⁰ Akkorra a graduális éneklés lehanyaglott, és a korábban képtelennek tetsző szükségállapot általánossá vált: a graduállal a református eklézsiákban már egyáltalán nem élhettek. A XIX. század elejére a Passiók és Lamentációk kivételével megszűnt a graduál használata⁴¹, néhány kövület kivételével a gyülekezeti énekeskönyvből is eltűntek az addig még ott is meglévő graduális tételek.⁴²

Ebből érthető, hogy amikor a szinte minden felekezeten végigsöprő liturgiai hanyatlás után a XIX. század végén foglalkoztak a régi istentiszteleti formákkal és a graduálokkal, akkor csak viták után dőlt el 1890 tájára, hogy a Batthyány graduál nem római katolikus, hanem protestáns szer-tartási könyv, a benne található zsoltárokkal együtt. Ekkor ocsúdott fel Kálmán Farkas (1838–1906) – a magyar református himnológia atyja – és Szathmáry József, hogy a reformáció korabeli szertartás egyáltalán nem azokat a vonásokat mutatta, amelyet ők örökölt szemléletükben kálvi-nistának és ősi reformátusnak véltek. Ez a zsoltárokat, a zsoltározást és a Zsoltárok könyvének szertartási használatát is érintette. Révész Imre egyháztörténete Szathmáry József tanulmányára alapozva mutatott rá, hogy a hajdani református istentisztelet egykor gazdagon tagolt volt, számos párbeszéd és énekelt elemet tartalmazott.⁴³ Csomasz Tóth ezt vette át (Révésszel való személyes kapcsolata révén), de mielőtt Bárdos Kornéllal kutatta az óprotestáns graduális örökséget, tartózkodó és részben elhárító véleményét fogalmazta meg. A szigorú holland reformátusok egyik meghatározó rétege kizárólag a versbe szedett zsoltárok éneklését engedte, illetve követelte, és a reformáció gyakorlatával ellentétesnek nyilvánított a gyülekezeti éneklésén kívül minden szertartási elemet, így a liturgikus kóruséneket is. Ezt a Heyns féle dogmatika szövegében még megtoldotta a fordító Galambos.⁴⁴ Hasonló hang csak a

⁴⁰ Csomasz Tóth 1950: 174–178. Vö. még Fekete 1993: 35–38. Fekete 1996/1997a: 55–58.

⁴¹ Bicskén püspöki vizitációs jegyzőkönyvbe írták, hogy addig a graduállal éltek. Vö. Fekete 2000a: 324–6. Marosvásárhelyt pedig 1819-ben jegyezte be utoljára Incze Sámuel kántor, hogy a graduált énekelte. Vö. Pálffy 1981: 432; Kurta 2000/2001: 210; vö. még SzT *graduál*.

⁴² Huszár Gálnál (Komgr.) az első (szertartási) részben is találunk gyülekezeti énekeket. E graduál második része gyülekezeti énekeskönyv (kancionále). Huszár Gál korábbi énekeskönyvének gyülekezeti részében is vannak graduális tételek, mint a *Grates nunc omnes sequentia*. Igen kétséges, hogy ugyanott a *Dies est laeticiae* valaha is gyülekezeti énekké vált, ellenben a gyülekezet helyenként énekelhette ezt is a kórusal.

⁴³ Révész 1938: 226. Szathmáry 1892: 326–7. a Komgr. alapján írja le a karácsonyi szertartást. Ugyanebből a tanulmányból idézi Csomasz Tóth 1950: 132–134. Később ő maga írt részletes liturgiátörténeti elemzést: Csomasz Tóth 1955: 342skk.

⁴⁴ “Éneklés által vesz leginkább aktive részt a gyülekezet az istentiszteletben; így nem szabad annak sem-mi szín alatt sem elmaradni[...] A fentiekből magától értetődőnek tekinthető az, hogy az

puritánoknál tűnt fel korábban, akik közül Martonfalvi Tóth György és Kabai Bodor Gellért szavait szokás idézgetni. Kortársaik között egészen más nézetűek is megszólaltak, akik ezt szükségállapotnak tekintették. 1913-ban Seprődy József zenetörténetészként foglalt állást: “Átvették az anyaszentegyháznak századok alatt kialakult rendjét, de nem szükségéből, amint ma közönségesen hirdetni szokták, hanem azért, mert ezt a kultuszt egészében a magukénak tartották és ahhoz jogot tartottak”.⁴⁵ Csomasz Tóth később maga kimondotta: “Mindaddig azonban, amíg a gregorián megalapozású liturgikus zenei tanultsággal rendelkező nemzedék ki nem halt, illetve az őket követő nemzedékek zenei tanultsága el nem enyészett, tehát egy év-századon át, ha egyre hanyatló mértékben is, a gregorián szertartási énekek alkották a protestáns istentisztelet magvát. [... A] népénekeskönyvek címlapján olvasható »az Gradual mellett« meg-jegyzések, a XVII. század negyedik évtizedében az Eperjesi és az Ögr., sőt az 1652. és 1675. évi lőcsei népénekeskönyvek elején álló gregorián dallamos himnusz- és responsorium-részek is egyaránt azt bizonyítják, hogy nem csak a lutheránusoknál, hanem igen sokáig a református és az unitárius gyakorlatban is jelentékeny szerepet játszottak a gregorián dallamok.”⁴⁶ A kizárólag gyülekezeti éneklésre alapozott istentisztelet a későbbi századok gyakorlatából visszavetített és történetietlen református nézet, eredetileg a graduál volt az alapkönyv.⁴⁷ Csomasz Tóth Kálmán néhány évvel később felfedezte, hogy a VB.-t is használták helyenként liturgikus könyvként, tehát recitálták a XVII. században, erről az egyik példányba jegyzett neumák tanúskodnak.⁴⁸ A korábbi szemlélet és egyházi közállapotok módosulása folytán a XVIII. század közepén már országszerte nem szükségállapotnak tekintették, hogy a graduállal nem élhetnek, hanem Bod Péterrel egyezően megkönnyebbülten vették tudomásul a ceremóniás éneklés elhagyogatását. Ez azonban még ekkor sem volt kivétel nélkül általános. Mutatja ezt egy 1790-ben bekötött erdélyi graduálpéldány, amelynek pirosra festett metszésén csíkokban látszik az erőteljes lekopás, amely a XIX. század eleji kántorok intenzív graduálhasználatának következménye.⁴⁹ Magyarország különböző vidékein ekkortájt, vagy már korábban megtörtént, hogy elhagyták a prózazsoltárok recitálását a református szertartásból, és csupán a genfi zsoltárok, ritkábban a régi zsoltárparafrázisok hangzottak el a református istentiszteleti szertartás keretei között.⁵⁰

istentiszteleten a karéneklésnek nincs helye.” Heyns 1925: 218. A fordító jegyzete: “A karének is pietistas, meg más, külföldi, egyháziatlan »belmisszió« hatása: nálunk. Itt kellene szólni az új énekeskönyvről. [Értsd: a Baltazár Dezső szerkesztette 1921-esről.] De arról külön könyvet lehetne írni, annyi annak szövegében az elvi, a református jellegű hiba. A régi [értsd: a Benedek Mihály szerkesztette 1806-os] sokkal jobb volt [...]”

⁴⁵ Seprődy 1913: 137.

⁴⁶ RMDT I. Bevezetés, 110.

⁴⁷ “Ki lehet és ki is kell mondani [...] a következő, eddig elhallgatott evidenciát: A reformáció korabeli istentiszteleti éneklés alapkönyve a graduál (és nem a mancionále) volt.” Karasszon 2000: 179.

⁴⁸ Ez a példány akkor a Ráday könyvtárban volt. Vö. Csomasz Tóth 1960.

⁴⁹ Bemutatta Kurta József, a Kolozsvári Teológiai Intézet könyvtárosa, 2001. október 1-én elhangzott előadásában. Vö. Kurta 2002: 128–31.

⁵⁰ Kurta 2000/2001: 2–3.

I. 2. Graduálok és hagyomány

Az alábbi áttekintés a nyomtatásban hozzáférhető (korábban BattyK. néven ismeretes) Batthyány (Batthyány/Ráday) graduál mellett elsősorban két kéziratot gradualra van tekintettel, a Spgr.-ra és a Bégr.-ra. E két kéziratot gradual eltérő korú és értékű. A Spgr. egyes részei (műfajai) a reformáció századának egyik neves liturgusához kapcsolhatók. Szegedi Lajos (avagy Ludovicus Scholasticus) ő, aki Veszprémben a káptalani iskolát igazgatta lutheri szellemben, Mikor a török el foglalta Székesfehérvárt, átkerült a váradi dioecesis gyülekezetébe (Váradra, majd Kraszna plébánosa volt), és az egyívású Kálmáncsehi Márton közelében munkálkodott, akivel Krakkóban egy időben tanult. Szegedi teljes magyar Psalteriumának kiadását Sylvester János megakadályozta. Fordításai csak kéziratban terjedhettek. A protestáns kéziratot gradualok zsolttárai közül lappanghat néhány. Kálmáncsehi szerkönyvében nem az ő fordítása volt, a Debrecenben nyomtatott primarendből ez bizonyos. Szegedi Lajos már 1543 pünkösdjén magyarul misézett. A szertartás több műfaját és tételeit is lefordíthatta, a Spgr.-ban *Antiphonae Ludovicanae* feliratú sorozatot találjuk. Ez az egyedüli óprotestáns megjelölés, amely nevet tartalmaz műfaji feliratként. Nem ismeretes más Lajos keresztnévű tudós pap ekkoriban, tehát okkal és joggal gondolta úgy Czeglédy Sándor, hogy itt csak az ő szerzőségét jelentheti az antifonák e felirata. A B/Rgr. és a Spgr. zsolttárainak összehasonlítására így igen jó okunk van. A mellett az 1619-ben másolt gradual körülbelül egyidejű a B/R/Ógr. triásszal (csonkasága miatt az Ógr.-ból minden zsolttár hiányzik), mert ma már eldöntött kérdés, hogy 1613-tól gyártott papírra (amelyre részben a Rgr.-t írták) ennél az évnél korábban nem másolhatták ezeket a zsolttárokat.⁵¹ A Bégr. leírását illetve szerkesztését a szakirodalom a helyi lelkész, Angyalosi Demjén nevével kapcsolja össze. A Zsolttárkönyvben látható évszám (1653) lehet a kezdőbetűk, díszítés és illuminálás időpontja is, mindenesetre a másolás, illetve a gradualkötet összeállítása több mint egy fél évtizeddel az Ógr. kinyomtatása után kezdődött (1642-ben), és egy évtizeddel később sem vált teljessé. A Zsolttárkönyv is hiányos maradt, címlapja és az első zsolttár szövege is kiszakadt. 1795-ben Debrecenbe került, mert akkor már kikerült a szertartási használatból. E gradualról is Kálmán Farkas írta az első ismertetést 1882-ben, és itt is kifejezte megrögzött vélekedését.⁵² De arra felfigyelt, hogy a zsolttárok nem a Károlyi Bibliából vannak. A másolás

⁵¹ Czeglédy 1957: 265. Balázs 1958: 263. – A B/Rgr. 1613 utáni keltezésére vö. MusDan 16, 19; egyébként Ferenczi Ilona kiadása (MusDan 16) zenei szempontokra tekint, a szöveg kiadásában nem törekszik sem teljességre, sem nyelvi feldolgozásra. Alább a lényegében azonos, de szöveg szempontjából teljes Volf féle kiadásra támaszkodom (Nytár. XIV.).

⁵² “Megvizsgálva ez irott Gradualét, ugy találtam, hogy a Gelei–Rákóczy-félének másolata, némi különbség van ugyan[...] de az egész czeremoniális rész első tekintetre elárulja, hogy annak másolata s az összehasonlítást jó módomban is volt megtenni, épen itt levén nálam a hajduböszörményi egyház Gradualja[...]” Az összehasonlítás eredménye kétséges, a Bgr.-nál is. Erről ugyancsak azt vélte Kálmán Farkas, hogy az Ógr.-ból másolták. Mégis rádöbben, hogy ezt a Zsolttárok könyvéről nem állíthatja: “A czeremoniális rész után jönnek a zsolttárok s nagy csodálkozásomra, nem úgy mint a nyomtatott Gradualban a Károlyi Gáspár, hanem a Hieronymus-félék, ugyanazok a melyek a Spáczay-Gradualban is találtattak s hogy erről meggyőződjem,

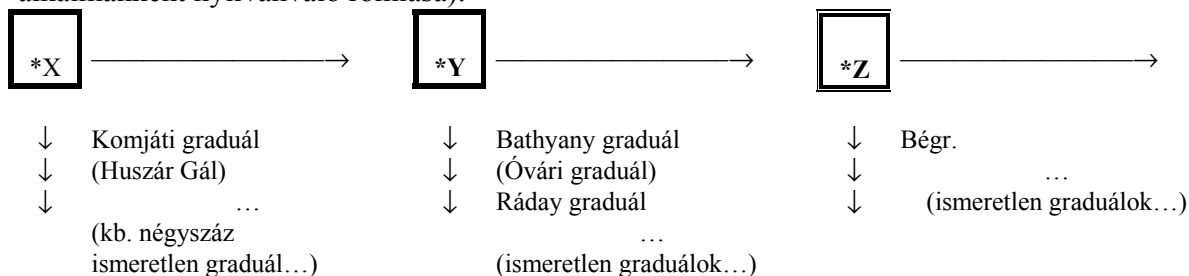
kétes kérdésének tisztázása százados adósság. Az összehasonlításban nem mellőzhetjük teljesen a reformáció századának három másik neves liturgusát sem. Kálmáncsehi (Sánta) Márton, Bencédi Székely István és Huszár Gál nevéhez egyaránt zoltárok (Zsoltárkönyv) fordítása fűződik. Munkálkodásuk a kéziratos hagyomány formálódásán is rajta hagyta a bélyegét. A kódexek zoltárszövegeinek szemelvényes vizsgálata mutatja (részletes áttekintés nem tárgya szövegtörténeti vizsgálatomnak), hogy az óprotestáns graduálok és a kolostorokban pedagógiai céllal és nem liturgikus használatra latinból készített fordítások között nem volt közvetlen átvétel. Áttételesen a Psalterium Ungaricum megteremtéséhez hozzájárultak, tehát a közvetett nyelvi hatásuk nem hanyagolható el.⁵³

Az 1540 tájától keletkezett prózazsoltárok egy többszerzős, több ágú forráscsoporttá formálódtak (*X *Y *Z). E forráscsoportból ered a Spgr. és a Bégr. (jele *Z). Egyik ág a B/Rgr.-hoz állt közel, az eltéréseknél többnyire e testvérgraduálok szövegét, vagy annak változatát találjuk meg a Bégr.ban is. De egyes zoltárok szövegében ez a *Z közelebb állhatott a Huszár Gál-féle 1574-ben nyomtatott zoltárszöveghez (előzménye ismeretlen). Néhányszor pedig mindkettőtől eltérő lehetett az az ág, amelyet a Bégr. követett. Huszár Gál graduáljának is minden valószínűség szerint kéziratos, avagy kiadatlan XVI. századi zoltárfordítás (Psalterium) volt a forrása. (jele *X). E forrás története később is folytatódhatott, tehát a Komgr. nem vette át szerepét 1574-ben, hanem más graduálok is merítettek belőle (jele *Y). Ezeket tanácsos így végiggondolnunk, mert az elmúlt fél évszázad folyamán még nem változott meg gyökeresen a nyelvészeti és irodalmi közvélemény a korábban kódexnek nevezett Batthyany graduállal kapcsolatosan. E rekonstrukciós kísérletnek a legnyomósabb oka az, aminek a következetes végiggondolására nem igen történet kísérlet. Az egyes graduálok egyes zoltárainak közvetlen forrása (a már megjelent nyomtatott graduál mellett) több közös, bár ismeretlen kézirat (inkább forráscsoport) lehet. Ezzel nehezebb számolnunk. Mégis – a föltáruló egyezések és eltérések megokolására – a másolásnál jobb magyarázat azt feltételeznünk, hogy a nyomtatott kiadások (Komgr. 1574-ben, Ögr. 1636-ban) megjelenése után is folytatódott a nyomtatott kiadások forrása gyanánt szolgáló kéziratos graduálok saját utóélete: továbbmásolása és hagyományozása.

összehasonlítást tettem a következő szövegek közt (legyen elég például csak a mutatványból a 23. Zsoltár sorát felhoznom.)

1. A nyomtatott Graduálban így van: Az te vesszöd és az te pásztori botod megvigasztalnak engemet.
 2. Szenczi M. A. 1608. Oppenheimi kiadásában így: A te vesszöd és az te botod, vigasztalnak engemet.
 3. Spáczayban így: Az pásztori vesszöd és istápod azok engemet megvigasztalnak. [...] Ilyen zoltár van benne 87. Azután – miként a nyomtatottban – Mária, Zakariás, Simeon éneke [...]” Kálmán 1882: 37–38, 51. – Kálmán Farkas állításában több pontatlanság van. Ezeket itt nem részletezem.
- ⁵³ Teljes Psalterium volt az ApK.-ben (Nytár. VIII., hasonmás kiad. Szabó Dénes Kolozsvár 1942. CodHung. 2.), de a hiányzó (1-55, &) levelek miatt a ránk maradt szövegben már nincs meg. Teljes a DöbrK. (RégiMagyKód. 19.), KeszthK. (Nytár. XIII.), és a KulcsK. (RégiMagyKód. 23.) Zsoltárkönyve. A FestK. (RégiMagyKód. 20.) csak a kis órák anyagát tartalmazza (2, 8, 18, 23, 62, 66, 92, 94, 95, 99, 109, 112, 116, 119-133, 147-150. zoltár), a CzehK. (RégiMagyKód. 4.) pedig csak öt vesperas zoltárt: 109, 112, 151, 126, 147. A többi kódexben pedig csak egyes versek, zoltártöredékek vannak.

Így képzelhető el a képletes források tovább gyűrűző hatása, a szövegek variálódása (vagy alkalmanként nyilvánvaló romlása):

A Komgr.-lal elindult graduálszerkesztő folyamat nem jelenti, hogy Huszár Gál zsolttáira alapulnak a későbbi gyűjtemények, így a B/Rgr. is ennek leszármazottja. A Komgr.-ban csak az egyik ága manifesztálódott a XVI. században magyarra fordított prózazsolttáirodalomnak. Több válogatott zsolttárgyűjtemény élhetett egymás mellett, és ennek háttérben formálódott az a norma-rendszer, amely a filológiai pontosabb fordításokat győzelemre juttatta. Az Ögr. Zsolttárkönyvében ennek a szóbeli és kéziratos liturgikus hagyománynak a továbbélése és egybecsiszolódása megtörtént.

A mintegy hivatalos fordítás rangjára emelkedő Károlyi-féle szöveg nyelvi hatása kétségtelen, ezt az is biztosította, hogy lényegében változatlan maradt a XIX. század végéig.⁵⁴ Ennek zsolttárszövege él az egyházi szóhasználatban. Azért a XVII. században gyakori, hogy prédikációs kötetekben a maga fordítását közli a prédikátor, (vagy a Tremellius–Beza latin szövegét) és nem idézi a Vizsolyi, Várad, Amsterdami stb. Bibliát.⁵⁵ Semmi rendkívüli nem volt abban, ha még a XVII. század derekán is újramásolgotatott graduálok, nem a mintegy textus receptus rangjára emelkedett VB. szövegét vették át a *Psalmi selectiores* jellegű gyűjteményükbe. A Károlyi szövegének szertartási rangra emelkedése részben az Ögr. által történt meg. Az újabb tanulmányok között joggal kiemelik a fordítókör rendkívül fontos fordításelméleti állásfoglalását, így Sebestyén Árpád⁵⁶, szembeállítva a kódexek latinból betű szerint készült magyarításával. Károlyi és társai az Ögr. törekvéseivel egyezően kimondották az előljáró beszédben, hogy “Az fordításban éltnök az menyère lehetett tizta igaz Magyar Bóual, idegen Bóláfnac módgyát nem

⁵⁴ Szenci Molnár kiadásaiban s a Jansson kiadta Amsterdami Bibliában (1645) csak némi helyesírási különbség van meg sajtóhibák javítása. Tótfalusi kisebb következetes változtatásokat végzett, pontosította helyenként a szöveget. Igen gyakori, hogy versek sora, vagy egész zsolttár szó szerint a VB. szövegét tartalmazza. Helyesírása sokban Geleji Katonát követi. Vö. Szathmári 1968: 361–80; Fekete 2002c: passim. Komáromi Csipkés számára is a VB. volt a viszonyítási alap. Ennek revíziójával kezdte saját fordítását: Érdekes, bár nem mindig könnyen érthető és nem mindenütt elég magyaros a szövege. Ez után 1877-ig nem volt lényegi változás, bárha a Bási Biblia (1751) a Tótfalusi szövegén némileg módosított. Az első jelentősebb változás az 1906-ban elkészült revízió (Rev1908). Ez régies, mintha XVI. századi volna, de sok apró eltérése (szóhasználat, szórend, értelmezés) helyenként elszakad a Károlyi féle szövegtől. Sokan ezt érzik a valódi Károlyi (“Károlyi”) Bibliának. A határon túli magyarok szertartáson és irodalmilag szinte kizárólag ezt ismerik és használják napjainkban, a XXI. század elején.

⁵⁵ Vö. Heltai 1990: passim.

⁵⁶ Sebestyén 1991: 474–478. Vö. még Szathmári 1990: 198.

kouettuc, jot inkább az mi darabosnac tettzet vagy az Sidó vagy az Deác Bóláfnac modgyában, annakis ki mondájaban az Magyar nyelwnec Bóláfnac modgyát kouettuc.” []:(8^a]

A másik fordítási végllettel, a *perifrastice* fordított zsoltsárszövegekkel szemben állt a humanista eruditio. A filológiai megközelítés egy szociológiai dimenziót is hozzáad a zsoltsárok kérdéséhez: ez a szertartást végzők nem túl széles, de szellemileg jelentős rétegének gondolati, nyelvi és esztétikai tudatossága, amely Geleji Katona hozzáállásán páratlan módon megmutatkozott. Ez némileg a protestánsok tanító funkciót túlzó beállítottsága, Geleji Katona racionalizmusa ellen is hat. A nyelvhelyesség mellett az esztétikum, a szépség is megjelenik követelményként. Ezt a gregoriánról feltűnően hangoztatja Geleji Katona, azaz a szépen megszaggatott, tehát jól tagolt, és ízléses (nem kiabáló) éneklést. A *szép lassú és csendesz szóval zsoltsározást* már Huszár Gál is többször emlegette. Jóllehet ez inkább zenei és szertartási kérdés, itt sem maradhat említetlenül, mert nyelvi hatása is volt: a beszéd és szövegközpontú gregorián megkövetelte a jó kiejtést és szövegformálást. Napjainkban az élőszó gyakran tapasztalható sorvadása, a szóbeliség és emlé-kezet valamint a régi korok memorizáltató pedagogiájának lebecsülése, az ifjabb nemzedékek beszédtechnikájának és a hangosító berendezések káros hatásainak árnyékos oldalán jelöli ki a szertartási beszédet helyét. A Biblia olvasása, nyilvános szertartáson elhangzó felolvasása még hátrányosabb besorolást kap. A régiek idején a szertartás énekelt mivolta még mellőzhetetlen volt, és ez a természetesen elfogadott követelmény a prózazsoltsárok használatára is vonatkozott. Ezzel a beágyazottsággal az Ögr. eléggé szerencsés egyensúlyt teremtett. A helyenként roppant érdekes de filológiaiilag pontatlan zsoltsárok, és a tudós, jóval pontosabb, de nehézkes megoldások (mint a Bencédi Székely Istvánéi helyenként) között a méltóságos régiséggel formált Vizsolyi szöveg eltalált középút. A mellett a szertartás természetes dimenzióját, a szóbeliséget (énekbeliséget) és hagyományt is hagyta szóhoz jutni, ezzel egy alásüllyedt világ relikviáit átmentette a még másfél évszázadig psalmodizálást ismerő és gyakorló protestáns szertartási közösségek épülésére. A régiek egész életét áthatotta ez, ezt az egyházatyáktól való idézetekkel is gyakran megtámogatták és summázták. “A zsoltsárokból mindent megtanulhatsz: a ragyogó lelki erősséget, a teljes igazsá-gosságot, a mértéktartást, a tökéletes okosságot, a bűnbánat módját és a szomorúság mértékét. Mindent megtanulhatsz belőlük, ami jót csak tehetsz. Ez a tökéletes teológia, jövendölés Krisztus testben való eljövételéről, figyelmeztető az ítéletre, remény a feltámadásra, félelem a büntetéstől, a dicsőség ígérete, a titkok feltárása” (Basilius Magnus).

Az Ögr.-t megalapozó Gyulafehérvári graduál háttérében kézírással többszörözött liturgikus kézikönyvek rejtőztek. Közülük való az a negyven, amelyet Magyarországról (is) bekéretett a szerkesztő püspök, Keserői Dajka János 1630-ban vagy néhány évvel korábban. Csak hírből ismert graduálokkal együtt sem éri el a negyvenet a XXI. század elején ismert graduálok száma. A XVII. század elején talán tízszer több is lehetett használatban. Az iskolát fenntartó jelentősebb egyházközség a szertartás illő végzéséhez nem nélkülözhatték a kántor és a liturgikus diákénekkar szertartáskönyvét. Korábban tévesen úgy tekintették, hogy a B/Rgr. minden nyomtatott graduál elődje, a Komgr.-t és az Ögr.-t is a hibásan 1541-1563. közötti időre

keltezett⁵⁷ és “kódex” minősítéssel emlegetett graduálból eredeztették. A megfordított származtatás szerint a nyomtatott Komgr. volt az (bár kéziratos előzményeit a szaktudomány nem cáfolta és nem tagadja), amely a kéziratos graduálok szerkesztését elindította. Helyesebb a nyomtatott és kéziratos hagyományozást kölcsönhatásban szemlélnünk.

I. 2. 1. Kálmáncsehi (Sánta) Márton és a Komjáti graduál

Nyolc zsoltár Huszár Gál korábbi (1561) és későbbi (1574) énekes szertartáskönyvében egyaránt megvan. Utóbb Huszár Gál nem tekintette alkalmasnak a “Kalmanczehi Marton Meftertol Magyararrâ fordítatot Pjalmujoc” korábbi szövegét. Egyet újra közölt revideálva, egyet átdolgozva. Hat zsoltár szövege ismeretlen forrásból való. Az 1561-ben megjelent szöveg helyenként romlott is. A Komgr. volt a protestáns szertartási segédletek leírásának kezdete. Vajon az óprotestáns örökségbe való betagolódása milyen mértékű? Meghatározó volt-e vagy pedig csak esetleges? A B/Rgr.-ban négy zsoltárt találunk, amelyeknek szövege a Huszár Gálnál olvasható változatot követi. Az újabb szakirodalom természetesnek tekinti, hogy a Komgr.-ban található zsoltárokat maga Huszár Gál fordította.⁵⁸ Erre azonban a graduálban semmiféle döntő adat nincs. Alább erre a megoldatlanságra is kínálkozik némi válasz. (Az aláhúzások a szöveg eltéréseit jelzik.)

6 Domine ne in furore tuo arguas me

Regveli éneklesec 1561

Psalmvs VI.⁵⁹

VRra az te haragodba
Ne fegy meg engemet:
Es haragodnac nagy[agaba
Ne o[storozz engemet.
Konyorully Vra en rayta
Mert beteg vagyoc:
Gyogyíts meg engemet
Mert el haborottanac az en czonttyaim.
Az en lelkomis el haborodot:
Te pedig Vram míg kéjel.

Komgr. 1574

Hatodik⁶⁰

Vr I[sten a te nagy haragodban
Ne fedgy meg engemet:
Es a te haragodban
Ne o[storozz engemet.
Konyorully en raitam Vram,
Mert beteg vagyoc :
Gyogyíts meg Vr I[sten engemet ,
Mert meg rettentenec az en czonttyaim.
Az en lelkemis igen meg rettent :

⁵⁷ Volf György Ráday halála évét (†1733) rosszul olvasta, ez a hibás keltezés eredete (1563). Seprődy János ezt helyesbítette (Seprődy 1913). Stoll bibliográfiájának bővített és javított kiadásában a Ráday graduál (a MusDan. 6. alapján) keltezése: 1613–133. A Batthyány graduálé: “Batthyány-kódex. (XVI. sz. 2. fele)”;
“A másolás 1578 után, de még a XVI. században történt.” Vö. Stoll 6. és 11. sz.

⁵⁸ Botta 1991: 444–445.

⁵⁹ vasárnap regveli a²_{a-b}

⁶⁰ kedd regveli 28^{a-b}

Téry hozzám Vram
 Es babadítj-meg az en lelkemet:
 Tarts meg engemet
 Az te irgalmaffagodert.
 Mert nem talaltatic az halalban
 Ki terolad emlekezzęc:
 Az pokolba pediglen
Ki teben teneked vallaft.
Veβekedom fohaβkodaβimban
 El neduesítom ágyamot
 Konyhullataβimual:
 [...]

El homályofodec az en βemem
 Az keferufeg miatt:
 El eméβtetęc
Az en foc nyaualyaimban.
 Tauozzatoc el en tolem ti minnyaian
 Kic czelekeditec az hamifagot:
 Mert imé az Vr meg halgatá
βiralmimnac beβedét.
 Meg halgatá az Vr
 Az en konyorgefemet:
 Es imadkozafomat
 Eleibe viuë.
 El βegyenullyenec
 Es igen meg haborodgyanac
 mind az en ellenfegim :
 meg βegyenollyenec
 es viβza terienec igen hamarβagual.

Diczoβeg &

Te kedig Vram míg kefel?
 Tery hozzam VRam ,
 βabadits meg az en lelkemet :
 Tarts meg engemet
 a te irgalmaffagodert.
 Mert nint[en] az halalban
 ki te rolad emelekezzęc:
 A kopor[oban]
Kiczoda diczer tegedet.
El faradtam az en fohazodaβomban,
 el nedueβitēm agyamot
 kony hullataβimual:
 es en nyoβolyamaot
 el aβtatam βiraβimual.
 El homalyofodec az en βemem
 az keferufeg miatt :
 meg emeβtetec
minden ellenfegim miatt.
 Tauozzatoc el en tolem minnyaian,
 Kic alnok[agot] czelekedtec :
 Mert meg halgatta az VR I[ten]
az en βiraβomnac βozattyat.
 Meg halgatta az VR
 az en konyorgefemet:
 ele votte az Vr
 az en imadβagomat.
 Meg βegyenullyenec
 es igen meg haborodgyanac
 mind az en ellenfegim :
 viβza terienec
 es βegyent vallyanac hirtelenfeggel.

Diczoβeg legyen Atyanac es Fiunac : &c

E zsoltár korábbi változatát találjuk (az 1561-ben hiányzó szövegrészekkel), a B/Rgr.-ban. Nem a Huszár Gál által később közölt, vagy javított, hanem a korábbi változatban. Tehát ez a zsoltár sem a Komgr. útján, hanem más közvetítéssel jutott a XVII. századi graduálokba. Az első bűnbánati zsoltár szövegének nagyobb része lényegében egyezik az Ögr.-ban és a VB.-ban is. Az Ögr.-ból egy egész meg egy félvers hiányzik. Az egyes eltérések mögött a szóbeli meg írásbeli hagyomány egykori létét egyes esetekben kétségtelenül igazolhatjuk, s az ilyen eltéréseknél is fölvetődik, hogy az ok eltérő zsoltárváltozat átvétele. Célszerű az apró véletlen feledékenységnek tűnő különbségeknél nyitva hagynunk a származás kérdését. Huszár Gál zsoltárai között például

a 33. két fordítása sem egyazon tőről fakadt. A *nablom*⁶¹ szó, amelyre alább még vissza kell térnünk, erre mutat. Szemléleti különbség jele, hogy Kálmáncsehi fordításában igen jellemző szó van: *orgona*⁶², amely a másik fordításból eltűnik. Joggal, az eredeti szövegben nem hangszerről, hanem az éneklés módjáról van szó: *bene psallite ei in vociferatione* (Vulg.). Nem is követik a többi fordítások Kálmáncsehi megoldását: “Jól énekeljete nagy örömmel” (Tótfalusi); “Bépen dicheiriétec ötet óruendettességgel” (Heltai); “jól pengessetek musikát harsogással” (Komáromi Csipkés); “Szépen játsszatok, harsogással” (Kállay).

113 Laudate pueri Dominum

Regveli éneklesec 1561

Komgr. 1574

⁶¹ Fóniciai eredetűnek vélt lantféle (líra, hárf), nemzetközileg elterjedt görög-latin kölcsönszó, TESz, Bartal, stb. “*Cimbalom, Hegedó, kit Psalteriumnakis hinac*” (MA).

⁶² Czeglédy Sándor joggal utalt a zoltárfordítás e fordulata kapcsán arra, hogy Kálmáncsehi a korábbi feltételezéssel ellentétben nem tartozhatott az orgonarombolók közé, hanem a liturgiát tekintve az újítokkal szemben konzervatív vonásai is voltak, mint Huszár Gálnak és Melius Juhász Péternek.

CXIII⁶³

Diczerietec Istenec ʃolgai Vratokat :

Diczerietec az Vrnac neuét.

Legyen áldott az o neue :

Mától fogua mind orocké.

[... hiány]

Magaʃtaltatot az Vr Isten

Minden nepeknece felette

Es o diczosege

minden egeknece folotte.

Ki volna olyan,

Mint az mi Istenunc

Ki az mennyekben lakozic :

Es az alá valokat nézi

Mennyekben

es ez foldon.

Fel koltuén foldrol a ʃegént :

Es a ganeibol az meg fogyatkoztat.

Hogy helyhoztesse otet az feiedelmekel:

o népenec feiedelmiuel

Ki hazhoz ʃerzi az meddot:

Fiain oruendozoc Annya léuen.

Diczoseg &c.

Psalmus CXIII.⁶⁴

Diczerietec Istenec ʃolgai az VR Istent:

Diczerietec az Vrnac neuét.

Aldott legen az VR Istenec neue :

Mostantol fogua mind orocke.

Nap tamadattol fogua

Mind nap nyugatiglan :

Diczertessęc az Vrnac neue.

Fol–magaʃtaltatot az Vr Isten

Minden nepeknece folette :

es az o diczosege

fellyeb vagyon az egekne.

Kicsoda volna hasonlatos

a mi Vrunkhoz Istenunkhoz:

ki a magaságban vralkodic.

Mind–az–altal meg alazza magat :

Hogy meg lassa a egben valokat

es a foldieket.

O emeli–fol a ʃegent a porbol :

es a ganeibol fol igazíttya a nyomorultat.

Hogy helyhoztesse otet a feiedelmeckel :

az o népenec feiedelmiuel.

Ki a magtalan asʃoni–állatot :

Fiain oruendozoc Anyaua teʃi.

Diczoseg legyen Atyanac &c.

E zsoltárban lehetséges némi hasonlóság vagy akár függés kimondása a zsoltár elején. A szöveghiány miatt arra is gondolhatunk – mint a 6. zsoltárnál – hogy korábban Huszár Gál csupán egy romlott változatot ismert. Az 1574-ben közreadott a helyesebb alak. Azt itt sem állíthatjuk, hogy Huszár Gál volt, aki a későbbi szöveget az előbbiből javította vagy átdolgozta. Összegezve elmondhatjuk, hogy a Huszár Gál által kétszer közölt nyolc zsoltárból egynek (legfeljebb kettőnek) a jobbított változata ismételtelen megjelent, a többi zsoltárszöveg eredetét másutt kell keresnünk. Ha a 4. zsoltár bármelyik változatát Huszár Gál fordította, akkor a másoknak a kettő közül nem lehet ő a fordítója (két változatot közöl). A 6. zsoltár pedig Kálmáncsehitől való. Így bizonyos, hogy a Komgr. zsoltárai közül nem lehet valamennyi a Huszár Gál fordítása. Ha hozzávesszük, hogy a Kálmáncsehi–féle változat élt tovább, és a B/Rgr.

⁶³ szerda regveli c^{3a}

⁶⁴ karácsony esti vespas 152^b

egyik változatát sem választja az itt idézettek zsolttárokhoz, akkor azt is látnunk kell⁶⁵, hogy a Huszár Gál graduálja nem lehet elindítása minden tekintetben a magyar nyelvű Psalterium fordításának, de a korrigált változatok terjedésére sem hatott döntően. Huszár Gál az énekek forrásaként sem utal pontosan arra, hogy hol és mit talált. Nem lehetetlen, hogy például Szegedi Lajos volt egyes zsolttárok megnevezetlen fordítója.⁶⁶ Az egymástól függetlenül keletkezett változatok egymás mellett élésével együtt tehát el kell fogadnunk azt is, hogy a magyar zsolttárok egy bizonyos kialakult köre már a szertartási (szóbeli) hagyomány tekintélyével felruházva öröklődött a Komgr. előtt (kéziratban), függetlenül a nyomtatásban megjelent zsolttárfordításoktól. Az is igencsak lehetségesnek látszik, hogy a magyar zsolttárokhoz ez a rétege megőrizte hatását a XVII. században, még az Ögr. megjelenése után is, végig a XVII. században.

I. 2. 2. Bencédi Székely István és Huszár Gál zsolttárai

Botta István – korábban Hubert Gabriella – átvette Csomasz Tóth vélekedését⁶⁷ Huszár Gál zsolttárainról (erre a Bégr.-lál kapcsolatosan vissza kell még térnünk). Heltai zsolttárainak és a Huszár Gál vélt zsolttárfordításainak összehasonlítása során a vizsgálódót ismételtén az a különös érzés keríti hatalmába, hogy Heltai korszerűbb és későbbi, nem Huszár Gál. Jól pergő, rövid és célszerűen fogalmazott sorai mellett hosszabb, néhol terjengősebb és régiesebb a Komgr. szövege. Hebraizmusok tükörfordításában rendre más megoldást követ Huszár Gál, mint Heltai. A kérdést tehát nemlegesen kell lezárunk a Heltai zsolttárfordításának hatását vagy a Komgr.-nak Heltaitól függését illetően. Nem a 4. zsolttár az egyetlen, amelynek két szövege két különböző fordításból ered a Komgr.-ban és az Ögr.-ban. Egyes szóhasználatbeli, stílusbeli, mondatszerkesztésbeli különbségek miatt, valamint ezek okát kutatva azt kell vélnünk, hogy a Komgr.-beli zsolttárok egynél több szerzőtől származnak. Bencédi Székelyt illetően Botta vélekedésével egyetérthetünk abban, hogy Huszár Gál ismerte ezt a fordítást. A Komgr. zsolttárainak jellegzetes fordulatait, héber szavak átírását tekintve ez egyértelmű. Egyes zsolttárokhoz a Heltaitól való eltérései háttérben a Székely István fordításával való egyezés van. Ilyen például a *nablom* és szó és a *lábainak széke* fordulat. Az egyezés egyes zsolttárokban kizárt. A Komgr. zsolttárainak mintegy ötöd része vezérfonalként követi Bencédi Székely István magyarítását. Szövegük helyenként erős hasonlóságot, illetve azonosságot mutat. Túlzás volna az az állítás, hogy zsolttárokhoz átvesz Huszár Gál, ellenben néhány sikertelen és nehézkes fogalmazású részlet helyesbítése vagy simább átszövegezése mellett nem csupán hatásról, hanem revideált szövegről is beszélhetünk. A Heltai fordításával összehasonlítás során feltűnő régiesség,

⁶⁵ Harminchét zsolttárt tulajdonít Kálmáncsehi szerzeményének Szőnyi Etelka, amelyek többek között a B/Rgr. és a Spgr. Psalteriumában (törzsanyagában) is megvannak, Szőnyi 1989: 269.

⁶⁶ Czegléd Sándor a Huszár Gál első énekeskönyvének fölbukkanása előtt úgy vélte, hogy Szegedi Lajos zsolttárai öröklődtek az óprotestáns graduál-irodalomban Czegléd 1967: Az előkerült kötet ezt nem erősítette meg (vö. BHA 12 kísérő tanulmány).

⁶⁷ Botta 1991: 444–445.

vagy a helyenkénti nehezkesebb nyelvezet tehát ebben teljes mértékű magyarozatát leli. (Néhány szemléltető példa alább következik.) A

Debrecenben nyomtatott primarend és a Komgr. ötvenegy zsoltárszövegéből harminc vagy harmincöt feltehetően nem a Huszár Gál fordítása. Botta állítása nem vizsgálatból szűrődött le, hanem jórészt feltételezésekből. Kálmáncsehi fordításaira (a héberhez való nagyobb hűségre hivatkozva) név szerint utalt Huszár Gál. 1574-ben viszont semmi hivatkozás nincs. Ebből nem lehet okkal s kizárólag arra következtetnünk, hogy akkor tehát Huszár Gál a fordító. A stílusbeli egyenetlenség annak lehet a következménye, hogy mintegy tizenöt zsoltár nem a Bencédi Székely hatására készült, hanem más forrásból származik.

Marad így két lehetőség. (1) Huszár Gál revideálta a Székely István szövegeit. A többieket maga fordította, vagy más forrásból átvette. (2) Valamilyen kéziratgyűjtemény közvetítette a zsoltárfordításokat. Székely Istvánéit másokéval. Nem Huszár Gál válogatta össze több forrásból, hogy mit közöl és mit nem, hanem készen átvette. Az első lehetőségre meg kell ismételnünk, hogy Huszár Gálnál semmi utalást nem találunk, holott a verses parafrázisoknál is közli a szerzőket, és a legelső alkalommal, az invitorium zsoltárnál megjegyzi, hogy “így csináltuk”. Fölvetődhet, ha maga volt az átdolgozó, akkor a közreadott zsoltárok harmadát miért nem Székely István ductusa nyomán készítette el? Miért fogadott el másokat, amelyek nem jobbak? A második lehetőségénél ezek a gondok nem vetődnek fel. Ha az ismert kéziratgyűjteményhez hasonlóan, mint a B/Rgr. hiányos Psalteriumában, úgy valamilyen gyűjteményben ezek a több szerzőtől származó zsoltárok már együtt voltak (revideált alakban), akkor ezek átvételével a hagyományra alapozhatott, amely a Felvidéken, működése színterén, már tekintélyes volt. Első énekeskönyve tartós hatásának egyik záloga is az volt, hogy a kialakult hagyományt rögzítette. Így kancionáléja mintája minden későbbi protestáns gyülekezeti énekeskönyvnek. Az énekek jó kilenczede később is öröklődött.

Két másik eredmény is rögzíthető. (1) Huszár Gálnak a Komgr.-beli “zsoltárai” közvetlenül nem hatottak. Letéteményese az evangélikus gyülekezet és az Eperjesi graduál lehetne. Ebben nincsen egyetlen Huszár Gáltól, illetve a Komgr.-ból származó zsoltár sem, holott Kálmáncsehi-féle zsoltár ebben is található a jórészt Káldi Györgytől, kis részben a VB.-ből átvett zsoltárok mellett. Eperjesen (vagy az evangélikus liturgiában?) Huszár Gál “zsoltárfordításai” e szerint nem éltek tovább. Az Eperjesi graduállal egyidejű a Csurgai-, és későbbi a Kecskeméti graduál, és más református vidéken keletkezett. (2) Bencédi Székely zsoltárfordításának liturgikus használatáról eddig is tudtunk. Egy Magyarországról Varsóba visszakerült példány kéziratossá bejegyzéseiről Holl Béla már csaknem félszázada hírt adott.⁶⁸ A VB. fordítói ismerték, ha név szerint nem hivatkoznak is rá. A Komgr.-ban föltűnt (és föltehetően revideált) zsoltárszövegek viszont arra is utalnak, hogy e Krakóban nyomtatott Zsoltárkönyv bizonyos vidéken vagy körben nem csak ismert lehetett, nem csupán használták szertartáson, hanem egy olyan hagyományág része volt, melynek tekintélye miatt Huszár Gál alapozhatott rá. Szemléltetésként

⁶⁸ Holl 1964: 158–9.

lássunk néhány zsoltárt Székely István Zsoltárkönyvéből (1548) és a Komgr.-ból (1574): a 7., 72. és 117. zsoltár, és a módosított átvételek közül pedig a 144. zsoltárt.

7 Domine, Deus meus, in te speravi

Bencédi Székely István

Huszár Gál

Pfalmos hetedic.⁶⁹

Hetedic Pfalmvs

En vram iftenom te benned biŕtam:
Mencz meg éngemet
minden ellenŕigimtol,
ęs ŕabadicz meg.
Ne talamtam el ragaga aŕ en lelkemet
mint az oroŕlan:
legen meg ŕaggatom,
de ne legen meg ŕabaditom.
En vram iftenom ha en mieltem azt :
Auag ha vagon az en kezembe hamiffag.
Ha en gonobbal voltam
Aŕ en bikeŕigem akarioianac:
Sot inkab meg aztis meg otalmaztam
Akki engemet oknalkül haborgatot.
Eüdoze az ellenŕig az en lelkemet ,
meg fogia ęs le tapoga az foldre
az en eletomot:
ęs az en dicziretomot helhezteŕŕe az porba.

En Vram Iftenem te benned bizom :
Othalmazz meg engemet
Mindenektol â kic engemet kergetnec ,
Es ŕabadíts meg engemet.
Neŕ talam el ragadgya
Mint egy oroŕlan az en lelkemet :
Igyod el ŕaggat , es nem leŕen
Ki tole meg ŕabaditson.
En vram Iftenem ha en azt tottem:
Ha alnokŕag vagyon az en markomban.
Ha annac â ki en velem bekeuel lakott
Gonoŕt tottem:
Es ha meg ellenŕegemetis
Ingyen meg nem mentottem,
Kergesse az ellenseg az en lelkemet,
Elis ęrie ,
Es az en eletemet a foldre tiporia :
Es az en tiŕteŕŕegemet porba heuerteffe.

ŕela.

Kel' fel vram aŕ te haragodba ,
Ęs emelkegel fel
Az en ellenŕigimmec gühoŕkodeŕokre:
Ęs ŕerken fel en hozzam az itiletbe
Az kit poronczoltal.
Es az nepeknec ŕerege
Tiged meg kornikez:
Ęs azert teę
Aŕ magossagba.
Az vr meg itili a3 nepeket:
Itil meg vram engemet
Az en igazsagom ŕerint,

Tamadgy fol VR Iftnen nagy haraggal ,
Emelkedgyel fol
Az en ellenŕegimmec haragioc ellen:
Es ŕorkenny fol melleŕ az iteletre,
Mellyet parantsoltal.
Es a nepeknek serege
Te kornyüled fog allani:
Es annac okaert tery ifmeg
a te magaff ŕekedbe.
Az VR Iften iteli meg a nepeket ,
Itelly meg engemet VR Iften
Az en igazŕagom ŕerent :

⁶⁹ Az 5^a levélen szintén olvasható feliratot és summát elhagyva, amelyekről másutt még szó esik.

És az en bennem valo
 Tekileteffig Berint.
 Kirlec emiſtſſec meg aſ hittetlenoknec
 Aſ ü gonofſagoc,
 És vezeried az igafat:
 mert aſ igaf iſten meg probalia
 aſ ſiueket , és aſ veſſeket.
 Aſ en otalmam, iſtentol vagon:
 Ki meg tartá aſ igaf ſiuikeſ.
 Aſ iſten igaf biro:
 És aſ iſten mindennapon
 Fel indultatic.
 Ha meg nem terend
 meg eleſſitti fegueret:
 fel veſti az ü iuet, és kibitti azt.
 Es abba czenal halalnac edinet :
 És faragia aſ ü nilait aſ haborgatoc ellen.
 Ime nemſe alnokſagot ,
 Fogada banatot, :
 Es ſüle hamiſſagot.
 Vermet czenala , es meg aſa ütöt :
 Es eſec aſ vebedelombe
 Aſkit cſenalt vala.
 Fordulion aſ ünnon munkaia
 Aſ vnnon feiere:
 Es aſ ü hamiaſſaga
 ſallion aſ ü teteiere
 Halat adoc aſ vrnac
 Aſ ü igafſaga berint:
 Es ineklec aſ felſiges vrnac neuenec.

Es az en tokelleteffegem Berent ,
 Melly en bennem vagyon.
 Szünnyec meg immar
 Az iſtenetleneknec gonofſagoc:
 Az igazakat kedig igazgaffad,
 ſiueknec es veſeknec
 által latoia, igaz Iſten.
 Az en paiſom az Iſtenben vagyon:
 Ki meg ſabadította az igaz ſiuikeſ.
 Az Iſten igaz Biro :
 Es az Iſten haragic
 Minden nap az iſtentelenre.
 Ha meg nem terend
 Az o torét meg koſorüllü :
 Az o iuet meg vonta es aranyozza otet.
 Es halalos nyilakot czinalt neki:
 Tüzes nyilakot keſit a kergetoc ellen.
 Ime alnokſagot viſel miheben ,
 Mert gonofſaggal eſet terehbe :
 Es hazu[g] ſagot fog ſülni.
 Vermet czinalt es meg aſta otet:
 Es azon verembe eſett,
 a kit maſnac czinalt,.
 A nyomoruſag kit ennekem keſit
 Az o feien eſic :
 Es az o alnokſaga
 Az onnon feienec teteiere ſall.
 Vallajt teſec az Vrnac
 Az o igafſaga berent :
 Es eneklec a folſeges VR neuenec.

Diczoſeg legyen Atyanac &c.

E 7. zoltár szövegének némely helyen csaknem egyező, másutt pedig némileg hasonló volta akkor tűnik elő még élesebben, mikor Heltai Gáspárék fordításával, vagy a parafrázis jellegű fordításokkal együtt vizsgáljuk. Egyes szavak és fordulatok használatában pontos megfelelések is megállapíthatók, mint általában a különböző korban fordított zoltárok között, mint például: *megment* ~ *oltalmaz*, *üldöz* ~ *kerget*, *hamisság* ~ *álnokság*, *hálát ad* ~ *vallást tesz*. Másként azonban ez a két szöveg nem teljesen független egymástól, ezzel példázza azt, hogy a Komgr. zoltárai mögött ott van a Székely István fordításának ismerete.

72 Deus, iudicium tuum regi da

Bencédi Székely István

Iften aƒ te itiledidet aggad aƒ kiralnac :
 És aƒ te igafjagodat aƒ kiral fianac,
 Meg itili aƒ te nepedet igafjagba :
 És aƒ te Biginidot aƒ itiledbe.
 Es aƒ hegec hoƒnac bikefjiget
 Aƒ te nepednec:
 Eƒx aƒ halmoc igazfagot.
 Meg itili aƒ nomorultakat
 Kic aƒ nep kofot vadnac :
 Meg tarta aƒ Biginoknec fiait,
 És meg ronta aƒ patuarkodot.
 Felnec tagedet aƒ nap elot ,
 Aƒ hod elot:
 Nemfetiƒigrol nemfetiƒigre.
 Le Bal mint aƒ eƒfo aƒ kaƒalajra :
 Es mint aƒ kod
 meg ontoƒi aƒ foldet.
 Viragƒic ü ideiebe aƒ igaf :
 És nag bikefjig leƒben , mig aƒ hod leƒben.
 Es vralkodic
 Aƒ tongortol fogua aƒ tongorig:
 És aƒ folio viƒtol fogua
 mind aƒ foldnec határaig.
 Terdre eƒnec ü elotte
 Aƒ puƒtaban lakofoc:
 És aƒ ü ellenfjigi aƒ port nalac.
 Aƒ tongornec, eƒ Bigetoknec
 Kirali aiandekokot hoƒnac:
 Sehebanac,
 És Sebanac kirali
 Aiandekokot adnac.
 Es le eƒnec ü elotte minden kiraloc:
 Minden nepec Bolgalnac üneki.
 Mert meg Babaditá aƒ kialto Bigint:
 Aƒ naualiaƒt, eƒ Jegitfjignekül valot.
 Konorül aƒ Biginon, eƒ aƒ nomorulton:

Huszár Gál

Iften az te iteletidet adgyad a Kiralynac :
 Es az te igaffagodat a Kiraly fianac.
 Hogy az te nepedet igaffagual itellye:
 Es az te nyomorultidat iteletben.
 Hogy az hegyec bekefeget
 Hozzanac a nepnec:
 Es az halmoc igaffagot.
 Meg Babadittyá az nyomorultakat
 Kic az nepc kozott vadnac:
 Meg tarttya a Begenyeknec fiait,
 J meg ronttya az hatalammal patuarkodot.
 Felnec tegedet , mind adzig ,
 Míg az nap es az hold vilagofitnac:
 Nemzetfegrol nemzetfegre.
 Le Bal mint az eƒfo a meg kaƒalt retre:
 Es mint a zapor eƒfoc
 Mellyec a foldet meg otozic.
 Viragoznac az o ideieben az igazac :
 Es nagy bekefjeg leƒben, míg az hold leƒben.
 Es vralkodic
 Egyic tengertol fogua a mafjic tengerig :
 Es a folyo viztol fogua ,
 Mind a foldnec hataraig.
 Terdre eƒnec o elotte
 a puƒtaban lakozoc:
 es az o ellenfjegi a port nyallyac.
 A tengernek es Bigeteknek
 Kiralyi aiandekokat hoznac:
 Az Arabiai Schebanac
 Es Bereczen orƒbagi Sabanac kiralyi
 Aiandekokat adnac.
 Es imadgyac ötet minden Kiralyoc :
 Minden nepec Bolgalnac öneki.
 Mert meg Babadittyá a kialto Begeƒt:
 Az nyomorultat kinec mintsen Jegitfjege.
 Könyörül a Begenyen

És a f naua[af]oknac lelkeket meg tarta.
 A f c[alard]f[agtol], és a f hamif[agrol]
 A f ü lelkeket meg valta:
 És draga le[ben] a f ü veroc a f ü bemei elot.
 E[el] és adatic üneki
 A f Arabiabeli aranbol,
 És imadko[fi]c ü elotte mindenkor:
 Minden napon meg alga ütöt.
 Eg marokni gabana e[fi] foldon
 A f, heg nec teteien oll termo le[ben]
 Hog ingado[fi]nac a f ü gümolc[fi]e
 mint a f Liban heg:
 és virago[fi]nac a f varo[fi]bol
 mint a f foldnec füuei
 A f ü neue orocke le[ben],
 És a f nap elot ki teried a f ü neue:
 meg algac magokot ü benne
 minden nen[fi]etoc,
 és bodognac magokot mongac.
 Aldot a f vri[fi]ten I[fi]raelnec iftene:
 Ki c[fi]ak ümaga bere[fi] c[fi]udakot.
 Es aldot a f ü dic[fi]retinec neue orocke:

És be telic a f ü fel[fi]giuel
 Minden fold ,
 Bi[fi]fon bi[fi]fon.
 El vege[fi]tetnec it I[fi]jai fianac
 Daidnac a f imad[fi]fagi.

E 72. zsoltárnak mind az eleje, mind a vége mutatja azt a kétségtelen hatást, amely az előzőn csak más fordításokkal hasonlítva vehető észre. Jellemzők a magyarázó bővítmények. A némi-képpen másként írott helynév, a földrajzilag különböző két Seba értelmezése Székely Istvánnál (és a kommentároknál) a magyarázó jegyzetekre tartozik. De általában az ilyen betoldások az oldottabb, értelmező és kevésbé pontos fordításokat jellemzik, amelyek helyenként a parafrázishoz közelednek. A zsoltár végén a latinból készült szövegekben sem hiányzik a megerősítés, az *amen*, amelyet itt mindkét változatban lefordítva találunk. A Vulg. szerint: *fiat, fiat*. A Hanai-, a VárB., és az Aranyas (Tótfalusi-féle) Biblia szerint: *Amen, Amen*.

117 Laudate Dominum, omnes gentes, laudate

Es az nyomorulton :
 Es az nyaualya[af]oknac lelkeket meg tarttya.
 Az czalard[af]agtol es az alnok[af]agtol
 Az lelkeket meg valtya :
 Es draga le[ben] az o verec az ö bemei elott.
 Elni fog es adatic óneki
 Az Arabia–beli Sabanac aranyabol :
 Es imadkoznac ö erette mindenkor,
 Es minden nap diczeric otet.
 Egy marokni gabona ez foldon ,
 Kit az hegynec teteiere vetnec,
 Ollyan termő le[ben]:
 Hogy az o gyimolt[fi]e ingadozni fog ,
 Mint a Liban hegy ,
 Es viragoznac az vara[fi]böl ,
 Mint a foldnec füuei.
 Az o neue öröcke ti[fi]steletes le[ben]
 Míg a nap fenlic ki teried az ö neue :
 Aldottaknac tarttyac magokat
 o benne minden nemzetec ,
 es bodognac fociac hirdetni otet.,
 Aldott az VR az I[fi]raelnec I[fi]tene :
 Ki czac omaga berez czoda dolgokat.
 Es az o diczo[fi]eges neue diczerte[fi]j[fi]ec
 Mind orocke :
 Be telic az o diczo[fi]egeuel
 Mind az ege[fi] fold,
 Bizony bizony.

Bencédi Székely István

Huszár Gál

Pfalmos szaz tizenhetedic

Szaz tizen hetedic Pfalmvs

Laudate Dominum omnes gentes

Dicŕietec minden poganoc aŕ vrat:
 Tiŕteletec űtet minden nemŕetŕgec.
 Mert meg eroŕfűtetec mi raitunc
 Aŕ ű irgalmaŕŕaga :
 Eŕ aŕ vrnac igalŕŕaga
 mind orocke.
 Haleluia.

Diczerietec minden poganoc az VR Iŕtent:
 Diczerietec űtet minden nepec.
 Mert meg eroŕŕitetett mi raytunc
 Az ű irgalmaŕŕaga :
 Es az VR Iŕtenec igalŕŕaga
 Meg marad mind űrűcke.

Diczűjeg legyen Atyanac c.

A legrűvidebb zoltár a CXVII. Ezért aránylag ennyi kevés szűvegbeli eltérés is többnek tekinthetű esetleges eltérésnél. Ezzel egyűtt a csaknem azonos szűveg meggondolkozttatű. Székely Istvántól való származása lehetséges, illetve a Székely István fordítása revíziójának tekinthetjűk a Komgr. változatát, noha a latinból készűlt fordítások elhagyják a zoltár végérűl a *halleluját*, és ez itt is hiányzik. Székely Istvánnál mindenkor megvan. Az imént láttuk, hogy más zoltároknál ez nem így történt.

144 Benedictus Dominus Deus meus

Bencédi Székely István

Huszár Gál

Pfalmos száx negvennegedic.

Szaz negyven negyedik Pfalmus

Aldot az vr az en eroŕŕigem ,
 Ki tanita az en kezeimet az űtkozetre :
 Es az en vyaimot az hadra.
 En irgalmaŕŕagom , en eroŕŕigem,
 En varam , en ŕabaditom
 Eŕ en otalmam kibe biztam:
 Ki engedelmeŕŕe teŕi
 Az en nepemet en alattam.
 Vram miczoda az ember
 Hog iŕmerod űtot?
 Eŕ az ember nec fya,
 Hog gondot viŕelŕ ű felole?
 Az ember haŕonlatos az ŕemihez :
 Eŕ az ű napi el-mulnac mint az arnec.
 Vram haicz le az te egedet , eŕ ŕalle :
 űŕfed az hegeket, eŕ fűtolognec.

Aldott az VR az en eroŕŕegem,
 ki tanŕtŕya az en kezeimet az viadalra :
 es az en vyaimat az hadra.
 En irgalmaŕŕjom–s en eroŕŕegem–s
 En váram , en meg ŕabaditom ,
 es paiŕom kiben bizom :
 ki engedelmeŕŕe teŕi
 az en nepemet.
 Vram miczoda az ember ,
 Hogy ŕamot tartalŕ rea :
 es az ember nec fia
 hogy gondot viŕelŕ ó rola?
 Az ember haŕonlatos a ŕemmihez :
 es az ó napi el–mulnac mint az árnyec.
 Hayts le Vram a te egedet , es ŕally le :
 űŕd meg az hegyeket hogy fűtűlűgienec.

Hagiczad az men üto kouet,
 És oßlafjd el ükot:
 Boczaßjad az te nilaidot ,
 És haboricz meg ükot.
 Boczaßjd le az te kezeidet az magoßjagbol:
 Babadicz meg eş mencz meg
 az jok vizekbol,
 eş az idegen fiaknac kezekbol.
 Kiknec az ü Baioc hiußjagot ßolnac,
 És az ó iobioc hamißjagnac iobia.
 Ißten ineklec te neked vuy ineket:
 Nablomba, es kintornaba ineklec te neked.
 Ki aad ßegetßiget az kiraloknac:
 Ki meg valta , Daidot az ü Bolgaiat
 Az artalmas feguertol.
Valcz meg vram,
 És Babadicz meg ingemet
 Az idegen fiaknac kezekbol :
 Kiknec az ü Báioc ßol hiußjagot ,
 És az ü iobioc hamißjagnac iobia.
 Hog legenec az mi fiainc,
 Az ü effiußjagokba
 mint az fel neuelt fiataloc :
 eş az mi leaninc
 mint az Begetoc , kic ki faragtattac
 az templomnac haßonlatoßjagara.
 Az mi taarhazinc rakuac legenec ,
 És horganac egfele allatot mas felehos :
 Az mi czordainkis ezért ßaporiczanac,
 És tiz ezért az mi vczainkba.
 Az mi okreinc az teroh ala ßoktattaßjanac:
 Es ne legen reanc valo oßtromlas
 ße ki vitel, ße kialtas az mi vczainkba.
 Bodog neß az kinec ig vagon dolga:
 Bodog neß az kinec az ißten az ura.

Löuöldözd meg menny–ütö köueckel ,
 es bonts–meg öket :
 boczaßjd reaioc az te nyilaidat,
 es haborißts meg öket.
 Nyuyts ream az te kezeidet a magoßjagbol,
 ments meg engemet :
 es Babadißts–meg a ßoc vizekböl ,
 es az idegeneknec kezekböl.
 Kiknec az ö Baioc hiußjagot ßolnac:
 es az ö iogioc alnokßjagot czelekedic.
 Ißten vy eneket enekelec teneked :
 es tiz huro Nablomban eneklec teneked.
 Ki a Kiralyoknac ßegißiget ad :
 ki meg mentę Daidot az ó Bolgaiát
 az fegyuernece veßedelmetöl.
Ments meg engemet
 es Babadißts–meg engemet
 az idegeneknec kezekböl :
 kiknec az o Báioc hiußjagot ßol ,
 es az o iobioc alnokßjagot czelekedic.
 Hogy a mi fiainc neuekedgyenec
 az o iffiußjagokban
 mint a plantác :
 es a mi leanyinc
 mint a templomnac formaiara ki faragtatot
 ßeß Begeletec.
 Es a mi eßeß–házinc rakuac legyenec
Minden fele eßeßel :
 es nyaiainc ezért ßaporitßjanac,
 ez ti–ezert a mi vtzainkban.
 A mi okreinc az tereh ala ßoktattaßjanac ,
 ne legyen romlas a mi falainkon :
 se rablas ße kialtas az mi vtzainkban.
 Bodog neß az a kinec igy vagyon dolga:
 Bodog neß az a kinec az Ißten Vra.

Diczoßeg legyen Atyana &c

Huszár Gál 1574–ben, mikor a regveli éneklések rendjét magyarázva megjegyzi: “Mikoron kedig az Antiphona vtán két auagy három Psalmust czendeß es lassu eneklessel el mondnac...”

(5^a) – tehát a gyakorlatban nem számított arra, hogy a klasszikus öt zsoltár hangzik el.⁷⁰ Ismerte a reformáció egyházának beállítottságát, hogy a tanítás kárára nem óhajtja a ceremóniák sokasítását, bár az énekelt szertartásról akkor még nem mondott le a hazai protestantizmus egyik ága sem. Néhány lappal előbb egy még fontosabb ponton átlépi a klasszikus határokat. Jóllehet a napi első imaórába az invitorium is beilleszthető, itt nem egészen ez történik. A szertartást az 95., azaz az invitorium zsoltárral kezdi a nyomtatott graduálban. Közvetlenül ez után azonban, a szertartás részeként, a szerkönyvbe beiktat egy gyülekezeti éneket, egy zsoltárparafrazist: *Jer óruendezzu nc az VR Istennec, es enekellyu nc az o βent neuenec...* Hozzáfűzi: “E Psalmust mi eckeppen czinaltuc Rhytmussal valo enekbe, Azokert, a kic czac Magyar modra valo versöckel akariác enekelni...” (3^a) Ezt annyira azonosságként értette, hogy az 1560–1561-es gyülekezeti énekeskönyv zsoltárparafrazisai felett is közli (amint fõntebb láttuk) a latin incipitet, mutatva ezzel is, hogy azonos funkciójúnak tekintette a magyaros versek szerint adaptált és a prózazsoltárokat. A latin incipitek közlésének szokása többek között a XVII. századi lócsei énekeskönyvekben is megtalálható.

I. 2. 3. A Spáczay graduál és a Batthyány/Ráday graduál zsoltárai

Az 1619-ben másolt Spgr. körülbelül egyidős a B/Rgr.-lal. Zsoltárai többére megegyeznek az ezekben találhatókcal vagy igen hasonlóak. Azonban a hagyomány eltérő ágára mutat (egyéb vonásokat itt nem taglalva) a zsoltárszövegek egyik csoportja, amely eltérő fordításból való.

70 Deus, in adiutorium meum intende

Spgr.	B/Rgr.
P almus, LX. [=LXX]	P al. 70. (LXIX.)
[U]r J sten j ies a en meg' j abadita omra: Uram j ies a en j egit egemre, Meg' g iala fta sanak e –meg' j egen lte senek kik kere jik a en lelkemet: hatra terienek es j egient uallianak kik gono ft akarnak ennekem, Hatra terietek es meg' j egien lte setek: a kik gi ül öltök engemet.	(2) Ur I sten figelmezzel az mi j egitegw nkre: Ur I sten j ies hamar minket meg j zabaditani. (3) Mind meg j zegenw lte j enek es meg galazta j onak: Kic minket halalra kere jnek (4) Hatat adni j –vi j za futni ken szeritte j enek: Kic nekwnk ve zedelmwnket kivanánk. Es leg ottan hatra terienek meg j zegenw lue n: Kic minket bo j zontnak es orw nek mi raitunk. (5) Oerw l'onek mind te benned kik kere jnek tegedet:
Eőrölli enek es uigadgianak te benned Úr I sten miniaian kik teged kere jnek:	

⁷⁰ A reform óta a Liturgia Horarum (népszolozsma) szintén három zsoltárral számol.

Es aƒ kik aƒ te idueƒitejedet ƒƒeretik
Magaƒztall'onak ƒ:aƒt mongiak mindenkor
fel magaƒƒtaltaƒsek az Ur Jƒten.

En penig' niomorult es ƒƒegen uagiok
Ur Iƒten ƒies aƒ en ƒegitƒegemre:
En ƒƒabaditom uagi Ur Jƒten ne keƒsel.

Es mindenkorō fel magasztall'onak
Ur Iƒten kik ƒzeretik az te ƒzent fiadot.

(6) Mi pedig ƒzwkōlkōdwnk ƒegiteg nelkwl:
Azert kerwnk Ur Iƒten teged
hog ƒegel' meg minket
Te uag nekwnk ƒegetonk es ƒzabaditonk:
Azert ƒies Ur Iƒten az mi otalmunkra.

Dicƒōj: Mikepen:

ditƒof : Mik.

A két szöveg olyan nagy mértékben eltérő, hogy a különbségek megjelölése szükségtelen. Az Ögr. (és már Huszár Gál) kezdőverse a Bgr.-lal megegyezik. A szöveg többi része nem. Jellegzetes eltérés az egyes szám → többes szám, a kéziratos változatokban ez gyakori. A szóbeliségre jellemző a kialakult szópárok használata, amelyet itt is látunk az 5. versben.⁷¹ Nem dönthető el, hogy a Spgr. vagy a B/Rgr. változata korábbi. A *szégyenültet* igealak vagy az *örüljönnek ~ örül és vigad* (5) fordulat sem ad erre lehetőséget.

112 Beatus vir, qui timet Dominum

Spgr.

B/Rgr.

Pƒalmus, 111.[=CXII.]

Pƒal. 112. (CXI.)

[B]oldog' ember ki feli aƒ Úr Jƒtent:
Es aƒ eo parancƒolattiaban
igen giōniorkōdik,
Hatalmas leƒƒen eƒ ily embernek
magƒattia eƒ földōn:
Mert az igafaknak magƒattiokat
aƒ Jƒten meg meg algia,
Kafdagag' es bōƒeg' leƒƒen
eƒ ily embernek hafaban:
Es aƒ eo igafsaga meg' marad eorōkke
Setetƒegbōlis uilagoƒsag' tamad
aƒ igaf emberre:
mert igaf aƒ Ur Jƒten es kegielmes az Ur Iƒten.
Boldog' ember aƒ ki irgalmaƒsagbol
maƒsal ƒegiteget teƒƒen:
Es aƒ eo dolgait itelettel igafgattia,
Mert aƒ ily ember örōkke meg' marad:
Es aƒ örōk emlekeƒetben leƒƒen

[B]odog ember ki feli az Ur Iƒtent:
ki mindenkoron az ő paranczolatt'aban
igen g'ōnyōrkōdik.
(2) Hatalmas leƒzen ez földōn
annak maradekia:
Mert minden igazaknak
nemzetƒegi meg aldatnak.
(3) Diczōseg es gazdagƒag
annac hazaban:
Kinek igafƒaga örōkke meg marad.
(4) Az hitetlenek között is vilagoƒƒag adatik
az igazaknak:
Mert irgalmas, keg'elmes es igaz
(5) Aldot ember ki irgalmas
es adakozo:
(6) Iteletkor ƒzolaƒa leƒzen
mert örōkke meg nem botrankozik.
(7) Sziue ƒzerent remenli az Ur Iƒtent

⁷¹ Hadrovics 1995: 87; M. Nagy 1998–1999: passim.

Erős a f eo f iue es f emmit nem retteg:
 Mikoron lattia mit c f elededik J f ten
 a f eo ellen f egeuel.
 E f ily ember t e f en iol a f f egeniekkal
 a f eo iof f agabol:
 iga f sága f f erent meg' maraduan
 örökke fel magaf f taltatik a f dic f ő f egeben
 E f t latuan a f hitetlen ember bo f f onkodik
 fogait c f i korgatuan el fogiatkof ik:
 Mert f emmiue le f en
 a f hitetleneknek kiuan f agok

(8) meg erő f f ődik az ő f zive:
 Es meg nem indulhat mert
 minden elle f eget meg utalla.
 (9) Beke f eggel adakozik
 az f zegen'eknek:
 kinek iga f sága meg marad
 es fel magaf ztaltatik.
 (10) Az hitetlenek latuan meg haragu f znak .:
 Es meg keme hédnek
 fogoknak czikorgata f aual.
 Mert az bwn f ő knek :
 Minden kiuan f agoc el f omattatik.

ditso :

A két szöveg erőteljes különbsége és egymástól való teljes függetlensége itt is nyilvánvaló. A Spgr. változata pontosabb fordítás, Székely István vagy Heltati fordításáról egyaránt független.

113 Laudate, pueri, Dominum

Spgr.

Pfalmus, 112 [=CXIII.]

[D]ic f erietek J f tennek f f olgai Uratokat :
 dic f erietek a f Urnak neuet
 Aldot legien a f Ur J f tennek neué:
 Matul foguan mind e ő rő k k ő n ő rő kke
 Nap tamadattul foguan
 mind nap niugatiglan:
 Dic f eretes a f Ur J f tennek neué
 Fel magaf ztaltatot a f Ur J f ten
 minden nepeknek felette:
 Es a f ő dic f ő f sege minden egeknek felette
 Kic f oda ollian
 mint a f mi Urunk J f tenwnk
 ki meniben lako f ik :
 Es a f alafato f sokat ne f i
 meniniegben es e f föld ő n
 Fel magaf ztaltuan e f föld ő n a f f egenieket:
 Es minden rut f agbol ki menti a f niomorultakat
 Hogi helihe f te f se ő ket a f feidelmekkel:
 Es a f eo nepenek feidelmiuel
 Ki lako f tattia a f magtalanokat

B/Rgr.

Psal 113. (CXII.)

Diczerietek I f tennek f zolgai Uratokat:
 Diczerietek az Urnak neuet.
 (2) Legen aldot az o neué:
 Matul fogua mind orocke
 (3) Nap tamadatul fogua
 nap ű ghatiglan:
 diczeretes az o neué.
 (4) Magaf ztaltatot az Ur I f ten
 minden nepeknek felette:
 Es az o diczo f sege mindeneknek felette.
 (5) Ki volna oll'an
 mint az mi Urunk I f tenwnk
 ki az menn'egben lakozik:
 (6) Es az alazato f sokat nezi
 men ű n es ez foldon.
 (7) Fel költuen az foldrol az f zegen'eket:
 Es az ganeibol az meg fog'atkoztakat.
 Hog hel'hezte f fe ő ket az feidelmekkel:
 Oe nepenek feidelmiuel.
 (9) Ki az magtalanat

aƒ ania]fentegihafban:

Es aƒ eo fiokon eőruendefő an'akka tejfi.

te]zi gwmolczoffe:

Es fiain orzendezo ann'aua.

di :

A B/Rgr. itt Kálmáncsehi (Sánta) Márton zsoltárát veszi át, a záróverse azonban eltérő. A Spgr. ismét független az ismert fordításoktól, a vége kriticizianizál.

114 In exitu Israel de Ægypto – 115 Non nobis, Domine, non nobis

Spgr.

Psalms, 113

Batthyany graduál

Psal. 114. (CXIII.)

[I]ƒraelnek ægyptumbol ki iőuejeben:

Az Úr Jstennek nepe ki ieőue

az pogani nepek kőƒfűl

Leon aƒ sidosag' aƒ eő]fentsege:

Es J]ƒrael aƒ eo hatalma

Aƒ tenger meg lata es hatra foliamek:

Es aƒ Jordan ui]fe hatra tere.

Aƒ hegiek eoruendezenek mint aƒ ko]ok:

Es aƒ halmok mint aƒ iuhoknak barany

Mi lele tegedet tenger hogi hatra foliamal:

Es tegedet Jordannak ui]fe hogi hatra terel,

Miert eoruendeftek ti hegiek

Mint aƒ ko]ok:

Es ti halmok mint aƒ baraniok

Az Jstennek előtte

meg' indula aƒ feold:

aƒ kereztieneknek Jstene eleőt

Ki aƒ keő]fiklat allo ui]ffe ualtoftattia:

Es aƒ erős kőueket folio ui]fekte

[115]

Nem aƒ mi erdemúnkből Úr Jsten

nem az mi erdemúnkből:

Hanem aƒ te neuednek

tulaidonicfad aƒ dicfő]jegett,

Aƒ te irgalma]sagodert es iga]sagodert:

]egits es otalmaz minket:

Ne mongiak ualaha aƒ poganiok

Hol uagion aƒ kereftieneknek Jstene

Aƒ mi Jstenúnk peng'

menior]fagban uagion:

Izraelnek Aegyptombol ki iouejeben:

Jakobnak haza nepe ki ioue

az idegen nep kozzwl.

(2) Sido]ag lon meg]zentele]e:

Es Izrael o hatalma.

(3)

[hiányzik!]

(4) Az hegek oruendezenek mint az ko]oc:

Es az halmok mint az baranok.

(5) Mi dolog te hozzad tenger hog el futal:

Es te Jordan vi]e hog hatra terel.

(6) Mi dolog ti hozzatok hegek hog

orvendeztek mint az ko]ok:

Es ti halmok mint az iuhoknak barani.

(7) Az Jstennek orczaiatul

fel indittatek az fold:

Jacobnac Jstenek orczaiatul.

(8) Ki az ko]ziklakot allo vizez fordította:

Es nag koueket fol'o vizekke.

[115]

(9) Nem mi nekwnk Ur Jsten

nem mi nekwnk:

hanem csak az te neuednek

ad az diczeretet.

(10) Az te irgalma]sagodert es iga]sagodert

]egits es otalmaz minket:

hog' valaha nem mondha]lak az pogan'ok

hol uag'on az kere]t'eneknek Jstenek.

(11) Mert az mi Jstenwnk

Es ualامت akart mindent meg' űferfet.
Aű poganioknak Iűtenek penig'

arianibol es eűustbeól eóntettenek:

Es emberektól cűnaltattanak,
Sűaiok uagion es nem űfolhatnak:
Sűemek uagion es nem lathatnak
Fwlók uagion es nem halhatnak:
Orrok uagion es nem illatoűhatnak,
Keűek uagion es nem foghatnak:
Labok uagion es nem iarhatnak
es aű eó torkokkal nem iuólthetnek,
Haűonlatoűok legienek aűokhoű

Kik cűnialiak aűokat:

Es mind aűok kik aűokban biűnak

Te Jűrael biűal

aű UrIűtenben:

mert eo aű te

űegedelmed es oltalmad.

Aronnak haűa

biűal aű Ur Iűtenben:

Mert eo aű te

űegitód es meg' oltalmaűod,

Biűűatok aű Ur Iűtenben

miniaian kik felitek eótet:

Mert aű Ur Iűten

aű tw űegedelmetek es oltalmaűotok.

Aű UrIűten meg' emlekeűek mi rollunk:

Es eo minket meg' alda.

Meg' alda Jűraelnek neműetűeget:

Es meg' alda Aronnak neműetűeget.

Meg' alda mindeneket kik felik eotet:

Aű kicűineket nagioikal egietemben.

Meg' űűaporicűon aű Ur Iűten titóket:

Titóket

es aű ti fiaitokat

Aldottak uattok tw aű UrIűtenteól:

Ki menniet földet teremtette

Aű menniekenek magaűsagi

az Ur Iűtene:

men'yorűzagban vag'on:

Es valamit akar mindent meg űzerez.

(12) Az poganoknak pedig

baluan Iűtenek

aranbol es ezwűtbol ontettenek:

Es emberektól czinaltattanak.

(13) Szaiok vagon es nem űzolhatnak:

Szemek vagon es nem lathatnac.

(14) Fwloc vagon es nem halhatnak:

Orroc vagon es nem illatozhatnak.

(15) Kezek vagon es nem foghatnak:

Labok vagon es nem iarhatnak

Es az ó torkokkal nem wuolthetnek.

(16) Oll'anak legenek azok is

az kic czinall'ak óket:

Es mind azok is az kic azokban

bizakodnak

(17) Iűraelnek nemzetűegete bizek

az Ur Iűtenben:

Es az Úr Iten lon o nekie

űegedelmek es otalmok

(18) Aronnak nemzetűegete

bizek az Ur Iűtenben:

Es az Ur Iűten lon

o űegedelmek es otalmok.

[hiányzik]

(20) Az Úr Iten emlekezek mi rolunk :

Es minket meg alda.

Meg alda Izraelnek nemzetűegete:

Meg alda Aronnak nemtzetűegete.

(21) Meg alda mindeneket kik felik otet:

kiűdedeket nagokkal egetemben.

(22) Oeregbicze Iűten

az o aiandekat mi raitunk:

Fiaikon es minden ó benne hiuokon.

(23) Aldgon meg minket az Ur Iűten:

ki mennen es földet teremtette.

Af feoldet penig' ada
embereknek fiainak.

Nem af holtak dicfernek Ur Jsten tegedet:

Sem mind afok kik pokolra ffnak

De mi kik elök uaigunk

Aldunk tegedet Úr Jsten:

Mai naptul foguan mind eorokkön eörökke

Dicfeôs: Mikepen.

(24) Az mennet az Úr Jsten

maganac valasztotta:

Az foldet penig ada

az embereknek lako hel'wl.

[hiányzik]

Diczo

Helyekénti egyezés, általában pedig gyökeres eltérés jellemzi e két zsoltárszöveget. A Vulgata alapján készült a fordítás, amit az egyvégtében számozott két zsoltár mutat. A B/Rgr. záróverse is hiányzik, általában nem ép változatot őriz. A Spgr. viszonylagos függetlensége ebben a (két) zsoltárban igen szemléletes.

119 I. Beati immaculati in via –

II. In quo corrigit adolescentior viam suam?

Spgr.

Pjalmus 119

B/Rgr.

Pjal 119. [Aleph – Beth] (CXVIII)

[B]oldogok af tiffta ffiuô emberek:

Es kik iarnak af Ur Jstennek teörueenebe

Boldogok af kik tudakofnak

af Jstennek igeieröl:

es tellies ffból kerefik af Ur Jstent.

Af kik gonofft cfelekednek:

Soha afok af eo utaiban nem iarnak

Te parancfolad Ur Jsten

af te parancfolatidat:

hogi igen meg' eöriffük

Vaiha egiengethetnem

af en utaimat:

af te parancfolatidnak megh eorifesere,

Akkoron

meg' nem ffegienolnek:

Ha af te parancfolatod fferent elhetnek

Halakat adok en te noked

tiffta ffiuemból:

Mikoron meg' eferhetendem

minden te iga]sagodat.

Bodogoc azoc kic tokellete]fek eletekben

Es artatlan]agban elnek:

(2) Bodogoc azok kic tanull'ak

az Jstennek Igeiet:

Es az kik tell'es]ziuel kerefik otet.

(3) Az kik nem czelekeznek hami]fagot:

hanem az o utaiban iarnak.

(4) Te hattad Ur Jsten

az te paranczolatidat:

hog' igen meg orizzwk.

(5) Vaiha igazgattatnanak

az mi czelekedetinc:

az te paranczolatidnac orize]ere.

(6) Ackoron te elotted

meg nem]zegenwlwnc:

Mikoron nezwnk az te paranczolatidra.

(7) Diczerwnk tegedet

az mi tiffta]ziuwnkbol:

Mikoron meg tanulaguk

az te iga]fagodnac toruenit.

Jgaŋ hitból ualo aldofatot teŋek en te neked:
Ne ues el engemet aŋ te ŋfined elól,

*

Mikeppen iobbithattia meg'
aŋ iffiu ember aŋ eo eletet:
Hogi meg' őriŋŋe aŋ te parancŋolatidat,
Tellies ŋŋiuemból kereŋlek en tegedet:
Ne ŋŋakaf el engemet
aŋ te parancŋolatidtul.
Aŋ en ŋŋiuemben el reitem
aŋ te parancŋolatidat:
Hog' ne uetkeŋŋek te neked
Aldot uagi Uramŋŋten:
Tanicŋ meg' engemet aŋ te igasagodra.
Aŋ en aiakimmel
mindeneknek hirdetem:
Minden te ŋŋadnak iteletit.
Aŋ te igeretedben
giőniőrkődöm:
Mint minden gaŋdagŋagban.
Aŋ te parancŋolatidban
giakorlom en magamat:
Es eŋfemben ueŋem aŋ te parancŋolatidat.
Aŋ te igeretedben giőniőrkődöm:
Nem feletkeŋem el aŋ te beŋfededről.

Dicŋeőŋ: Mikepen:

(8) Az te paranczolatidat meg orizzwk:
Ha ŋoha el nem hadz minket.

*

(9) Vall'ons miben iobbithatt'a meg
az iffiu az o eletet:
Hanem az te beŋzedednek meg tartafaua.
(10) Tell'es ŋziuel kereŋwunk
tegedet Ur ŋŋten:
Ne veŋs el minket az te paranczolatidtul.
(11) Az mi ŋziuwkben el reitettwk
az te bezedidet:
hog te ellened ne vetkezzwnc.
(12) Aldot vag te Ur ŋŋten:
Tanicz meg minket az te paranczolatidra.
(13) Az mi ŋeluwnckel
mindennek hirdett'wk :
Az te ŋzadnac toruenit.
(14) Az te paranczolatidnac
utaban gońorkodwnk:
Mikeppen minden gazdagŋagokban.
(15) Az te paranczolatidrol gondolkodunc:
es az te oŋuenidre nezwnk.
(16) Az te paranczolatidban
gońorkodtettwk magunkat.
Es nem feletkezwnk el az te beŋzedidrol.

dit:

A hagyományra jellemző módon a zoltár többes számra vált át a B/Rgr.-ban. A Spgr. megőrzi az eredeti egyes számot. Rövidebben fogalmaz, korábbi fordítás lehet, Heltai és Székely István fordításától is független. Több helyen érintenünk kellett, hogy a protestáns zoltárokozás kevés kivétellel a reggeli és esti szertartásba olvadt bele, főként hétköznap. A kis órák zoltárai, a 119 (118), így esetleges volt, inkább prédikációk témája lehetett. Nincs meg a ránk maradt kéziratos graduálok egyikében sem a teljes 119. zoltárt, a meglévő szakaszok teljesen eltérnek, e párhuzamos példa is mutatja. Keserűi Dajkának az eltérésekre és a hiányosságokra e zoltárnál is könnyebb volt gyökeresen új megoldást találnia, mint pótolnia a hiányokat és egységesítenie az elágazó gyakorlatban található és helyenként végletesen eltérő szövegeket.

I. 2. 5. A Bélyei graduál⁷² és az Öreg graduál zoltárai

⁷² A kötetben ma nyolcvanhat zoltár szövege van meg. A zoltárok sorozata eleinte kihagyás nélkül sorszám szerint halad, mintha teljes Psalteriumot akart volna (vagy kezdett) lemásolni a kopista.

Az összehasonlítás a korábban már megemlített forráskérdés (Kálmán Farkas állításai) miatt elkerülhetetlen. Sokkalta lényegesebb tétje a kérdésnek, hogy valóban a nyomtatott graduálok holdudvarának (utóéletének) tekinthető-e a kéziratos graduálok másolása?

(1) A nyomtatott graduálokot megelőzte egy kéziratos és szóbeli fázis. Jóllehet Huszár Gál úttörő volt a maga területén és önálló, az általa közreadott zsolttárok is jórészt kéziratos forrásból kellett merítenie. Az Ögr. zsolttárainak közvetlen forrása szintén kézirat volt: a Gyulafehérvári graduál. Az összehasonlított graduálok között lehetett nyomtatvány (Kálmáncsehi graduálja?), de többségük szintén kéziratban tartalmazott annyi–amennyi zsolttárt. (2) Nem tekintették, nem is tekinthették kizárólagos normának a nyomtatott exemplumot (vö. az Ögr. előbeszédét, hogy a mintagraduált másoltathatják). Igen fontos maradt a kéziratosság. Még a XIX. században is megtörtént (például Cserei Farkas krónikájával), hogy bár a mű hozzáférhető volt nyomtatásban, lemásoltak egy korábbi kéziratos példányt. Ha nem pusztultak el mind azok a graduálok és Psalteriumok, amelyekből korábban másoltak, akkor Geleji Katona egységesítő törekvése ellenére 1636 után sem vetették el a megszokottat. A kéziratos források továbbélésének bizonytal volt a filológiai hátránya. Hozadéka az, hogy a korábbi állapotokba, a hagyomány variálódásába tekinthetünk általa. A Bégr. zsolttáiraiban legfeljebb a másolás technikáját tanulmányozhatnánk, ha az Ögr. kéziratos puszta kópiája. Ha nem, akkor olyan örökséget folytatott, amely a Komgr.-t is, az Ögr.-t is megelőzte, és még a XVII. század derekán is volt saját létmódja.

A Bégr.-ban a Nunc dimittis után jegyzet tájékoztat: “Vege. Af Psalmusoknak”; utána XVII. századi kéz: “Restant ad huc Psalmi in numero, 53.” Ha ez helyes, akkor mintegy tizenegy zsolttár szövege hiányzik ma a kéziratból (eredetileg kilencvenhét zsolttár volt akkor belemásolva). De lehet a számolás téves, és akkor a hiányzó zsolttárok száma (az egykor megvolt első zsolttárt, meg egy pótléket is hozzá gondolva) 63. A kéziratos graduálokba utólag is pótoltak egyes zsolttárok, más fordításban is lejegyezték már meglévőket. A Bégr.-ban is vannak utalások olyan zsolttárokra (például a 119. zsolttárra), amelyek ma nem találhatóak meg a kötetben. A Bégr.-ban is nem csupán egyes zsolttárok, hanem a himnuszoknak is a korábbi változata van, nem a Keserői Dajka átdolgozása. A Bégr. és a B/Rgr. között egyező tizenkilenc zsolttár: a 2., 3., 4., 15., 16., 23., 31., 47., 49., 51., 110., 127. Közöttük vannak (mint a B/Rgr.-ban is) a Kálmáncsehi Sánta Mártonéi: 6., 13., 33., 96.⁷³; és a 34. kezdő verse (e zsolttár szövegének többi része meglehetősen eltérő.) Ezek alapján feltételezhetjük, hogy az 1. zsolttár is ugyancsak a B/Rgr. (és a Spgr.-éval) megegyező szövegű volt. Huszár Gál szövegével (Komját, 1574) is

Tehát: [1] – 65. Ettől fogva azonban (ismeretlen ok miatt) csak válogatás következik, amelynek nincsenek nyilvánvaló szempontjai: 67, 70, 71(II.), 75, 79, 81, 87, 91, 95, 96, 100, 102, 110, 112, 114, 115, 117, 122, 127, 132, 150. Az első levél kiszakadása miatt a Psalterium kezdete és az első zsolttár szövege, meg a második első verse hiányzik. Elveszett egy másik levél is, ezért a kilencedik zsolttár vége és tizedik eleje nem teljes. A három szokásos újszövetségi kanticum (Magnificat, Benedictus, Nunc dimittis) a zsolttárok után következik, amint ez az Ögr.-ban is látható, és nem a psalterium zsolttárai közben, amint ez a 97. zoltár után a B/Rgr.-ban is következik.

⁷³ Ezek megvannak az Epgr.-ban is: [54], [43], [6], [33]. tétel.

jórészt megegyezik négy zsoltár: 7., 8., 22., 57.; ezek szintén mind megvannak a B/Rgr.-ban. Megoldatlan, mert az ismert fordítások egyik szövegével sem pontosan egyezik öt zsoltár: 64., 67., 112., 114., 115. Lényegében megegyezik az Ögr. zsoltárainak szövegével hatvankét zsoltár (kivéve a helyenkénti szórendi és szóalakbéli eltéréseket, és a következetesen eltérő, és az Ögr.-énál kevésbé korszerű helyesírást): 5., 9. (I. és II. szakasz), 10–12., 14., 17–21., 24–30., 32., 34–46., 48., 50., 53–63., 65., 70., 71. (II. szakasz), 75., 79., 80., 82., 87., 91., 95., 100., 102. (I. szakasz), 117., 122., 132., 150.

A másoló hibázása igen kevés helyen nyilvánvaló (ha egyáltalán erre gondolhatunk, és nem annak a graduálnak az eltéréseire, amelyet lemásolt), és ott általában az Ögr. is javítatlan hibát tartalmaz vagy problémát. A Bégr. másolója az *e(ĕ)*-ző alakokat általában *ö*-ző alakokra változtatta, amint az alább következő példák és idézetek szemléltetik. Feltűnő, hogy némelykor nem ez történt, hanem *ö*-ző helyett *ĕ*-ző szóalakot találunk a Bégr.-ban. A Bégr. mintája inkább *ĕ*-ző dia-lektusban íródhatott s ezt néha nem változtatta meg ösztönösen a másoló. Kétséges ugyanis, hogy *ö*-ző nyelvjárású másoló az *ö*-ző alakot *ĕ*-zőre változtatta volna. Az Ögr. a *kazdag* szóalakot használja, a Bégr. pedig a *gazdag* szóalakot. A zsoltárokból sehol nem, de a versiculus sorozatban egyszer *kazdag* alakot találunk a Bégr.-ban is. A Bégr. általában mellőzi az *e*, *a*, ékezetes alakját ott, ahol az Ögr. igen gyakran jelöli. Nem használ *ę*, *î*, *â* és *ô* ékezetes betűalakot, amely több-kevesebb gyakorisággal fölbukkan az Ögr.-ban. Az *ö*, *ő*, *ü*, *ú* ékezetét általában jelöli, de nem különbözteti meg, legtöbbször pontnak és vesszőnek egyformán tekinthető az ékezetet. A Bégr.-ban még az is előfordul szórványosan, hogy az *ö* hangot *ó*, *o* jelöli, tehát egy pont vagy vonás az ékezet. A felszólító módú igealak egyes szám 2. személyű tárgyias alakja végéről elmarad a *d*. Ez az Ögr.-ban már legfeljebb tévesen vagy véletlenül található, a Bégr.-ban rendszeresen. Ezeket a jellegzetességeket alább egy zsoltár teljes szövege, és néhány zsoltár részletei szemléltetik. Majd az egészében vagy nagyrészt eltérő zsoltárok szövegéből következnek szemelvények.

34 Benedicam Dominum in omni tempore

Ögr.	Bégr.
Pfal. XXXIV.	Pfal: 34.
Aldom az Vrat én minden időben :	Aldom az Urat en minden időben:
Es ŷoha az odicsireti	Es ŷoha aĕ ö dicsereti
az én ŷzámból ki nem ŷzakad.	Aĕ en ŷĕambol ki nem ŷĕakad.
Az Vrban dicsekedik az én lelkem :	Aĕ Urban dicsekedik aĕ en Lelkem:
Ezt meg halván az nyomorultak	Eĕt meg halvan aĕ nyomorultak
örülni fognak.	Örülny fognak.
Magaztallyátok az Vrat velem oķzve :	Magafĕtallyatok aĕ Urat velem öķĕve:

Es magasztallyuk az o nevét egyetemben.
 Megh kerefjem az Vrat
 és megh halgatot engemet :
 Es minden rettegeſimbol
 meg ſzabadított engemet.
 Az kik o réá néznek, és o hozzá futnak:
 Azoknak orczáik megh nem pirulnak.
 Imé ez az ſzegény fel kiáltott,
 és az Vr megh halgatta otet :
 Es minden háboruſágiból meg ſzabadított otet.
 Tábort járt az Vrnak Angyala
 az otet felök környül :
 Es megh ſzabadittya oket.
 Koftollyátok megh, és láſjátok meg,
 mely igen jó légyen az Vr :
 Bóldogh ember az, az ki o benne bizik.
 Féllýetek az Vrat kik ſzenti vadatok:
 Mert ſemmi fogyatkoſáſok
 nincsen az otet félöknek.
 Az oroſzlányoknak kolkeik meg éheznek,
 és ſzükolkodnek :
 De az kik az Vrat kerefik
 ſemmi jó nélkül nem ſzükolkodnek.
Ioyjetek ide fiaim,
 és halgaſſátok engemet :
 Az Vrnak felelmere megh tanitlak titeket.
 Kicsoda az ember, az ki életét kívánnya:
 Es kíván látni jó napokat?
 Tartoztaſſa megh nyelvét az gonofſztul :
 Es az o ajakait,
 hogy ne ſzóllyanak csalárdſágot.
 Távozzék el az gonofſztul és cselekedgyék jót:
 Kereſſe az békeſſéget, és koveſſe azt.
 Az Vrnak ſzemei az igazakra néznek:
 Es az o fülei
 azoknak kiáltáſokra figyelmeznek.
 Az Vrnak tekinteti azok ellen vagyon,
 kik gonofſt cselekednek :
 Hogy ki gyomlállya ez földrol

Es magafſtallyuk aſ ö nevet egyetemben.
 Meg kerefjem aſ Urat
 Es meg halgatot engemet:
 Es minden rettegeſimból
 Meg ſzabadított engemet.
 Aſ kik ö rea neſnek, es ö hoſſa futnak:
 Aſoknak orcſaiok meg nē pirulnak.
 Jme aſ aſ ſſegeny föl kiáltot,
 Es aſ Ur meg halgatta ötet:
 Es minden háboruſágiból ki ſzabadította ötet.
 Thabort iart aſ Urnak Angyala
 Aſ ötet felök környül:
 Es meg ſzabadittia oket.
 Koftollyátok meg, és láſsátok meg,
 Melj igen io legyen az Ur:
 Boldog ember aſ, a ki ö benne biſik.
 Fellyetek aſ Urat kik ſſenti vadatok:
 Mert ſemmi fogyatkoſáſok
 Nintsen aſ ötet felöknek.
 Aſ Oroſzlányoknak kolykeik eheznek,
 Es ſſükölködnek:
 De aſ kik aſ Urat kerefik
 ſemmi io nélkül nem ſſüköködnek.⁷⁴
Jüyetek ide fiaim
 Es halgaſsatok engemet:
 Aſ Urnak felelmere megh tanitlak titeket
 Kicsoda aſ ember, aſ ki eletet kívánnya:
 Es kivan latny io napokat.
 Tartoſtaſsa meg nyelvet aſ gonofſtutul:
 Es aſ ó aiakit,
 Hogy ne ſſollyanak csalardſágot
 Tavoſſek aſ gonofſtutul, es cselekedgyek iot:
 Kereſse aſ bekeſseget, es koveſse aſt.
 Aſ Urnak ſſemei aſ igafakra neſnek:
 És aſ ö fülei
 Aſoknak kialtaſokra figyelmeſnek.
 Aſ Urnak tekinteti aſok ellen vagyon,
 Kik gonofſt cselekednek:
 Hogy ki giölallya eſ földrol

⁷⁴ Valószínűleg íráshiba ó = ő vagy ől.

azoknak emlékezeteket.
 Az igazak fel kiáltnak,
 és az Vr meg halgattya oket:
 Es minden o nyomoruŷagokból
 meg ŷabadittya oket.
 Kozel vagyon az Vr,
 az toredelmes ŷzivükhoz:
 Es a toredelmes lelkeket meg tartya.
 Sok nyomoruŷagik vadnak az igazaknak:
 De mind azokból ki ŷabadittya oket az Vr.
 Megh orizi minden o csontaikat:
 Vgy hogy csak egy–is
 azok kozzul meg nem rontatik.
 Az hitetlent pedig meg oli az gonofŷag :
 Es az kik gyülolik az igazat el veŷztetnek.
 Megh ŷabadittya az Vr
 az o ŷzolgainak lelkeket:
 Es el nem veŷfnek az kik o benne biznak.
 Dicsoŷeg Atyának, és Fiunak, &c.

Afoknak emlekefetekeket.
 Af igazfak föl kialtnak,
 Es af Ur meg halgattya öket:
 Es minden ö nyomoruŷagokbol
 Meg ŷfabadittia öket.
 Köfel vagyon af Ur
 Af töredemes ŷfivüekhef:
 Es af töredelmes Lelküeket meg tarttya.
 Sok nyomoruŷagik vadnak af igafakc~:
 De mind afokbol ki ŷfabadittya öket af Ur.
 Meg öriŷi minden ö csontaikat:
 Ugy hogy csak egy^kis⁷⁵
 Afok köfül meg nē rontatik.
 Af hitetlent pedig meg öli af gonofsag:
 Es af kik gyülolik af igafat el veŷftetnek.
 Meg ŷfabadittya af Ur
 Af ö ŷfzolgainak Lelkeket:
 Es el nem veŷfnek af kik Ö benne biŷnak.
 D. M.

Az eltérések közepette kiemelkedik az egyes zsoltárok első soraiban vagy kezdő néhány versében feltűnő egyezés vagy azonosság. Ez vissztérő jelenség. A 34. zsoltárnak csak az első verse nem azonos az Ögr.-ban a VB. szövegével.⁷⁶ Ez megegyezik Kálmáncsehi fordításával. A szöveg többi része az Ögr.-ban sem követi Kálmáncsehit, a Bégr.-ban sem.

A 24. zsoltár (*Domini est terra, et plenitudo eius*) első versében csupán egyetlen szó az eltérés, de ez jelenlegi ismereteink szerint nem magyarázható meggyőzően és véglegesen. Igaz, hogy itt az Ögr.-ban a *lakos* szó eleje kihullott a tördeléskor, de még bizonytalan olvasatból is nehéz arra következtetnünk, hogy a lakost olvashatta vagy hallhatta a másoló ékességnek. “Az Úré a föld és annak teljessége (vagy: ami betölti azt); a földkerekség és (minden) ami rajta lakik” (Kállay). Az *ékesség* szó csak a Bégr.-ban található, a bibliai héber szövegben ilyen nincs, de a különféle fordításokban sincs nyoma. Ezt a jól ismert zsoltárverset a másoló Angyalosi Demjén akkori lelkész⁷⁷, akinek a graduál leírását tulajdonítják, ismeretlen okból változtatta meg.

Ögr.

Bégr.

⁷⁵ Bizonytalan, talán egyikis?

⁷⁶ Vö. Fekete 2001: 165–76.

⁷⁷ Lábadi 2000: 303–6.

[1] Az Vré az föld ,
és annak minden o tellyeffeje :
Eové az földnek kerekfeje ,
és annak minden [la]koji.

Az Ure aƒ föld,
Es annak minden ö tellyessege:
Öeve⁷⁸ aƒ földnek kereksege,
És annak minden ekessege.

A 28. zsoltár (*Ad te, domine, clamabo*) kezdőversében megváltozik a szórend a kezdő versben, és a 9.-ben. A 2. versben hibás a rag megváltoztatása: nem a templomban imádkozik a zsoltáros, hanem a távolban.

Ögr.

Bégr.

[1] Te hozzád kiáltok, Vram, én erősegem, ne
vejtégely az én kiáltájomra:
Mert ha vejtéglendefz
né talám hasonló léfzek az megh holtakhoz.
[2] midon fel emelem kezeimet
az te fzentfejes templomodhoz
[9] ki ki ö néki dicsiretet mond

Te hoƒƒad kiáltok Uram,
Ne vejtégely en erősegem aƒ en kialtaJimra:
Mert ha vejtéglendefz,
Ne talã hasonlo lefzék aƒ meg holtakhoƒ.
Midön fel emelem kefeimet
Aƒ te fzentfejes Templomodban.
Ö neki ki ki dicseretet mond

A 35. zsoltárnak (*Judica, Domine, nocentes me*) csupán az első szakasza van meg a Bégr.-ban, nem másolták le a II. szakaszt (11–28. vers). Egy helyen van különbség. Az 5–6. versben egy szórendi változtatás van, és egy rövidített szóalak meg egy eltérő ige különbözteti meg a szöveget az Ögr.-ban találhatótól, amely hasonló mértékű apró változtatásokkal különbözik a VB. szövegétől:

Ögr.

Bégr.

[5] Legyenek ollyanok
Mint az polyva az [zél] elot:
Es az Vrnak Angyala háborga[ff]a oket.
[6] Legyenek az o utok homályojsok és jikak:
Es az Vrnak Angyala kergeffe oket.

Legyenek ollyak
Mint aƒ polyva aƒ fzel elöt:
Es aƒ Urnak Angyala cƒapdo[sa] oket.
Az ö utok legyenek homallyojsak es jikak:
Es aƒ Urnak Angyala kergefse oket.

Az 55. zsoltárban (*Exaudi, Deus, orationem meam*) a javítás egy sajátos módját látjuk. Nem törölte, le sem húzta a hibásnak vélt szót a kopista, hanem aláhúzta. Azaz leírta, amit talált, de utána jegyezte a javítást a 3^b versben:

Ögr.

Bégr.

Es nagy dühoffeggel ellenkeznek én velem.

Es nagy dühöfsege ellenkefnek
aƒok en ellenem. Velem.

A 63. zsoltár (*Deus, Deus meus, ad te de luce vigilo*) egy versének első fele zárójelben van a nyomtatott graduálban, az írott graduál ezt szögletes zárójellel pótolja, holott máskor ezt a jelzést

⁷⁸ Paleográfiai kérdéseket itt mellőznöm kell, ám sajátossága ennek a graduálnak az Oe ligatura olyan megoldása, hogy a nagy O belsejébe van beleírva a kis e.

javított vagy javítandó vagy törlendő szavaknál alkalmazza. Talán itt is azt jelenti, hogy a szöveget javította.

Ögr.	Bégr.
[3] (Mert az te kegyelme[ss]ged jób az életnél:)	[Mert aƒ te kegyelme[ss]ged iob aƒ en eletemnel.]

A 67. zsoltár (*Deus misereatur nostri*) kezdőversének vége eltérő. Ettől eltekintve egyezik az Ögr. szövegével. Kálmáncsehi fordítását követi az 1-2. vers, de aztán az Ögr. szövege a 3. verstől teljesen eltérő. A 6. vers hiányzik az Ögr.-ból (nincs pótolva Geleji Katona javításai között sem), és a Bégr.-ban sincs meg ez a vers.

Ögr.	Bégr.
Konyorüllyon mi rajtunk az Vr I[st]en . és áldgion meg minket : Világo[st]ítja meg mi rajtunk az o ortzáját, <u>[-ke[st]erüllyon minket.</u>	Könyörüllyön mi raytunk aƒ Ur I[st]en, Es aldgion meg minket: Vilago[st]itsa meg mi raytunc aƒ ö orczaiat, <u>Es aldgion meg minket.</u>

A 80. zsoltár (*Qui regis Israel, intende*) 2. versben a mondat szórendjének átalakítása valószínűleg nem tulajdonítható a másolónak, hanem az nyomtatott graduáltól eltérő szövegű mintának. A 3. versben elmarad egy személynév más. A 10-ben egy jelző nem egyezik, a *magas* ~ *nagy* nem tekinthető a másoló elnézésének; a 14. versben nem gyanakodhatunk elírásra, a *menny* ~ *mennyég* másutt is előfordul (Geleji Katona helytelenítette).

Ögr.	Bégr.
[2] Mana[st]jé elot muta[st]jd meg hatalma[st]jágodot [10] magas Cedrus fák	Mana[st]se elöt magadat Hatalma[st]san mutasd meg Nagy cedrus fák.

E graduál Psalteriumának eleje hiányzik, ezért a doxologia is, amelyet az első zsoltár végén szoktak csak leírni. A 91. zsoltár (*Bonum est confiteri Domino*) végén megtaláljuk:

Dicső[st]jeg Atyanak es Fiunak: Es S[st]ent Lelek I[st]tennek.

Mikeppen ke[st]detben dicső[st]seges vala: Mo[st]tantul fogvan mind. &c.

[mind örökkön örökké, úgy légyen.]

Az invitorium–zsoltárban (95, *Venite, exultemus Domino*) valószínűtlen, hogy a XVII. század közepén készült Bégr. másolójának tudatos archaizálást kellene tulajdonítanunk. A zsoltárszöveg mintája olyan kézirat lehetett, amely régiesebb szóalakokat és helyesírást őrzött helyenként, mint az Ögr., mert a Bégr.-ban sem az ilyen szóalakok általánosak, és a *terempt* féle szóalakokat már az Ögr. sem használja.

Ögr.	Bégr.
[5] Eove az tenger, o teremtetete azt : [8] Meg ne keményítsétek [st]zivéteket	Oeve aƒ Tenger ö teremptötte aƒt Meg ne kemenycsetek aƒ ti [st]fiveteket

A 114. zsoltárnak kivételesen a latin incipitjét is közli a Bégr.: *Jn exitū Izrael &c.* A latin incipit használata ugyan széles körben elterjedt volt, a Bégr.-ban azonban csak néhányszor bukkan föl, és ott mindig vagy eltérő az Ögr.-tól, vagy ismeretlen a szövegváltozat. Ennek zsoltárnak a szövege is ilyen. Helyenként hasonló a B/Rgr.-éhoz, de másutt meglehetősen különbözik. Egyúttal teljesen különbözik az Ögr.-beli szövegtől is. A zsoltár után olyan latin felirat található, amely az Ögr.-ban is a 115. zsoltár Vulgata szerinti számozása miatt szükséges, mert a protestáns szövegbeosztásra figyelmeztet: *Psalm: C.15 Qui Vulgo superiori annecti solet &c.*

A következő zsoltárok az Ögr. helyett a hagyományos, tehát a B/Rgr. lapjain olvasható szöveget követik. Ezekben az Ögr. is több eltérést mutat a VB. szövegétől.

49 Audite haec, omnes gentes

Ögr.	Bégr.
Pfal. XLIX.	Pfal: 49.
Meg halgaſſátok ezeket mindem népek :	Meg halgaſſatok eſeket minden nepek:
Es meg értsetek mindnyáijan	Es meg ercsetek mindnyaian
kik vagytok e ſzéles világon.	Kik vadtok eſ ſzeles vilagon.
Mind koz népek mind Fejedelmek:	Mind köz nepek ſmind feiedelmek:
Mind kazdagok, és mind ſzegények.	Mind gaſdagok ſmind ſfegeniek.
Iſteni bolcſeſéget mondunk tinéktek	Iſteni bölcſeſeget mondunk ti nektek
az mi ſzájunkkal: Es az mi ſzivünkbol	Aſ mi ſſaiunkal: Es aſ mi ſſivünköl
Mondgyuk tinéktek az Iſtennek igéjét.	Mondgyuk ti nektek aſ Iſtennek igeiet.
Nagy ſzép példa beſzédet	Nagy ſſep pelda beſſedet
Mondunk mi tinéktek:	Mondunk ti nektek:
Es <u>ki jelenttyük az mi énekünket</u>	Es <u>nagy ſſep</u>
<u>Hegedüben tinéktek.</u>	<u>Eneket eneklünk tinektek.</u>
Miért <u>felnénk az veſzedelemnek napján:</u>	Mit <u>felünk aſ mi haboruſaginkban:</u>
<u>Midon kornyül veſznek minket</u>	<u>Mikoron aſ mi reank törö emberek</u>
<u>az mi reánk toro hamis emberek.</u>	<u>Meg környekeſnek minket.</u>
Kik az o kazdagſágokban bizakodnak :	Kik aſ ö gaſdagſágokban biſakodnak:
Es az o <u>kazdagſágoknak</u>	Es aſ ö <u>marhaioknak</u>
<u>ſokſágában dicsekednek.</u>	<u>ſokaſagaban dicsekednek.</u>
De az o Attyafiát	Ha ſenki meg nem valthattya
ſenki nem válthattya meg kárhozattól :	Aſ ö Attya fiat karhozattul:
Sem meg nem <u>adhattya Iſtenek</u>	Es meg nem <u>engeſſtelheti</u>
<u>az o váltſágának árrát.</u>	<u>Aſ Ur Iſten gaſdagſagat.</u>
Mert <u>az o lelkének váltſága drágáb,</u>	Mert <u>igen dragalatos</u>
<u>Hogy ſem mint azok általa</u>	<u>Aſ ö Lelkenek Valtsaga aſ Chriſtus:</u>
<u>megh menthetné azt az orok haláltól :</u>	<u>Kitül ök mind örökce el ſſakadnak.</u>

Es élne mind orokké,
és ne látná joha az koporjót.
Mert minden ember nyilván láttya,
Hogy az bolcsek–is
az kazdagokkal együt meg hálnak:
Es az bolondok
az e[ztelenekkel egyetemben el ve]znek,
és az o kazdag[ágokat má]nak hadgyák.
De meg–is az o gondolattyok ez,
Hogy az o házok orokké meg maradgyon ,
és az o lakóhelyek
nemzet[egrol nemzet]egre [zá]llyon:
Es az o nevek ez foldon
Mind orokké meg maradgyon.
De effele emberek
 az o ti]zte]legekben meg nē maradnak :
Mert ha]onlato]ok az barmokhoz
kik el ve]znek.
 Es o életek noha mero bolondjág:
Meg–is az o maradéki
Jovallyák az o cselekedeteket.
 Mint az]ereg juhok pokolra vettetnek :
Es az orok halál emé]zti meg oket.

Es hamar való napon
 Uralkodnak o rajtok az igazak :
Mert az o ero]jégek el vé]z.
 és az pokol lé]zen az o lako helyek.
 de az I]ten meg]abadított minket pokoltól :
 es az mi lelkünket meg váltván hozzája vé]zi.
 Ne fé]lyünk azért attul
ha ki meg kazdagodik:
Es az o házának dicso]ege meg oregbedik.
Mert]emmit az halálban
Véle el nem vi]zen :
 E] nē ha]znál néki pokolban
 az o kazdagjága.
 Mert itt életében el votte az o javait :
 Es az mi kedvének tet]zett azt cselekedte.
 Ekképpen mé]gyen pokolra

Noha e] vilagon nagy]okáig elnek:
Es hamar meg nem hálnak.
Mert iol lattyuk,
hogy a]]égenyek
 A] ga]dagokkal együt meg hálnak
Es el maradnak ö tülök a] ö ga]dag]agok.

Noha a] ö há]ok nepe meg marad,
Es örök]egek reaiok maradnak:
Es e] földön nagy hirek nevek vagyon.

De a]ert a] ö ga]dag]agokban
 Es ti]fte]legekben meg nem maradhatnak:
Ha nem akceppē meg hálnak
Mint a] barmok.
 E] a] ö kába bolond életek:
De a]ert a] ö maradekiok
Öket követven igen dicsirik.
Akceppen fekü]enek pokolban
 Mint a]]ereg juhok:
Es mindnyaian el karhoznak.
 Es hamar való napon
 Uralkodnak ö raitok a] iga] kere]ftenyek:

Es pokolban le]fen a] ö lako helyök.
 De minket meg váltot a] Úr J]ten pokoltól:
 Mert ho]fa fogadot minket.
 Ne fé]lyünk e]en,
Mikor a] hitetlen ember meg ga]dagodik:
Es mikor el hirhedik a] ö hire neve.
Mert mikor meg hal
 El nem vi]fi vele a] ö gazdag]agat:
 Es]emmit nem ha]nál ö neki
 Pokolban a] ö ga]dagjága.
 Mert a] ö kedve]erent elt it e] vilagban:
 Es csak a]t tötte a] mi kedvenek tec]et.
 Ekceppen pokolban mé]gyen

az o elei után :

Es Joha orokké nem lát világoffágot.

Igy az ember mikor tizteffégben vólna .

Nem votte effzében magát :

Annakokáért mint az barmok

halonlatoffekppen el veffznek.

Dicsoffégg Atyának, &c. Hanem akkeppen meg hal mint aff barom.

Aff ö hitetlen Attya Anynya utan:

Es Joha nem lattya aff Jffennek ffinet.

Annyra nem erti

Meg aff hitetlen ember önnön magat,

Mikoron eff vilagban gaffdagffagban

Es tiffteffsegben vagion:

D.

A Bégr. az Ögr.-hoz képest az első négy vers bevezetése után, amely csak minimálisan tér el, a B/Rgr. parafrázis jellegű változatát követi csakem szó szerint, amelynek nem hogy krisztianizáló, hanem szinte moralizáló átírata egyáltalán nem törekszik a bibliai szöveg pontos követésére.

51 Miserere mei, Deus

Ögr.

Pfal. XLI. 51!

...

Hogy igaznak itelleffel az te beffzedidben:

Es tizta légy mikoron itilz.

Imé én álnokffágban fogantattam

az én anyámnak méhében:

Bünben meleggetett engemet

az én anyám az o méhében.

Te pedig gyonyorkodol az igaffágban

Mely az veffékben vagyon :

Es engemet kiváltképpen

az bolcseffegre meg tanítottál.

Mojs meg engemet Iffóppal

és meg tifftulok:

Mojs meg engemet, és fefférb léffzek az hónál.

Engedgyed hogy hallyak

Oromet és viffáffágot:

Hogy orvendezzenek az én tetemim

Mellyeket meg rontottál.

Fordítsd el az én büneimrol az te orczádat;

Es minden álnokffágimat torld el énnékem.

Teremts én bennem tizta zivet, én Ifftenem :

Es az te igédben valló tokelletes lelket,

Uijtd meg én bennem.

Ne veffs el engemet az te orczádnak elolle :

Es az te zent lelkedet ne vegyd el én tolem.

Bégr.

Pfal. 51.

...

Hogy igaffnak itelleffel aff te fogadaffodban:

Es meg giözzed affokat

Kik hamiffsan itelnek tegedet.

Mert ime en bünben fogantattam

Aff en Anyámnak meheben:

Bünbē lettem eff vilagraff.

Te pedig igaffsagot fferettel,

Mind aff által noha en bünös vagyok:

Aff te bolcseffegednek titkait

Meg ielentötted ennekem.

Hints meg engemet Iffóppal aff te vereddel,

Es ffepen meg tifftulok:

Mojs meg engemet es fefférb leffék aff honal.

Adgyad hogy halhffasam

Aff te viffáffsagodat, es örömedet:

Mingyarafft meg vidamittatnak

Aff en meg ffeböffitetöt tetemim.

Fordicsel aff te orceadat aff en büneimröl:

Es minden alnokffágomat töröld el ennekem.

En Ifftenem adgy tizta zivet ennekem:

Es aff te igédben valo tokelletes lelket,

Uycs meg en bennem.

Ne ves el engemet aff te orczádnak előle:

Add meg énnékem az én lelkemnek vigaffágát,
 melyet értettem az te igédbol
 idvoffégem felol :
 Es eroffíts–meg engemet
az engedelemnek lelkével.
 Ha én velem igy tejenjez
 Hirdetem az bünofojoknak az te utaidat :
 Es az bünofojok te hozzád térülnek.
 Oh én idvozito Istenem
 fjabadits meg engemet minden büneimtol :
 Hogy az én nyelvem
 nagy orommel valha fja az te igaffágodat.
 Nyi fjd meg Vram az én ajakimat:
 Es az én fjam hirdeti az te dicsiretedet.
 Mert ha akartad volna
 Áldozatot tottem volna tenéked :
 De nē gyonyorkodol
 Külfo áldozatnak mivóltában.
 Tenéked Feljleges Isten kellemetes áldozat
 bünbol való fel ferkent lélek :
 Es alázatojképpen
 meg fjomorodot fzivet nem utál fjd meg.
 Tégy kegyelme fjeget
 az te jóvóltodból az Sionnal :
Es éppitsd meg Ierufalemnek kofalait.
 Akkoron kedve fjelek lé fznék te elotted
az igaffágnak, és hála–adá fznak áldozati :
Mert az hivek az o igaffágoknak jegyeit
 külfoképpen–is meg mutattyák tenéked.

Dicso fje , &c.

Es a f S fent Lelek J fent ne ved el en tülem.
 Ad meg A f en Lelkemenek vigafagat,
 Mellyet értöttem a f te igedből
 Idvö fsegem felöl:
 Es erő fics meg engemet
A f S fent Lélek I ftenel
 Ha en velem igy teiende f f
 Hirdetem a f bünö főknek a f te utaidat:
 Es a f bünö fők te ho f fad terülnek.
 Oh en idvö fítő J ftenem
 f fabadits meg engemet a f en büneimből:
 Hogy a f en nyelvem
 nagy örömmel valha fja a f te igafagodat.
 Ni fjd meg Uram a f en ayakimat:
 Es a f enm f fam hirdeti a f te dicsretedet.
 Mert ha akartad volna,
 Áldo f atot tettem volna en teneked:
 De nem györiörködöl
 Külfo áldo f atokc~ voltabā.
 Teneked föl fleges J ften, kellemetes áldo f at
 bünből való föl ferkent Lelek:
 Es alafatos keppen
 meg f fjomorodot f fivet nem utál fjd meg.
 Tegy kegyelme fjeget
 A f te iovoltodból mindenekcel:
Hogy a f te kere f ftenid erő f sen epülhe f senek.
 Akkoron hálaada f bol a f te Oltarodon
Áldo f atot te f fnek teneked:
A f ö igafagoknak igeiet
 Külfö keppennis meg mutattyak tenéked.

Dic f. Mi.

A bűnvalló 51. zsoltár szövege, mint a 49. zsoltáré, csak az elején egyezik. Később a Bégr. a B/Rgr. krisztianizáló változatát követi, kevés kivétellel szó szerint. Itt csak ez a szakasz látható, amelyben verseken át eltér az Ögr. szövegétől.

52 Qui gloriaris in malitia

Ögr.
 P fal. LII.

Bégr.
 P fal. 52.

⁷⁹ tévesen: gonozssagaban

Mit dicsekedel az gonozfágban ?
 oh gonofz ember,
 ki hatalmas vagy az alnokságban ?
 Nem tudode hogy az Istennek irgalmajsága
 Megh marad mind orokke ?
 Az te nyelveddel , oh alnokfágnak mestere,
 fzollafz meg gondolt artalmakat.
 Es az hasonlatos az éles beretuához.
 Szereted az gonoszt inkab
 Hogy sem mint az jot:
 Es az hazugfagot szollani inkab
 Hogy sem mint az igafsfagot.

Szereted az artalmas bezfedecket:
Es az te nyelvedet alnokfágban forgatod.
Annak okaért az Isten-is
Meg ront teged mind orokke:

Ki gyomlalt tegedet az te hajlekodbol,
és az eloknek foldokbol ki fzaggat.

Mellyet latvan az igazak felik az Vr Isten:
Es megh csufolnak tegedet, ezt mondvan :
Ime ez az gonofz ember
 ki az Istennek hatalmafságában nem bizott :
Hanem bizott
 az o kazdagfágnak fokságában,
meg eroffodott az o gonofzságában.⁷⁹
 En penigh olyan vagyok az Istennek hazaban
 mint az zoldello olaj fa :
 Bizom az Istennek jo voltában
 Mind orokkon orokke.
Tifztellek tegedet , oh Vram ,
Mind orokke ,
 hogy ezt cselekedted en velem :
Varom az te nevedet
Mert igen jo azok elott
az kikhez te kegyelmes vagy.

Dicsofsegh &c.

Mit dicsekedel af gonoffsagba ,
 Oh gonofz ember
 Ki hatalmas vagy af alnokfágban?
 Nem tudode hogy af Jstennek irgalmajsaga
 Meg marad mind örökce.
 Af te nyelveddel, oh alnokfágnak mestere,
 fzollafz meg gondolt artalmakat:
 Es af hasonlatos af eles beretvaho. f.
 Sfereted af gonofst inkab
 Hogy nē mint af iot:
 Es af hamifsfagot
 Hogi sem mint af igafsfagot.
Oh alnokfágnak nyelve:
Te fferetted fzollany
Af vesfeddelmes befedet.
Annak okaert meg ront teged af Ur Jsten
Mindeneftül fogva: Meg tör teged,
Es kifakafst af kerefstenyek köffül,
Es af te magfatidat
El vesfti af eloknek földeröl.
Eft lattyak af igafak, es felik af Ur Jstent:
Es meg nevetik af gonofst, eft mondva:
 Ef af gonofz ember:
 Ki nem bifot af Ur Jstennek segitfegeben.
De bifot
 Af ö gafdafágnak foka fágában:
Es hatalmas löt af hamifsfágban
 En peniglen mint egy termö Olay
 Af Ur Jstennek hafában vagyok:
 Bifom af Ur Jstennek irgalmafságában
 Mind örökce.
Halakat adok en teneked Uram

Hogy ekceppen cselekedtel:
 Es varok segitfeget af te fferent nevedtül,
 Mert igen io te benned bifny
Af kerefstenyek tekinteti elöt.

D. M.

Szó szerinti azonosság a két graduál szövege között csak az elején található. Utána helyelközzel van a krisztianizáló versekben is hasonlóság. Itt már a B/Rgr. szövegét követi a Bégr. Jellemző, hogy egy *ó(h)* + megszólítás bővítéssel kezdődik az a szakasz, amely szoros értelemben már nem fordítás, keveredik egy sajátos értelmezéssel. A graduálok bonyolult összefüggéseit szemlélteti még három zsoltár néhány részlete, amely a Komgr. (tehát Huszár Gál), és a B/Rgr. között hasonlóságokra mutat rá, és amelyeket többnyire követ a Bégr. is, egyben eltér az Ögr. szövegétől.

7 Domine, Deus meus, in te speravi

Komgr.	Bégr.	B/Rgr.
Ha annac â ki en velem <u>bekeuel</u> lakott gonofjt tottem:	Ha annak aki en velem Lakot gonofjt tottem:	(5) Ha annak az ki en velem <u>bekeuel</u> lakot gonofjt tottem :
Es ha <u>meg</u> ellenjegemetis ingyen meg nem mentottem.	Es ha ellensegemetis Ingye meg nem mentöttem.	Es hog ha ellenjegemet is ingen meg nem [zabaditotta
Kergejfe az ellenjeg Az en lelkemet, <u>elis erie</u> ,	Kergejfe aƒ ellenjeg aƒ en Lelkemet,	(6) Kergejfe az ellenjeg az en lelkemet
Es az en eletemet â foldre <u>tiporia</u> :	es aƒ en eletemet aƒ földre tapodgia:	es az en eletemet az foldre tapodga:
es az en tištejfeget porba heuertejfe.	Aƒ en tištejfeget Porban hevertejfe	Es az en tištejfeget porban heuertejfe.
ßüuek nec es vejek nec altal latoia, igaz Isten	[fiuek nec és vejek nec altal lato Jstene.	(10) [ziuek nec es vejek nec altal lato Istene

Ebben a zsoltárban érdekes kiegészítés, módosulás van a szövegben. Elvégre a nyomtatott alak megelőzte a ránk maradt kéziratos graduálokban található, ezért mintája lehetett a Komgr.-ban megtalálható zsoltárszöveg, amely valószínűleg kéziratos másolatban, de az is lehetséges, hogy közvetlenül forrása volt a B/Rgr.-nak .

8 Domine, Dominus noster, quam admirabile

Komgr.	Bégr.	B/Rgr.
Vrra totted otet a te kezed nec czinalmanyin : mindeneket az o laba ala vetottel.	<...>	(7) Urra tetted otet az te kezeidnek czinalmanin: Es mindeneket az o labai ala vetettel
Annyi diczojeggel es tištejfeget	Diczojsegel	(6) Diczojeggel es tiztejfeget

környekeβted meg ötet.	es tiŕteŕsegel környeköŕted meg' ötet	környekezted meg otet
Az iuhokat es minden okroket : annac folette minden mezei barmokat.	Aŕ juhokat Es minden ökröket: Annak felette minden Meŕei barmokat Mint egy rabokat Hatalma ala vetöted.	(8) Az iuhokat es minden okroket : Annac felette minden mezei barmokat.
melly igen czodalatos a te neued mind az egeß földön.	Mely igen tsudálatos <...> mind aŕ egesŕ földön	(10) Mel' igen czodalatos az te neued mind az egeß földön.

Ennek a zsoltárnak a szövegéből a Bégr. (vagy mintája) kifelejtette a 7. verset, amely megvan Huszár Gálnál s a B/Rgr.-ban is. A 6. versben a sor elejéről lemaradt egy szó. Ez Huszár Gálnál még megvolt. A Bégr. a 10. versben is elhagy az utolsó sorból két szót. A Bégr. érdekes kiegészítést tartalmaz a 8. vers végén, ennek korábbi előzményét nem ismerjük. – A javítás sajátos módja is látható ugyanitt: *barmokat* *rabokat*; a szó előtt aláhúzva még egyszer leírta a *barmokat* szót. Lehet, hogy forrásában tévesen volt, lehet ő maga hibázott de észrevette és így javította, és a hibásat csak aláhúzással jelölte.

22 Deus, Deus meus, respice in me

Komgr.	Bégr.	B/Rgr.
Miert vagy igen meŕbe;	Miert vagy ily meŕŕŕe	(2) miért uag ill meŕŕe
Te kedig βent Iŕten :	Te penig ŕŕent vagy Ur Iŕten:	(4) Te kedig ŕzent Ur Iŕten:
az Iŕraelnek	Aŕ Iŕraelnek	Az Izraelnek
diczereti kozot lakozol.	ŕŕenti köŕöt lakoŕol.	ŕzenti koŕzot lakozol
Nem ferŕiu	Nem ember	(7) nem ferŕiu
Meg czufolnac :	Csak meg cŕufolnak :	(8) meg czufolnak :
Meg gunyolnac	Meg g'ülölnek	Meg gwlölnek
El ne tauozzal en tölem ,	Azert el ne tavoŕŕal en tölem	(12) El ne tauozzal en tolem
Mert â keŕerüŕeg	mert aŕ keŕerüŕeg	mert az keŕerwŕeg
Kozel vagyon :	Köŕel vagyon:	kozel vagon:
es nintŕen kinec engemet	Es nintsen ki engemet	Es ninczen ki engemet
meg ŕegíteni.	Meg ŕŕabaditson.	meg ŕegeczen
Meg nyítác az o báioakat	Meg nyitottak ŕŕaiokat	(14) Meg nitottak az o ŕzaiokat
Mint az viz	Ki bocsatak aŕ en veremet	(15) Ki boczattatot az en
Vgyan el ontettem ;	büven mint aŕ viŕet:	verem nag bouen mint az viz
es minden tetemim		es minden tetemim el
el tauoztanac egymáŕtol :		tauoztanac eg máŕtul:
az en βiuemis meg oluada,	Aŕ en ŕŕivemis meg olvada	Az en ŕziuem is meg oluada
mint egy viaß ,	mint aŕ viaŕŕ,	mint eg uiaŕz
az en haŕamban.	Aŕ en hasamban.	az en haŕamban.
Meg βamlalhatnám	Meg ŕŕamlalhatom	(18) Meg ŕzamlalhatom

El oʃtac magoknac	El osʃtak ö köʃtök	(19) Ell oʃztak o koʃzottok
az en ruhaimat:	Aʃ en ruhaimat:	az en ruhaimat
De te Vram	De te Uram	(20) De te Uram
ne legy igen meʃʃe tolem :	Ne legy meʃʃʃe en tülem:	ne leg igen meʃʃze en tolem:
az en egyetlenemet	Aʃ en egyetlen egyemet	(21) az en eggetlenemet
Iʃraelnek minden	Jʃraelnek minde	(24) Izraelnek minden
Magʃati	Magʃati	nemzetʃegi
Te rolad vagyon	Te tüled vagion	(26) Te rolad vagon
es el â	És eel aʃ	(27) es el az
tü ʃiuetec mind orocke.	ö ʃʃiuök mind örökce.	o sziuek mind orocke.
Mert az Vre az orʃag	Mert öve aʃ orʃag	(29) Mert az Ure az orszag
Eʃnec es imadkoznac	Eʃnek és imadkoʃnak	(30) Ennek imatkoznac
â foldnec minden koueri	Aʃ földnek minden köveri	ez foldnek minden koueri

Ebben a zsoltárban szintén van néhány eltérés, amely vagy a nyomtatott (tehát a Komgr.) szövegből egyszer kimásolt, és azután a kéziratos továbbmásolásban kialakult változat lehet, vagy még korábbi időből (tehát 1574 előtti másolatokból) terjedt tovább, és jutott el a délvidéki graduálokba, így a Bégr. szövegébe is a XVII. század közepén. Itt Huszár Gál szövegváltozata helyes (vagy helyesbített), az eredeti héber második személyű: *Éljen a ti szívetek örökké!* (Kállay) – A hagyományban a vers első felével összhangban módosult harmadik személyre. Nem jókívánság (áldásformula) gyanánt értették a vers második felét, hanem az első folytatásának, ezért a harmadik személyű alany és állítmány egyeztetését jogosnak vélték. Az Ögr. itt is követi a kéziratos hagyományt, nem veszi át a VB. megoldását: *Es él az ö ʃivek mind örökké.*

A Bélyei graduálról valótlannak bizonyult az, hogy az Öreg graduál másolata lenne. Ezt Kálmán Farkas általánosságban kimondotta, de a zsoltárszövegek eltérésére felfigyelt. Csomasz Tóth Kálmán 1960-ban nem is foglalkozott ezzel a graduállal, annyira az Öreg graduál szövegétől függőnek tekintette. Véleményét a Brockhaus zenei lexikon graduálcikkében változatlanul így írta meg. Mindmáig ez a megítélés számít tudományosnak. A fentiek alapján ez megalapozatlan.

A kéziratos és nyomtatott graduálok előtárt metszetei több oldalról mutatják azt a szövegkörnyezetet és nyelvi beágyazódást, amelyben az Ögr. szerkesztése, a zsoltárszövegek választása és módosítása történt.

I. 3. **A** Vizsolyi Biblia és az óprotestáns liturgia

I. 3. 1. **A** Vizsolyi Biblia Soltar Könywe liturgikus haszálatra is készült

A Biblia imádságos könyvének gyakran nevezett Zsoltárfkönyv szertartási használata a dávidi templom óta előbb a zsidóknál állandó volt, majd a legtöbb keresztyén felekezetben folyamatos. Erre a bibliafordításnak figyelmet kellett valamilyen módon fordítania. Az anglikán szertartáskönyv (Book of Common Prayer) a Zsoltárok könyvét is tartalmazza, amelyet megszabott rendben vagy havonta végigolvasnak, vagy recitálnak.⁸⁰ A nemzeti nyelvű gregorián zsoltárimádságok mellett a nagyhírű anthem (angolszász himnusz), amelyet tele színháztermek vagy stadionok énekelnek ma is, csupán 1800 táján jutott érvényre a szertartásban. Csak zsoltárokat énekeltek a szigorú holland reformátusok a huszadik század elejéig. A francia protestánsok XVIII. századi énekeskönyvében a megverselt Zsoltárfkönyv és csak egy tucat egyéb ének (hymnusz, kanció) volt. Hazánkban a puritánok törekedtek arra, hogy a genfi zsoltárok mellett minden más éneket, az újszövetségi kantikumokat is mellőzzék (ezek Calvin énekeskönyvéből sem hiányoztak); a gregorián énekbeszédet pedig teljesen megszüntessék. Ez a sola scriptura elv alkalmazása a szertartásokra, a puritánoknál eltúlzott értelmezésben. Elvileg az olvasott Ige és a magyarázott Ige megszólítására felel az imádság. Ennek legtökéletesebb mintája, illetve hordozója pedig a zsoltár. Calvin 1543-ban vallotta: „akármerre keresgéljük is köröskörül, sem jobb, sem Isten dicsőítésére alkalmasabb énekeket nem találhatunk, mint a Dávid zsoltárait, melyekre maga a Szent Lélek tanította meg őt. Amidőn tehát ezeket énekeljük, bizonyosak lehetünk abban, hogy e szavakat maga Isten adja szánkba, mintha csak Ő maga énekelne bennünk önnön dicsőségét magasztalva.”⁸¹

A magyar óprotestáns szertartásrend sokáig, általában a magyar nyelvű gregorián énekléssel párhuzamosan a XVIII. század közepe tájáig megtartotta a perikóparendet is, amelyhez a graduál-irodalom tételeinek rendszeres elhangzása közvetlenül is kapcsolódott.⁸² Elhangzottak tehát a szertartás keretei között az evangéliumok és az epistolák a Luther által revideált

⁸⁰ The Book of Common Prayer, and Administration of the Sacraments, and other Rites and Ceremonies of the Church... Korábbi alakja 1548-ból és 1559-ből való, véglegesen elfogadott alakja 1662-ből. (Napjainkig igen sok kiadásban jelent meg.) A zsoltárok rendjét külön intézkedés szabja meg: The Order how the Psalter is appointed to be read. Az angol nyelvű protestánsok (presbiteriánusok) is használják e liturgikus könyv változatait mindmáig, de a havonta elimádkozott zsoltárok rendje csak az anglikánoknál, illetve az Episcopal Church szertartásrendjében általános.

⁸¹ Révész Imre fordításában megjelent: Énekeskönyv református keresztyének számára. A Jugoszláv Királyság[beli] Református Keresztyén Egyház kiadása. [Szabadka] Szubotica, 1939.

⁸² Vö. Fekete 1998/1999: 239–250.

perikórend szerint. Követelték azt is reformátoraink a haladottabb gyülekezetektől és lelkészeiktől, hogy a bibliai könyveket végig olvassák és magyarázzák. Ez nem mindenütt történt így, hanem sokhelyt csupán a posztillás kötetekből olvasták a magyarázandó kapitulumot, vagy magyar Biblia híján a latin (esetleg görög, héber) textust rögtönözve fordították a prédikáló székéből. Az Ögr. készülésevel egyidejűleg Erdélyben már szokás volt a reggeli és esteli könyörgés végén még egy–egy fejezetet felolvasása valamelyik bibliai könyvből.⁸³ A bibliai történeteket nem csak prédikálás, vagy bibliai históriák által ismertették meg. A magyar nyelvre a mindennapi és ünnepi szertartáson⁸⁴ felolvasott fejezetei által is hatott a magyar Biblia. Arról nem tudunk, hogy külön lektor is lett volna a protestáns gyülekezetekben, akinek a jó felolvasás tiszte lett volna. A helyes magyar beszédről, felolvasásról nem gondolkodtak, a prédikáció elmondásának a beszédtechnikai szempontjai is csupán jóval később vetődtek föl.⁸⁵ Arról is maradtak XVII. századi adatok, hogy az erdélyi gyülekezetekben (és másutt) éneklőszékek, azaz kottaállványok voltak. A kántor a nyomtatott vagy kéziratot graduált erre helyezte, és a körötte álló énekesekkel a szertartáson így énekelt. Marosvásárhelyt a vártemplom számára 1700-ban készült éneklőszék ma is megvan. De a zsoltárok folyamatos elhangzásáról keveset tudunk, mert az élő szertartással kapcsolatos tudnivalókat szórványosan jegyezték fel, és a források igen nagy része megsemmisült. A XVII. század végén már egész zsoltárkönyvet magyarázó prédikációs kötetek voltak nyomtatásban is, amelyek mögött, és ezek használatával egyidejűleg a zsoltárok végigmagyarázása is szélesebb körben folyt. A reformátori felfogásban ez elkerülhetetlen, mert az olvasott ige a hirdetett ige által válik élővé. A Zsoltárkönyv azonban nem csak erre szolgált, mert egyes verseinek vagy fejezeteinek végigmagyarázása nem maga a zsoltár (folyamatosan a teljes Zsoltárkönyv) megszólaltatása, sem nem azonos magával a zsoltár elimádkozásával. A zsoltárok szertartási használatának körét a szórványos bejegyzésekből lehet még kiegészíteni, vagy ellenőrizni. Ezt a kinálkozó forrás a graduálokban nem csak a leírt zsoltárszövegekre, illetve a válogatott zsoltárokat tartalmazó Psalteriumra, vagy a szertartásba illesztett egyes zsoltárokra alapul. Vannak egyes antifonák végére jegyzett incipitek is. Ezekből látszik, hogy a lemásoltaknál helyenként és alkalmanként több zsoltár hangzott el, közöttük ismeretlen szövegekre is van utalás. Ezekből a zsoltárkezdetekből arra is lehet következtetni, hogy a helyi gyülekezetnek volt más vagy több szertartási segédkönyve is, ezekben voltak egykor fellelhetők a ránk maradt gyűjteményből hiányzó zsoltárok. Az incipitek hiánytalan összegyűjtése és együttes elemzése későbbi feladat. Megfelelhetett-e a azonban az énekbeszéd (recitálás) követelményeinek a VB., és egyáltalán gondolt-e a bibliafordítók köre az énekbeszédre, a szertartási énekkar kántálására? Tekintettel volt-e a szertartásos megszólaltatásra? Az elődök közül a teljes Zsoltárkönyvet közreadó Bencédi Székely és Heltai Gáspár számára evidencia volt

⁸³ A XVIII. században istentisztelet előtt Debrecenben is olvastak bibliai fejezeteket, erről a városi tanács rendelkezett; vö. Fekete 1996/1997b: 319–324.

⁸⁴ Kimondja ezt, mint már élő gyakorlatot az úgynevezett Geleji Kánonok (1649) XLVIII. és a Szatmár-némei zsinat (1646) VII. végzése.

⁸⁵ A városi tanács rendelkezése szerint úgy látszik, hogy az olvasás helyenként a kántor tisztsége volt. Erre Debrecenben a kollégiumi ifjúság képviselői is szóbajöttek, a kántort elfoglaltsága alkalmával rendszeresen ők helyettesítették, vö. Fekete 1996/1997b: 319skk.

a zsoltárok szertartásba illesztése, avagy a szertartásos zsoltározás magyarul. Egyikőjük sem szól róla, de formailag is megegyezik a szokványos latin Psalteriummal a zsoltárok szövegének elrendezése, azzal a protestánsokra jellemző különbséggel, hogy a mediatio előtt nem találunk csillagot, valamint a versekre osztás is erre tekintettel alakul náluk. Heltainál például:

Wram , nyíjd meg az én aiakimat:

Es az én báiam meg hirdeti a te dichiretedet.

Mert nem gyonyorkodel az áldozadban: mert aßt adnám:

Az égoáldozatod jem kéuánod.

Ezzec az Iŕtenec áldozati: Torodelmes lélec:

A meg kefferedet és meg nyomoradot búuet, Wr Isten, meg nem vtalod:

A te iôkeduedbol iól tégy Sionnal:

Eppits meg Ieruŕalemnecc kofalait.

Az 51. Zsoltár e sokszor ismételt sorai mutatják, hogy Heltainál helyenként csak a nagybetűs kezdés, helyenként csak a kettőspont, helyenként mindkettő, és néhol csak vessző mutatja a mediatio után a második félsor kezdetét.⁸⁶ Az egykori zsoltározás a hangosan kiénekelte szóra épült. Azóta az élőbeszéd (nem csak retorikailag kiművelt mivoltában) háttérbe szorult, a megfogalmazás és elmondás, írás és felolvasás teljesen elkülönült vagy végleg elvált egymástól. A XX. végén az általános és alkalmazott nyelvészet által inspirált fordításelméletnek fel kellett figyelnie arra, hogy az új bibliafordítások öntudatlanul a néma olvasásra gondolva szövegeződnek meg. Ajánlották, hogy mikor a szakemberek a mai köznyelvhez közelítő végleges megszövegezést készítik, próbákkal ellenőrizzék, hogy a fordítás hangosan mondható, felolvasható-e.⁸⁷ Már a liturgiában sem természetes az élőszó, a hangosan felolvasott bibliai történetek és evangéliumok jól megérthető kiejtése.⁸⁸ Mindez a VB. fordítói és a következő néhány nemzedék számára még elméletileg és gyakorlatilag nem volt gond. Tudatosítására és elvi tisztázására nem volt feltétlenül szükség. A köznyelvi kiejtés normájának hiánya sem okozott megoldhatatlan nehézséget. A VB. maitól jelentősen eltérő felfogása mutatkozik abban is, hogy a Zsoltárok könyvében feltűnően megsokasodnak a kettőspontok. Ezt értelmezhetjük a latin–görög

⁸⁶ Az irodalomtudomány látványos és gyanútlan félreértésének jó példája a Magyar zsoltár. Válogatta és szerkesztette Alexa Károly. Kortárs Kiadó, [Bp.] 1994. Bencédi Székelytől modernizált interpunkcióval közli a 70. és a 98. zsoltárt. Az értelmetlen kettőspontokat pontosvesszőre cseréli. Az Utószó szerkesztői megjegyzése: “megkíséreltünk némi rendet tenni az írásjelek elmondhatatlan zűrzavarában” (777). Az interpunkciónak képzelt kettőspont azonban más funkciót képvisel, az énekbeszédben elimádkozott zsoltárok mondatfelezését szolgálja, amelyhez a tónusnak megfelelő dallamformula járul a záró szótagokon. Az óvatlanság mellett ennek a funkcióváltásnak, a látszólag mindössze írásjelcserének vélt szerkesztői megoldásnak a háttérben az is meghúzódik, hogy mai reflexünk szerint az olvasás szemmel és hangtalanul végzett művelet.

⁸⁷ Nida 1961: passim, Nida 1969: passim.

⁸⁸ A II. Vatikáni Zsinat utáni helyzetben “...a liturgia egyszerűbb lett, s mivel anyanyelven végezték, legalábbis elvileg érthetővé vált mindenki számára. A 25 éves tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a liturgia megértésének ... továbbra is vannak bizonyos nehézségei. Nem könnyű az ősi liturgikus szövegeket első hallásra megérteni.” Kis misekönyv. A Magyar Katolikus Püspöki Kar megbízásából kiadja a Szent István Társulat. Bp. 1994. 5.

interpunctio hatásának, és ebben is van igazság. Másfelől ez egyértelműen a liturgikus elimádkozáshoz kapcsolja ezt a zsoltárszövegekre szélteben jellemző megoldást. A Vulgata és Tremellius zsoltárszövegében is található természetesen számos helyen kettőspont, gyakran több is egy versben. A kettőspont az idézet bevezetésére, a figyelem felhívására, tagolásra is alkalmas. A liturgikus kiadványok zsoltár-szövegeiben egyértelmű a helyzet a csillag miatt, amely a mediatio helyét mutatja. A Vulgata egyéb kiadásaiban sincs más eltérés, mint a versek szokásos számozása. Tremellius fordítása nem liturgikus segédkönyv, és az írásjeleket sem ilyen indítékkal használja. Az írásjelek gyakorisága és elhelyezése miatt azonban szemléltető szövegének ez a jellemzője, amely állandóan példaként szolgált és a prédikátorok, biblafordítók és liturgusok keze ügyében volt. Eme vonásainak bemutatására elegendő néhány verset idéznünk a 71. zsoltárból (6–13; a szemléletesség érdekében a szöveget sorokra tördelve idézem):

Tibi innitor inde ab utero, a visceribus matris meae in abripuisti me :
in te est laus mea jugiter.

Tanquam ostentum fui multis : adeo es mihi receptus robustus.

Impleatur os meum laude tua , toto die gloria tua.

Ne abjicias me tempore senectutis : quum deficit virtus mea, ne derelinquas me :

Quia loquuntur inimici mei de me, & observantes animam meam consultant simul :

Dicendo , Deus dereliquit eum, persequimini &prehendite eum :

uia nemo est qui eripiat. Deus , ne longe abesto a ma ;

Deus mi , ad auxilium meum festina.

Pudefiant, deficient adversantes animae meae :

operantur opprobrio & ignominia quaerentes malum meum.

A héber szöveget, részben a gondolatritmust (parallelismus membrorum) és a vers közepét jelző accentust követő szoros fordítás akaratlanul is érzékelteti a vers felezését, valamint használja a különféle írásjeleket a tagolásra, közöttük a mi megszokásunknál jóval gyakrabban a kettőspontot. A protestáns graduálokban azonban csillagot sehol nem találunk. Szokás, de nem kivétel nélkül mindenütt, hogy a vers második felét nagybetűvel kezdik. Akadnak olyan graduálok, amelyekben a verskezdet, a félvers kezdete is, más színű, általában vörös betűs (így van a Spgr.-ban). A VB. Zsoltárkönyvében sok helyen megtaláljuk azokat az ismérveket, amelyek arra mutatnak, hogy a fordítók számára a zsoltárok énekbeszédben elimádkozása természetesen fogadott és gyakorolt adottság volt, azaz nem csupán magános és néma olvasásra, nem is csak hangos felolvasására szánták fordításukat. Maga a liturgikus énekbeszéd nem kívánja meg a strófikus versekkel kapcsolatos kötöttségeket. Az sem, ami az antik prózában szokásos, hogy bizonyos numerusa, lejtése, verslábak szerint megformálása legyen a mondatzárásnak vagy mondatfelezésnek. Természetesen vannak szabályok, amelyek szerint a félzárlat és a teljes zárlat latin szövege hangsúly szerint tagolandó. Ezeknek a magyar nyelvre alkalmazása nem lehetetlen, de nem történhet mereven, bizonyos átértelmezés nélkül. Főként azért nem, mert a magyar nyelvben nincsenek szóvégen hangsúlyozott szavak, és az öt vagy hatszótagos szavak sem ritkák a vers végén. A félzárlatok és zárlatok latin szabály szerint értelmezése tehát gépiesen lehetetlen.

Ezt azonban a kántorok és énekes diákok a gyakorlatban észrevétlenül áthidalták. Némi hozzáértéssel és gyakorlattal bármelyik bibliafordításból is lehet a zsoltárokat recitálni, csupán jelölni kell a megfelelő helyeket a versben, hogy a közösségi (énekkari) megszólaltatásban egyszerre kezdhesék és zárhassák a felsorokat és sorokat. Ezért kellett Keserői Dajka Jánosnak “versekre szakgatva” leiratni a Zsoltárkönyvet, amint ezt a Geleji Katona méltató mondataiból fõntebb láttuk.

I. 3. 1. 1. A versfelezés (a mediatio) jelölése az Öreg graduálban

Az Ögr. kettõspont után csak helyenként nem kezdi nagybetûvel a második félverset.

Az Vr megh itili az népeket :

itilly megh Vram engemet az én igaffjágom és ártatlanjágom szerint (7,8).

De az Ijtentol jzakadtak nem illyenek:

hanem olyanok mint az polyva ki az jzeltol ideftova hányattatik. – Ezeket a kisbetûs felsorkezdeteket Geleji Katona az errata felsorolásakor részben javítja. Vannak olyan helyek is, ahol nyomdahiba, vagy valamilyen más ok következtében (például a szedéshez a nyomdász nem talált elég kettõspontot) a mediatio jele nem kettõspont, hanem más írásjel: vesszõ, pont, pontosvesszõ:

Az o torkok olyan mind az megh nyilt koporfó,

Es az o nyelvekkel álnokjágot szólnak, s–az o ajakok alat ájsis kigyó mérge vagyon. (14,3 utáni számozatlan vers, lásd alább az illetõ zsoltárnál). – Lehet kérdõjel a kérdõmondatok végének jelölése, ilyenkor nem következik utána még másik írásjel (kettõspont), mint például a 24. zsoltárban:

Kicsoda mégyen fel az Vrnak hegyére?

Es kicsoda áll megh az o szentjégének helyen? (24,3)

Kicsoda ez az dicsojégnek Királya?

Az jeregeknek Ijtene, o a dicsojégnek Királya (24,10). – Vannak olyan zsoltárversek, amelyekben nem kettõspont, hanem pontosvesszõ felezi a mondatot, azaz jelöli a mediatio helyét.⁸⁹ Például:

Mert az kik meg áldattatnak o tole, ez foldet birják;

Es az kik meg átkoztatnak o tolle, ki gyomlálatnak (37,22).

Tegedet, óh Vr Ijten, nagy tsendesseggel vár az ditseret Sijonban;

Es tenéked tellyefittetik meg az fogadás.

Ott mégyen te hozzád minden ember;

Ki meg halgatod az könyörgést (65,1–2).

Oh Ijraelnek pájztora, halgas meg minket,

ki vezérled az Iojephet, mint az juhokat;

⁸⁹ Ezt találjuk még a következõ zsoltárookban: 35,1; 65,3–4; 66,7–9; 68,4–7; 69,30–32. 34–35; 70,4; 71,2–5; 73,12; 77,13. 15–20; 78,29–30. 32–35; 89,19.37; 116,3 – tehát néhol nem csupán szórványosan vagy a versek többségében, hanem sorozatosan is.

Ki ülj az Chrubinokon, jelentd meg magadat (80,1). – Megtörténik az is néhányszor, hogy pont előzi meg a mediatiot. Ez a legritkább. Ez lehet javítatlan sajtóhiba. A szedő elvétette az írásjelet, vagy letört a nyomtatás során a betű felső része. Például:

Az fold reng vala, az egek–is tjepegnek vala, az Ijten jelen való vólta miatt.

Azonképpen az Sinai hegy–is az Ijrael Ijtenének elotte (68,8). – Olyan helyre is többször bukkanunk, ahol vessző van a mediatio helyén. Ennek szintén lehet hibás nyomdabetű, vagy javítatlanul maradt hiba az oka. Ha azonban a sorozatosan ismétlődő pontosvesszőt is számbavesszük, akkor nem lehetetlen, hogy a kéziratos források egy csoportjában szintén volt ilyen jelölés. Példa:

Te Ijten tjudákat tjelekefzel tjuda dolgokat ,

Az népeknek meg jelentetted az te hatalmajfjagodat (77,14). – Nincs tehát mindenkor kettőspont a mediatio helyén az Ögr.-ban. Láthatjuk az idézett példákban azt is, hogy közben a mondatokon belül több helyen még vessző, pontosvessző, vagy kettőspont is lehet, de igen kevés kivétellel a nagybetűs kezdet miatt a mediatio helye, illetve a második félvers kezdete nem kétséges. A versek számozása, mint a liturgikus kiadásokban általában, szükségtelen, elmarad. A zsoltárok teljes szövege elhangzott, legfeljebb hosszú zsoltárokat tagoltak a zsolozsmázás szokott módján, amelyet már Szent Benedek Regulája rögzített. Van–e mindennek nyoma a VB. zsoltár-szövegeiben?

I. 1. 3. 2. A mediatio helye a Vizsolyi Bibliában

Mondhatjuk, hogy nem liturgikus könyv a szertartásos éneklés szempontjából a bibliafordítás. A XIX–XX. századi protestáns gyakorlat és szemlélet szempontjából ez magától értetődő dolog. Nem volt ugyanez a reformáció századában a prédikátorok (liturgusok) vélekedése. A VB. Zsoltárkönyvének szövege arról tanúskodik, hogy a fordítókör számára a liturgikus használat, tehát a recitálás, kántálás evidencia volt. Nem is kellett különös módon törekedniük erre, a szöveg tagolását magától értetődően megvalósították. Igaz, Károlyi Gáspár előszavában, illetve a magyarázó széljegyzetekben erre semmi utalás nincs. Főntebb volt szó arról, hogy nincs Heltainál vagy Székely Istvánnál sincs. Mégis, a VB.-ban a versek felezése még annak is föltűnhet, aki nem liturgikus szempontokat fontolgatva lapozza át a Zsoltárkönyvet. A VB. Zsoltárkönyvének legelső verse így tagolódik:

Bodog ember az a ki az hitetlenec tanácán nem iár:

és az bünojoknec vtán nem áll, az czúfolóknac ßekokban nem ül (1,1). – De olyan verseket is találunk, hol ritkábban, hol egymást követően (egyes zsoltárookban feltűnően gyakran), amelyekben a mediatio helye eltéveszthetetlen. Például:

De légyen tudtotokra hogy magánac válaßtott az WR engemet,
kinec kedues vagyoc:

Az WR meg halgat engemet mikor konyorgoc o néki (4,3).

Az Wrnac paranczolati igazac, meg vidamittyac az biuet:

Az WR paranczolatya tißta, meg világojíttya az ßomoket (19,9). – Számos alkalommal nincs kettőspont a versekben, többségében a versfelezés után nagybetűs kezdet sincs, a vers közepén

azonban meglepően kevés helyen nincs írásjel, és még olyankor is gyanakodhatunk arra, hogy nem csak letört-e, vagy a szöveg összeszorítása következtében kihullott nyomtatáskor. Természetesen a leggyakoribb, hogy a mondatfelezést, amely a versfelezéssel egy, vessző jelöli. Ilyen helyeken a nagybetűs folytatás bizonyosan nem helyesírási szükségéből ered. Például:

Kely fel Isten, és forga[d] az te igyedet,

Emlekezzél meg az te gyalázatodról,

mellyel tégedet minden nap illet az bolond (74,22). – Ha azután a kettőspontot követi nagybetűvel a mondat második fele, illetve ha új mondat kezdődik, és nem egyszerűen pont látható a megelőző mondat végén hanem kettőspont, a nagybetű feltűnő, szokásaink szerint szükségtelen vagy helytelen. Ilyen például:

Muta[d] meg nékem Wram az te vtadat:

Iároc az te igaffjágodban:

eroffjits meg az én lelkemet az te neuednec félelmére (86,11). – Ebben a példában egy második kettőspontot is találunk, de ennek nincs olyan helyzete, mint az előző kettőspontnak, amely a zoltárverset felezi, és utána a nagybetűs félmondat már a mediatio utáni befejező félverset indítja.⁹⁰ Egy ízben félreérthető (kétségtelenül sajtóhiba) a zoltár közepén a versfelezést jelző kérdőjel:

Wrrá toué azt az o házán?

és minden ioßágán feiedelmé (105,21). – Itt minden bizonyosan a kettőspont helyére került tévesen a kérdőjel, mert a megelőző versekben közvetlenül is (3–5.7.9.14–19), majd utána (22–24. 28. 37. 39–40.43.) mindenütt kettőspont van. A többi versekben vessző. Egy verset kivéve:

El forditá azoknac ßiueket, hogy meg gyülo[n]éc az o népét.

és álnokúl czelekedé[n]ec az o ßólgáiual (105,25). – E versben vagy a pont hibásan áll a kettőspont helyén, vagy a pont után az *és* kötőszóval kezdődő mondat nagybetűs volna (lehetne). Inkább az hihető, hogy vagy a sérült nyomdabetű (amelynek felső része lekopott), vagy javítatlan sajtóhiba a pont magyarázata. Van olyan hely is, ahol egy verset két mondatra bont a szerkesztő és fordító; itt tehát a mondat második fele, amely *és* kötőszóval kezdődik, lehetne egyazon mondat folytatása:

WRam az Eegiglen vagyon az te irgalmaffjágod.

Es az te igaz mondájod az felhokig (36,5).

Ennec okáért nem félünc ha az fold meg indulnais.

Es ha annac háborgáfa miatt az hegyec le omolnakis (46,3). – A nagybetűs félvers-kezdetek el nem hanyagolható, ámde következtelen alkalmazása és szórványos eloszlása mutatja, hogy a fordítóknak nem volt első rendű törekvése az ilyen kezdőbetűvel is jelzett tagolás, de

⁹⁰ Nagybetűvel kezdődik még a második félvers a következő zoltárookban: 4,6; 6,3; 7,8; 10,14; 14,1; 20,5; 30,7; 32,6; 36,7; 40,16; 42,5; 44,7–8. 11–12. 15. 19. 22–23; 45,4.7.13.17; 46,2–3; 50,16; 51,1.14.19; 53,1.5–6; 55,9.12.19.21–22; 56,4.8; 57,3.5; 58,1.9; 59,10.17; 60,3.6.8; 61,2; 62,1; 63,1; 64,1; 69,4.6.13.16–XVII.29; 74,19.22; 77,1.10.14–18; 78,19; 85,1; 86,11; 89,20.26; 93,1; 94,16.18; 96,1.13; 99,1; 102,2; 104,1.16.24.33.35; 111,3.10; 112,9; 116,11; 118,10–11.13. 16. 18. 26. 28; 119,69–70. 81. 114. 143. 154. 156.164. 170; 123,2; 135,1126, 16–21.23–26; 137,7–8; 138,1; 140,6; 142,1; 143,10.12; 144,9.15; 146,2; 147,5.9.12; 148,2–3.14.

alkalmanként önkéntelenül is így írták. Ez a jelenség természetesen egyéb jellemzőkkel együtt még súlyosabban esik a latba. A szöveg átvizsgálása során föltűnő, hogy a zsolttárok szövegében eleinte kevesebb, később egyre gyakoribb a vers közepén látható kettőspont. Nincs kettőspont például az 5, 8, 26, 33, 45. zsolttárban. Körülbelül az ötvenedik zsolttártól, mintha más felfogásban vagy munkafázisban történt volna a központozás, egyre gyakoribbak a kettőspontok. Egyes zsolttárokban a versek fele (például a 91, 96, 110, 135, 141, 149. zsolttárban) vagy még több vers felezésénél látunk kettőspontot. A 112, 136 zsolttár minden versében így van. A 146. zsolttár tíz verse közül az első kettőben nyilvánvalóan azért nincs (a többiben van), mert a túl rövid első vers a másodikkal egybevonva alkot két teljes félverset. – A leghosszabb, a 22 szakaszra (a VB. szerint nyolcadra) tagolt 119. zsolttár 176 verséből hatvanhét versben találunk a vers közepén kettőspontot;⁹¹ tizenhét versben kezdődik nagybetűvel a vers második fele;⁹² és csupán négy vers van, amelynek közepén nem látunk semmiféle írásjelet, mert esetleg nem fért, kimaradt vagy letört;⁹³ két vers szövegét pont felezi;⁹⁴ három vers közepén pedig kérdőjelet találunk.⁹⁵ Ezek közül a legutolsó téves, nem kérdőmondatot végén van, azaz: itt is kettőspont (esetleg pontosvessző) lett volna eredetileg. A VB.-ből az Ögr.-ba változatlanul átvett zsolttárszövegek tagolásában is látható, hogy még amikor a verset nem bontották meg a filológiai összefüggés miatt, akkor is van annak jele, hogy a lehetséges tagolásra nem feledkeztek meg. Mindezek alapján az látszik nyilvánvalónak, hogy különösebb tudatosítás vagy törődés nélkül a VB. fordítóköre a bibliai zsolttárszövegeket recitálásra alkalmas módon tagolva fordította a teljes Zsolttárok könyvében, mert a szöveg liturgikus használatát természetesnek és adottnak tekintette. Ezek értelmében, ha egyéb filológiai vagy dogmatikai ellenvetése nem volt a graduálok szerkesztőinek és másolóinak, akkor minden további aggály vagy átalakítás nélkül átvehették volna a VB. teljes Zsolttárkönyvét liturgikus használatra. Ha tehát nem ez történt, annak sajátos okai lehettek, és a VB. zsolttár-szövegeinek mellőzése nem a szöveg fordításával kapcsolatos kifogások vagy nyelvészeti (fordítástechnikai) alkalmatlanság miatt történhetett. Sem a nyelvi és irodalmi, sem a teológiai disciplinák figyelme nem fordult eddig a gyülekezeti éneklés mellett a hangosan elimádkozott zsolttárok énekbeszédben elhangzásának körülményei, követelményei és nyelvi hatása felé. Ezért a VB. ilyen méltatása sem történt meg semmiféle tekintetben, az Ögr.-lal való összehasonlítása is elmaradt.

I. 3. 2. Summák és feliratok

⁹¹ A következő versekben: 11, 13, 14, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 28–30, 51, 53, 54, 57, 58, 61, 62, 65, 67, 71, 72, 75, 76, 78–80, 85, 88, 99, 100–104, 106, 107, 109, 112, 113, 115, 118, 121–126, 128, 130, 032, 134, 136–138, 142, 147, 150, 158–162, 165, 167, 176.

⁹² A következő versekben: 21, 37, 39, 40, 69, 70, 77, 81, 108, 114, 141, 143, 149, 154, 156, 157, 164, 170.

⁹³ A következő versekben: 59, 60, 63, 127.

⁹⁴ A következő versekben: 37, 45.

⁹⁵ A következő versekben: 9, 84, 166.

A Bibliába illetve a szerkönyvekbe (breviariumba) tartozó Zsoltárkönyvnek vannak alaki különbségei. Nem tartalmiak ezek, hanem szükségszerűen a szertartási vagy olvasási (felolvasási, recitálási) igények tükröződései. Cantioról, hymnusról, ódáról, dicséretről egyértelmű, hogy nem Biblia szövegével azonos, hanem annak valamilyen strófikus, metrikus stb. adaptációja. A graduálban a prózazsoltárok a Bibliát képviselik, azaz fordítását, nem pedig átdolgozását. A XVI-XVII. századi magyar református Psalterium mind a VB.-ban, mind egyéb fordításokban, így az Ögr.-ban is, némileg köztes avagy átalakuló jellemvonásokat mutat. Ez különösen feltűnő a zsoltárok felirata és a summák, valamint magyarázatok közreadásában vagy mellőzésében.

Felirat. A zsoltárszövegek mintegy felének van a héber szöveg előtt egy valószínűleg későbbi korból eredő felirata, amely a hagyományos szerzőséghez, a hajdani templom rendhez és a szertartási használathoz kapcsolódik. Ilyen a David, Kóréh, Aszáf, Mózes megnevezése, ilyenek a ma már pontosan nem érthető műfaji és ad notam besorolások, többek között *a selah*, *miqtam*, *‘al ayelet hašaEar*, stb. Ezeket a liturgikus használatban nem mondják, nem írják, a zsoltárverseket általában nem számozzák. A bibliakiadások ellenben ezeket vagy mintegy címfeliratként tekintik, vagy a zsoltár első verseként meg is számozzák.

Summa. Középkori szokás volt a zsoltárok rövid tartalmi összegzése a memorizálás érdekében. A Vulgata által megőrzött Hieronymus-féle summák nem hosszúak. Például: “Non imitandi mali & infideles. Fides et spes in Deum. Non imitandi quibus omnia prospera. Ira. Male agentes, et Deo sidentes. Mansueti. Quales infideles erga sanctos. Fidelium et infidelium differentia. Deus dux et rector fidelium Fideles non dereliquuntur a Deo. Exhortatio ad opera fidei. De impiorum interitu, et liberatione fidelium ab impiis per Deum” (Psalmus 36). A Tremellius-félék még rövidebbek. Ugyanennek a 40 verses zsoltárnak nála ennyi a summája: “Prosperitas impiorum cum sorte justorum confertur”.⁹⁶ AVB.-ban a legrövidebb summák három sorosak, például: “Az Prophéta inti az anya βent Egy házat, hogy az Iftent áldgya βunetlen, igereteketis téβen”.⁹⁷ A hosszabbak tíz–húsz sorosak, a 37. zsoltáré huszonnégy soros. Arról csak közvetett, ma már nem dokumentálható tudósítások maradtak reánk, hogy valószínűleg a teljes szertartás magyar nyelvre átültetése megtörtént⁹⁸, és korlátozottan a félig magyar szertartás is elképzelhető. Az AporK. elődje azoknak a protestáns fordításoknak, amelyek az anyanyelvű óprotestáns szertartásban (bár külön rendelkezések által törvényesen sem engedélyezettek, sem elrendeltek nem voltak) használatosak lehettek. A summák az AporK.-ben is megtalálhatók, helyenként két változatban. Ebben Székely István magyar Zsoltár könyve is kétlaki. Szertartási célra készült, használták is, ennek ellenére magyarázatokat is tartalmaz, mint tudós humanista fordítás. Minden egyes zsoltár szövege előtt van summa, és az úgynevezett feliratokat is kivétel nélkül tartalmazza, több helyen magyarázza is.

⁹⁶ Tótfalusi zsinórmértékül használja, de nem veszi át szó szerint Tremelliust, summái hasonlóan rövidek. E zsoltár fölött: “Vigaβtalása Dávidnak az istentelenek βerentsés állapotjuk ellen.”

⁹⁷ 134. zsoltár; lásd még a 29, 31, 100, 120, 123, 131, 133, 148. zsoltár szövege fölött

⁹⁸ Dobszay 1982: 100–112.

A VB. fordítógárdája és szerkesztője minden bizonnyal ismerte ezt a fordítást, ennek jeleit több helyen feltételezhetjük. Ellenben a többi forrással összevetve az is kitűnik, hogy sehol nem követte szorosán, így a feliratok és summák tekintetében sem. A VB. szabadon fogalmazott, és helyenként elég bőséges summát tartalmaz, amely legfeljebb részben követi a Vulgata tartalmi összegzését, inkább zoltárkommentárok alapján körvonalazza az egyes zoltárok keresztyén egyházi értelmezését. Nem csak azt taglalja, hogy mi van a zoltárban, hanem sok helyen arra is utal, hogy milyen alkalommal használhatja ezeket a keresztyén ember és gyülekezet. Ellenben a VB. az egyes zoltárok feliratát mindössze három alkalommal iktatja be, – ezeket már láttuk fentebb – a 18, 34, és 51. zoltár fölött, és itt sem számozza hozzá a zoltárversekhez. A feliratok hiánya miatt a szokásos számozástól így eltér, általában eggyel kevesebb a versek száma. E három felirat egyúttal a zoltárok magyar elnevezésével is összefügg. Már ezekben is azonosít több elnevezést, de nem különbözteti meg ezek használatát. Huszár Gál gyakorlata, amelyről szintén volt szó korábban, a kéziratos graduálokban később soha nem ismétlődő módon magyarázó summákat is illeszt a zoltárok fölé annak ellenére, hogy szerkönyvet adott ki. Úttörő munkájával a korabeli “együgyű” liturgusok megsegítésére és az egységes agenda rendjének pótlására is törekedett⁹⁹, Bullingertől is ennek érdekében kért pályája korábbi időszakában mintát, amelyet azonban ő maga nem alkalmazott.¹⁰⁰ Huszár Gál summái így gyakran liturgikus útbaigazításokat vagy kommentárokat is tartalmaznak. Az invitorium zoltárhoz ezt: “Kilentzven ötödik Pjalmus, az az, Ijtenec valo enec auagy diczeret mondas. Mellyet reggel a töb diczeretec előtt boktanac enekelni az hiuec.¹⁰¹ Melly arra inti az Ijtenec népét, hogy a Christuft o Vranac Ijtenénc efmérie, diczerie es magabstallya: Az o neuét jegítjegul hija, imadgya es bentellye: Igeiét halgaffja, igaz huttel vegye, es soha meg ne utallya: Ha vgy nem akar iarni, mint a hitetlen Sidoc, kic regente a puftaban az o iftentelenjegec miatt el veftenec,” (BHA 13. 2^a). Az Ögr. szerkesztői a zoltárok sorszama, és a divíziók jelölése mellett mást nem közöltek, és a többi graduáltételnek is csupán a latin címe tartalmaz néhol liturgikus útbaigazítást.

A kéziratos és nyomtatott graduálok kölcsönhatásának néhány vonását bevezetésül áttekintve kövessük tovább a szöveghagyományt az Ögr. és a VB. tüzetes összehasonlításával.

A II. fejezetben ennek a két Psalteriumnak a viszonyát áttekintve feltárulnak az eltérések és az egyezések. Ezt nem csupán kiszemelgetett és a szöveg összefüggéséből kiragadott példák, hanem teljes terjedelmű zoltárszövegek szemléltetik. Ezekből a következő fejezet beépített függelék is.

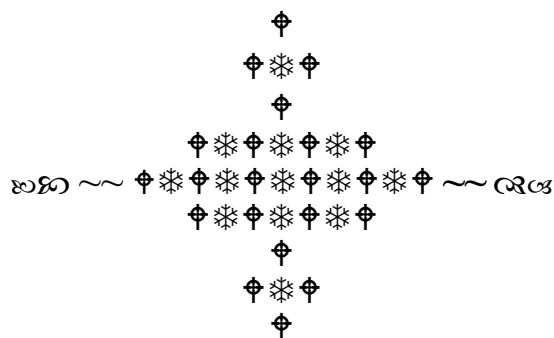
Számos adattal, szöveggel mutatja be a csaknem mindenütt szó szerint egyező zoltároktól a kisebb vagy nagyobb részben eltérőkön át a teljesen eltérő szövegrészeket tartalmazó zoltárokig azt, hogy a VB. szövege a XVI. századi sokrétű szertartási gyakor-

⁹⁹ Botta 1991: 438–468. – Ferenczi Ilona ezeket a liturgikus tanácsokat használta fel a tanulmányi célokra is szánt protestáns graduálfüzet szertartási bevezetőiként. ProtGrad *passim*.

¹⁰⁰ Czeglédy Sándor tisztázta, hogy nem felhasználását és átvételét tervezte, hanem a svájci megoldást példaként állította a korabeli protestáns lelkésztestületek elé. Czeglédy 1967: 377.

¹⁰¹ Eredetileg a *Venite* (invitorium; a 95/94. zoltár) a virrasztó zsolozsma (éjjeli officium, matutinum) nyitótétele, amelyet Szent Benedek Regulája már rögzített, de később alkalmazhatónak tekintették az ünnepélyesség érdekében a nap bármely elsőnek megtartott imaóráján.

latból örökölt szövegek és szóbeliség ellenében miként nyert
teret a mintagraduálnak szánt Ögr.-ban.

FEKETE CSABA:

PSALETRIUM GRADUALIS,
AZ ÖREG GRADUÁL ZSOLTÁRKÖNYVÉNEK NYOMTATOTT ÉS KÉZIRATOS
HAGYOMÁNYA, A PROTESTÁNS GRADUÁLOK FŐBB KÉRDÉSEI

III. A Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál Zsoltárkönyve nyelvi kapcsolatának összegzése

III. 1. Az Öreg graduál nyelvéről és helyesírásáról

1. Az Ögr.-nak a VB.-ből átvett (lényegében azonos) zsoltárai zömében helyesírási és hangtörténeti szempontból értékelhető különbségeket kínálnak. Ezek a szöveg hagyománya, a szövegtörténet szempontjából nem döntő adalékok, de jellemzik az Ögr. korát. Ez okból nem hagytam el példák említését egyes lényegében azonos zsoltároknál, ahol többnyire nincs is más eltérés a szövegben.

2. Geleji Katona István korrigendája¹ a kiformalódó nyelvi norma és mai helyesírás felé vezető út miatt és a graduál szövegtörténete miatt is alkalmas arra, hogy néhány részletéhez hozzáfűznünk egyes vizsgálati eredményeket.

3. Vannak következetesen eltérő szóalakok és változtatások, amelyek a mondatot vagy szó szerkezetet általában nem érintik, sokszor a ragokat és vonzatokat sem. A szöveg bővítései, rövidítései, a szóalakok, szerkezetek és szövegrészek megváltoztatása, amelyeket Geleji Katona meg sem említ, a következő fejezetben kapnak helyet.² A következetesen eltérő szóalakok használatát Keserői Dajka javításainak tekinthetjük.

1. Az Öreg graduál hangjelölése és helyesírása; néhány jellemző

1. A 35. zsoltár kezdete klasszikus példát kínál az *ö* ~ *e(ë)* eltérés szemléltetésére: *Pórólly Wram az én velem pórlókkal* ~ *Perelly Wram az én velem perlókkal*. A VB. elég gyakori *ö*-ző szóalakjai helyett nagy többségben *e(ë)*-ző alakot használ az Ögr. Például: *róttegésben* ~ *rettegésben* (2,11); *vótted* ~ *vetted* (21,3); *róttentes*, *róttentesnec* ~ *rettenetes*, *rettenetesnek* (76,11-12); *földedhöz* ~ *földedhez* (85,1). Helyenként ellenpéldával is találkozunk, olyankor a hangzójelölés változatlanul megmaradt, mint például *róyted* ~ *rójted* (13,1).

2. A VB. *í* alakban következetesen jelöli az *-ít* igeképző hosszú magánhangzóját. Az Ögr. sehol nem jelöli. Igen gyakran a hosszú *ú* magánhangzót is megkülönbözteti a VB., ellenben az Ögr. ezt csak szórványosan teszi. A VB. mindvégig *Wr*, *wralkodic* alakot használ. Az Ögr.

¹ AZ KEGYES OLVASOKHOZ ES ENEKOKHOZ TETETETT ROVID INTES, EZ GRADVALNAK NYOMTATTATASABAN ESETT VETSEGEK ES AZ IGAZ MAGYARAN VALO IRASNAK MODJA FELÖL.

² Geleji Katona nem tehetette meg, hogy egész mondatokat átszerkesszen a korrektúrában. A négy evangélista szerinti Passio és a verzikulások, benedicamusok sorozatainak szövegét ő írta, ezekkel a graduált öregbítette, tehát nyelvi és esztétikai meggyőződésének ilyen értelmű ellenőrzése ott vizsgálható.

következetesen *Vr, uralkodik* alakot. Az *vt* szó hosszú magánhangzóját a VB. többnyire jelöli, az Ögr. többnyire nem. A gyulafehérvári nyomdának voltak hosszú ékezetes betűi az egyes betűcsaládokban³, de csak szórványos a hosszú *ú* (a hosszú *û* jelölésére nem volt módja, hiányzott ez a betűje). Egyezik például *vtadat ~ útat* (5,8); *vtokon ~ útokban* (14); *vton ~ úton* (36,4); *vtát ~ útait* (37,23). Másfelől azonban a hosszú *ú* helyett gyakori a rövid, mint például: *búsulásodban ~ busulásodban* (38,1); *indüllyon ~ indullyon* (93,1); *vtzainkon ~ utzáinkban* (144,14). Felbukkannak helyenként változatok, mint: *wy ~ uj* (149,1). A *v* tövű, vagy ilyen mássalhangzót tartalmazó igék és névszók *e* hangzója több helyen elmarad az Ögr.-ban, noha Geleji Katona még akkor is erőlteti a hangzók jelölését, amikor már az igék vagy névszók a nyelv fejlődése során ezt elvesztették.⁴ Például *fuualkodott → fualkodott* (37,35); *böseggel → böseggel* (65,); *Böséges → Böseges* (68,9).⁵

3. A szóvégi *-k* hang jelölésére egyáltalán nem használatos a *-c* az Ögr. szövegében; holott ez más könyvek helyesírásában a XVII. század folyamán még sokáig megmaradt⁶, így Szenci Molnárnál. A graduálhoz nyomtatott hibajegyzékben erre Geleji Katona nem is utal.

4. A VB. elvétele kettőzéssel jelöli a hosszú magánhangzót, némelykor ragozott alakban is. Ezt nem követi az Ögr.: *Eegben ~ égben* (77,18); *Eegnec ~ egeknek* (78,23); *Eegeknec felötte ~ egeknek felette* (57,11); *ieget ~ jeget* (147,17), stb. Néhány helyen a VB.-val egyezően megtartja ezt a jelölést az Ögr. Másutt megváltoztatja, vagy csak az Ögr.- találjuk. Például: *ló ~ loo* (33,17; 76,6). Csak az Ögr. ban van egyszer (a VB. másként fordítja ezt a verset): *hoo* (68,14). Vegyesen van: *törtöl ~ töörtül* (141,9) *töört ~ töört* (142,3); ellenben *töör ~ tör* (69,22; 124,7), stb.

5. Geleji Katona a korrigendában nem említi az egybe vagy külön írás kérdését. Kialakult gyakorlatát jellemzi, hogy kötőjellel kapcsolja össze a tapadó szócskákat.⁷ Általában nem egyenletes a megoldás, de gyakoribb az Ögr.-ban mint a VB.-ban egyrészt a külön írás, másrészt a kötőjellel írás. Például *éjjelis ~ éjjel-is* (16,7); de a korrigálás fázisai szerint itt is különbözik vagy ingadozik a megoldás a zsoltárkönyv különböző részeiben. Vannak egységesen használt, és vegyes alakok. Például *a jó akarat, jóakarat* és *jó-akarat* egyaránt megtalálható a szövegben. Lehetséges, hogy ezek használata kapcsolódik a korrigálás fázisaihoz, de világos elkülönülés nem fedezhető fel.

6. Egy henyé hangjelölés (*g ~ gh*) előfordulásainak vizsgálata segít, hogy a Zsoltárkönyv nyomtatásának és korrigálásának fázisaira következtessünk. Az első ötven zsoltárban elég

³ Itt is megköszönöm az OszK □RMNy csoportjában végzett nyomdatörténeti kutatások eredményéről kapott információkat, különösen Bánfi Szilviának és V. Ecsedy Juditnak.

⁴ Vö. Szathmári 1968: 246.

⁵ A VB. elvétele *ú* értékben is használja *w* betűt, ez az Ögr.-ban nincs: *wy ~ uj* (149,1). Elszórtan az *u* mint a *v* jele is használatos a zsoltárok szövegében; például: *hiulak* (86,7, 88,9; 119,146), *hiunak* (86,5), *hiunam* (116,2) – ez az utóbbi azért is érdekes, mert mindjárt mellette található egy múlt idejű igealak: *hivám* (116,4); lehetséges, hogy a kéziratosság szokásaival magyarázhatjuk az olyan szóalakot is, mint *ǰauokat* (58,5). Egy ízben ellenpéldával találkozunk: az 59. zsoltárban a verzális *v* mint az *u* jele bukkan föl *Vgatnak*.

⁶ A Bégr. a XVII. század közepén a *-kc* jelölést alkalmazza a geminált szóvégi mássalhangzó jelölésére.

⁷ Vö. Szathmári 1968: 242.

gyakori a *gh* főként szóvégen, de ez fokozatosan ritkul, majd elmarad s legfeljebb néhányszor bukkan föl. A Zsoltárkönyv legelső versében már találkozunk vele: *megh csufolok* (1,1), majd: *megh nem maradhatnak* (1,5), *megh csufollya* (2,4), *Megh beféllem* (2,7), *megh rontod* (2,9). De már a második zsoltártól felbukkannak a *-h* nélkül írott igekeötök is: *meg neveti* (2,5), *eźméllyétek meg magatokat* (2,10), *meg ne haragudgyék* (2,12). Majd: *meg nem bünteted* (10,13), *meg halgatta* (17,6), *penig ~ penig* (44,20); stb. Azaz már az elején is keverednek a kétféle módon írott szavak. További példák: *iga fǵgh*, *álnok fǵgh* (5,9), *méggh* (7,4), *megh látogatod* (8,4), *Egeidet ~ egheidet* (8,3), *Megh ütköztek* (9,3), *éggh madarakat* (8,8), *örizd megh* (12,7), *Meg rontya ~ Megh rontya* (10,10), *penig ~ penigh* (11,5; 40,17); *mig ~ migh* (39,1); *haláligh ~ haláligh* (48,14); *dugia ~ dughja* (58,4); *penigh* (11,5), *megh nyilt koporsó* (14,3), *Tarcz meg ~ Tarts megh* (16,1), *égghöl* (18,16), *Eeget ~ egheket* (18,8), *Eegből ~ égghöl* (18,14), *felhökig ~ folyhökigh* (36,5), *mig ~ migh* (39,1), *pedig ~ penigh* (22,6; 37,11), *kövérféggh* (37,20), *épféggh ~ épfégh* (38,3), *ideigh* (39,4), *méggh* (42,11), stb. Az 56. zsoltárban előbb: *megh indulna-is* (2), *Méggh ha* (3), *megh vidámittyák* (4) alakokat látunk, de a zsoltárszöveg második felében már csak *meg* alakban írott szó olvasható hatszor. Szórványosan még ez után is van néhány példa, így: *haláligh* (48,11), *megh fedlek* (50,21), *megh marad* (52,1), *megh vontak* (58,7), *Méggh félben* (58,9). Ez után eltűnik ez az írásmód, és nem is tér vissza. Úgy látszik tehát, hogy mint több más (alább említendő) jelenségnél, itt is az 59. zsoltár a határ.

2. Geleji Katona István korrigendája és intelmei

A Magyar grammatikatska (1645)⁸ formába öntését, amelynek fő anyagát is az itteni példák szolgáltatják, csaknem egy évtizeddel megelőzte az Ögr. kinyomtatása után keletkezett hibajegyzék, és a hozzá fűzött megokolás. Bánkodik a liturgus püspök a graduál “nyomtattatásában ejtett vét[és]ek” miatt “melyeket ejtett az konyvnyomtató, réjz [zerent e]ze]kedé]éből a’ maga itéletit kozbē vetvén, réjz [zerent talám re]jt]ége miatt, hogy a’ probát, a’ mint tolem el vitte, meg nē *corrigálta*, hanē tsak ugy hagyta, [–re]jz [zerent penig az irott Graduál–is adott okot reá⁹, mert ugyan–is vétkes példáról nehez igaz himet varrani, a’ mellyben tsak amaz igen koz para]zt, és gyermeki Magyar ír]ának módja kovettetett, én jem kívántam minden aprólékért az [zép konyvet mot]kolni.” []^{1a} A magyar nyelvtudomány méltatta és hasznosította is e korrigendát.¹⁰ Ezt az ívjelzés és levéljelzés nélküli hibajegyzéket Szathmári István az Öreg graduál *előszava* néven méltatja. Valójában ez nem előszó, nem is tartozéka a graduál bevezetésének, bár némelyik példányban köthették az ajánlólevél és a mutató közé.¹¹ Szathmári István a Corpus grammaticorum lapszámait közli, amelyben a példák ismétlődnek. Itt alább mindig a [] fűzetjelzés + levélszám megjelöléssel történik az idézetek helyének

⁸ □RMNy 2103 [2]

⁹ Nem a Gyulafehérvári (igen terjedelmes, nagyméretű és díszes) graduál kötetéről, hanem vagy a Keserői Dajka eredeti kéziratából, vagy annak egy páriáltatott példányáról történhetett a Psalterium nyomtatása. A nyomtatás részleteire vö, még Kurta 2002: 14–23.

¹⁰ Szathmári RNyelvt.

¹¹ Vö. az □RMNy 1343 leírásában olvasható megállapításokat.

megadása. Geleji Katona megjegyzéseit az eredeti sorrendben idézve¹² a graduál szövegéből gyűjtött példákat e szerint csoportosítva érdemes áttekintenünk a két Zsoltárkönyv különbségét jellemző egyes sajátosságokat.

1. Geleji Katona határozottan megkülönbözteti – a magyar nyelv és helyesírás történetében elsőként nem csak helyesírási gyakorlatában, hanem elvileg is – az *i*, *j*, *y* betűt. Az *y* számára a lágyítójel funkciót elkülöníti, és kimondja, hogy az *i* magánhangzó, a *j* pedig mássalhangzó. “Kozonfegefen egy falkáig femmi külombfeg nem tétetett az *i*, *y*, *j*, botük kozott, hane válogatás nélkül egyik az máfikért vétetett, holott éppenfeggel külomb külomb nemü botük legyennek, *ŷ*–jokkal más képpen–is *pronuntiálta*ŷjek az *i*, *ŷ*–májképpen az *j*, az *ypfilont* penig tsak ott kelleŷjek vetni az Magyar nyelvben, az hól az *conŷonán*ŷt, kiváltképpen az *g*–et, az *l*–et az *n*–et, és az *t*–et *moll*álalni, meg lágyítani, kelleŷtik, mint *gyik*, *gyikény*, *ajánlyuk*, *nyel*, *nyelv*, *tyuk*, *ŷarkantyu*, &. Disztelenül iratott tehát: *koniörüly pro konyorüly*, *raitunk pro rajtunk*, mert amugy egy syllabával mind nagyobb lenne az szó, ha ugy mondatnék ki; Ismét *konyorogy pro konyorogj*, *világya pro világja*, *uy pro uj*.” []^{1a}

Számos példában látjuk ennek az álláspontnak az érvényesítését a graduál lapjain. Például: *aiaki* → *ajakai* (31,18); *aiakinc* → *ajakink* (12,4); *aiándokot* → *ajándékot* (40,6); *dugia* → *dughja* (58,49); *éijel* → *éjjel* (77,2); *iár* → *járt* (34,7); *Ió* → *jó* (25,8); *ió* → *jó* (34,12; 36,4); *iól* → *jól* (13,5); *iót* → *jót* (14,3; 34,14); *i önnec* → *jönek* [= *jönek*] (22,31); *kopiát* → *kopját* (46,9), stb. Hasonlóképpen: *feyŷeiét* → *fejszéjét* (74,5); *hay* → *haj* (40,12); *haylokiual* → *hajlékival* (74,20); *haylokodban* → *hajlékodban* (61,4); *haynal* → *hajnal* (46,5); *olay fa* → *olaj fa* (52,8); *raytam* → *rajtam* (55,7) *royted* → *rojted* (13,1); *roytod* → *rejtéd* (31,19); *vayha* → *vajha* (14,7; 53,6), stb. Geleji Katona állítását igazolja, hogy a javított írásmóddal vegyesen helyenként változatlanul megmaradt a Vizsolyi Biblia szokásos hangjelölése, mint *éijelis* → *éijel–is* (16,7); *éijel* → *éijel* (17,3); *raytam* → *raytam* (26,11); *vij* → *uy* (33,3); *wij* → *uy* (40,3); *éijel* → *eijel* (42,3); vagy például: *haitnak* (22,29); *jöijön ki* (16,2), *éijel* (16,3), stb. Többek között a *pajzs* szó írása sem egységes: *payŷom* 3,3), *Paiŷom* (17,2), stb. Sőt, elvértve ellenpélda is akad, amikor az Öreg graduálban van a helytelenített alak (ez talán valamelyik kéziratosságból maradhatott meg), és a Vizsolyi Bibliában a helyeselt, mint például *Térj* → *Terij* (6,4). Rendszeresen azonban a *y* → *j* változtatást találjuk, mint például *Tery* → *Térj* (85,4); *tery* → *Térj* (60,1), stb. Kevés példája van az *ni* → *ny* változtatásnak, de helyenként ez is fölbukkan, például: *enijm* → *enyim* (50,10); *nijlual* → *nyilaival* (64,7); *innioc* → *innyok* (78,15). A hangzók jelölésének és más helyesírási jelenségeknek ezek az egyenetlenségei azt mutatják, hogy a Zsoltárkönyv nyomdai átjavítása több szakaszban történt, és Geleji Katona csak fokozatosan, vagy csak helyenként tudta érvényesíteni helyesírási elveit. Ezért aztán még a Zsoltárkönyv végén is találunk hibásan írott szavakat. Például a 148. zsoltárban háromszor *i* betűs alak keveredett a többször ismétlődő és *j*–vel írott szavak közé: *Ditsériétek*, *Feiedelmek*, *Ditsériétek* (5, 11. 12. vers).

2. Geleji egyes röviden írandó mássalhangzók mellett is szót emel. “Viszont ellenben az egyes bötük helyett kettösök, mint *ditsösség* pro *ditsoseg*, *békesség* pro *békeség*,

¹² E két utólag nyomtatott, jelzetlen, itt [] jelöléssel és levélszámmal megkülönböztetett levelet nem minden példányban találjuk meg, mert vagy elveszett, vagy hiányzott; illetve nem mindenkor kötötték a graduál végére, amint fentebb is említettem, hanem például előre.

eggyetemben pro egyetemben, tölle pro töle &c. mellyről a' nyomtatót gyakran meg intettem, számtalan sok helyeken ki–is töröltem.” []^{1a} Valóban nem sikerült mindenütt kitörölnie a korrigáló püspöknek a szerinte hibásan írott szavakat, mert a Zsoltárkönyv nagyobb részében vegyesen található például *töle* és *tölle*. Az egyes szavak írásának ingadozása és a megintések között összefüggés van, tehát feltehetőleg a 15–25., majd az 59., 80., 100–119., 140. zsoltár nyomtatása körüli időben történhettek ezek a “megintések”.

3. Az í–ző alakok (í ~ é) kérdésében is állást foglalt Geleji Katona. “Ez–is meg jegyzendő, hogy az e–helyett sok számu igékben i– tött, mint *igiet* pro *igéjét*, holott *ige*, s–nem *igi* a' *themája*, *itilet* pro *itélet*, *igiret* pro *igéret*, *kéjrtet*, pro *kijértet*...” []^{1a} A graduál nyomdászának tulajdoníthatjuk tehát az ilyen elég gyakran fölbukkanó í–ző alakok tekintélyes részét, mint például *egyenejfitte* : *igyenejfitte* (18,32); *Itélly* : *Itilly* (26,1; 35,23); *itéletet* : *itiletet* (37,29); *iteletidet* : *itiledet* (72,1); *dicséretet* : *dicsiret* (57,7). A korrigáló püspök e megjegyzése korunk számára liturgikus szempontból azért jelentős, mert eligazíthatja a graduál tételeit ma éneklőket. Nem kötelező minden í–ző szóalak hűséges követése – ilyen például a *dicsiret* –, mert ez Keserűi Dajka vagy Geleji Katona szándékából, nem is a nyomdakéziratból, hanem a nyomdász önkényességéből ered. A mérlegelés nem mindenütt könnyű, mert maga Geleji Katona is használ egyes í–ző alakokat¹³, mint *setit*; például *jetétségben* : *jetitsegben* (82,5).

4. “Az *sz* helyett sok szókbán éltek csak *z*–vel, mint *kereztények*, pro *keresztények*, *kereztég* pro *keresztég*.” []^{1a} Ez a helytelenített írásmód a VB.-ban eléggé gyakori és következetes, az Ögr.-ban Geleji Katona öntudatos korrigálása (szóelemző elve) következtében meglehetősen ritka. Az előforduló szavak többsége helyesbítve van, mint *puzta* → *puszta* (63,1; 69,25); *ragazkodott* → *ragaszkodott* (63,8); *tiztitod* → *tisztitod* (65,3); *tiztelnec* → *tisztelnec* (67,3); *magasztal* → *magasztal* (69,29); *Magasztaltasséc* → *Magasztaltassék* (70,4); *vázaltotti* → *választottit* (78,31); *emézté* → *emészté* (78,32); *esztendeieket* → *esztendejeket* (78,33); *esztendö* → *esztendök* (90,1); *vigasztalásoc* → *vigasztalások* (94,19); *vezti* → *veszti* (94,23); *asztalod* → *asztalod* (128,3); *puztitatol* → *pusztitatol* (137,4), stb. Ellenpélda, amely javíthatatlanul maradt: *függeztettüic* → *függeztettük* (137,2).

5. A *ts*, *cs*, *cz* vegyes használata az Ögr. nyomtatása folyamán eltérően érvényesült. Geleji Katona ennek okát adja. “Az *tsét*–is hol *ts*–el, hol *cs*–el nyomtatták az kéz írásban mindenütt *cz*–vel volt, noha nem igazán, mert ugyan azon bötükkal irta a' *czélt*, az *aczélt*, az *czégért*, és több igéket–is. A' *ts* annak leg igazabban való le irattatása, mint sok szókból ön kényén ki hasad, ugymint *követség*, *setitseg*, *veszetség*, *isméretség*, *süketség*, *romolottság*, *omlottság*, *bomlottság*, *barátság* &c. mellyeket senki *ts*–nél egyebbel igazán soha nem irhatna, holott az *radix*okban, *követ*, *setit*, *veszett*, *isméret*, *süket* &c. vagyon Noha mind azon által némelly szókbán *ds*–is iratik, mint ezekben, *imádság*, *szabadság*, *fáradtság*, *szomszédság*, *rövidség*, *szelidség*, *bolondság*, &c. A' *cs*–el való írást a Magyar nyelvben idegennek alitom lenni; tsak egy szó sem adathatik példájul rá, az mellyben az *cs*–tsésen pronuntiatatnék, mind az által sok helyüt úgy nyom–tattatott itt–is, el unván mindenüt ki törteni. A' *cht*, az *mint*–is írják némellyek, leg idegenbnek tartom az mi nyelvünktől.” []^{1a} A VB.-val egyezett Keserűi Dajka

¹³ Szathmári 1968: 249.

János jelölése, mint a *czac* szóban. Az Ögr. zsolnárszövegében néhol megmaradt a helytelenített *csak*, *dicsőség*, *cselekszik* etc. Ahol *tsak* található, az Geleji Katona javításának következménye. Úgy látszik, a *cs*-vel írás egyre inkább általánossá vált, hiába vélte ezt anyanyelvünköt idegennek Geleji Katona.¹⁴ Az Ögr. zsolnáraiban egyre inkább ez a helytelennek tartott írásmód érvényesül. A nyomdász a *cz* → *cs* változtatást egységesen végezte el, ezt azonban a Zsolnárkönyv elején Geleji Katona következetesen átjavítgatta, de végül nem győzte, például: *ninczen* → *nincsen* (5,9); stb. Geleji Katona csak fokozatosan érvényesíthette helyesírási felfogását a zsolnárok nyomtatása folyamán. Ez ismételtelen megmutatkozik a hangjelölésben. A zsolnárkönyv alig egyharmadánál találunk egy határt, amelyen túl egy csapásra változást észlelünk. A doxologia kezdőszava eleinte *Dicsőfégh/Dicsőfég*. Az 59. zsolnártól kezdve azonban *Ditsőfég/Ditsőfég*. Csak a 119. zsolnátr szakaszaiban vegyes (ezt korábban láttuk), a 119. végétől a 122. bezárólag *Dicsőfég*, majd visszavált az itt már általános *-ts-* jelölésre. Ezért van, hogy az első zsolnátrban a következőket találjuk: *tanácsán*, *csufolok*, *gyümölcsöt*, *cselekeszik*, *ferencsés*, *dicsőfég*, *dicsőféges*. A második zsolnátrban: *tanácsot tartonak*, *csufollya*, *cserepet*, *Csokolgaffátok*. A harmadikban: *Nincsen*, *dicsőfégem*, *csapdosod*. De ebben a zsolnátrban már érvényesül a szóelemzés is (a *-t* szóvég), mert van ilyen szóalak is: *fégitfége*, *féntfégenek*, *tarts meg*. A zsolnárkönyv végén egészen más hangjelöléssel találjuk ezeket a szavakat. A 148. Zsolnátrban a *Ditséjétek/Ditsériétek* kilencszer, ezen kívül még: *tsillagok*, *Gyümölts*, *Tsufzó*, *ditséreti*, *Ditséret*, *tsak* írásmódú szavak olvashatók. A 149. zsolnátrban: *ditséreti*, *Ditsériétek*, *ditséretet*, *ditsőfégefén*, *tselekedgyenek*. A 150-ben pedig: *Ditséjétek* tizenegyszer és *ditsérje*. Ez a meglehetősen éles választóvonal, amint már láttuk is néhány példában, a *-t* végű szavakra már eleinte sem mindenütt érvényes, azoknál a szóelemző elv érvényesül. De általában mégis kifejezettnek mondhatjuk a szándékot, amelyet Geleji Katona megfogalmazott, de amelyet a nyomdász ellenállása és hanyagsága miatt nem érvényesíthetett. További szemelvények a Zsolnárkönyv elejéről: *csendefégebe* (4,4), *Kicsoda* (4,6), *csalárdul* (5,9), *csalatkozzanak meg* (5,10), *csontaim* (6,2), *kicsoda* (6,5), *nincsen* (6,5), *dicsiretet* (6,5), *cselekedtek* (6,8), *cselekedtem* (7,2), *Dicsirem* (7,17), *csudálatos* (8,1), *csecsemőknek* (8,2), *csillagokat* (8,3), *Kicsodá* (8,4), *dicsiretet* (9,2.11), *dicsiretedet* (9,14), *Szabadits meg* (9,13), *Rémétsd* (9,20), *dicsekedik* (10,3), *nincsen* (10,4), *ferencsés* (10,5), *Bocsát* (11,6). A *-t* végű igéknek a felszólító módú vagy képzett alakját nem írja kiejtés szerint, például: *vidámits* (4,1), *Értfd* (5,1), *rontfad meg* (8,), *Gyógits meg* (6,2), *tarts meg* (6,4), *Szabadits megh* (12,1), *meg szabaditson* (7,2), *nemzetfégtől* (12,7), *Világositsad megh* (31,16), *fégitfégünk* (46,1). Közöttük kétszer egymás után ilyen geminált felszólító módú alakot is találunk: *tellyefittse megh* (20,4–5). További példák: *cselekednének* (11,1), *fkicsoda* (12,4), *nincsen az ki jót cselekedgyék* (14,1.3), *cselekedőiben* (14,4), *tanácsát megh csufollyátok* (14,6), *nemzetfége* (14,5), *rontsd meg* (56,7), *böcsüllí* (15,4), *csalárdságh* (17,1), *parancsolattyára* (17,4), *csudálatos* (17,4), *dicsirendő* (18,3), *bocsátotta* (18,14), *csalárdság* (32,2), *csontaim* (32,3), *Bölcsé tézlek* (32,8), *Hangicsáló* (33,3), *csal* (33,17), *dicsekedik* (34,2), *csalárdfágot* (34,13), *csontaikat* (34,20), *böcsületes* (36,7), *cselekedjel* (37,3.7.27), *kicsin* [határozó] (37,16), *Költfön* (37,21), *kölcsönt ad* (37,26), *bölcséféget* (37,30), *kicsin* [jelző] (42,6), *Bocsáfd* (43,3), *böcsüjét* (44,12), *csóválásra* (44,14), *csudálatos* (45,4).

¹⁴ Szathmári 1968: 235.

A Zsoltárkönyv harmada táján föltűnik egy másik jelölés: *tsöndültenek* (46,6), mellette azonban továbbra is: *cseudefedik* (46,6), *cselekedetit* (46,8), *bölcsen* (47,7), *mentsen* (50,22), *ronts meg* (54,5), ellenben: *bocsáttya* (57,3), *csináltanak* (57,6), *csiga* (58,8) stb. példákat találhatunk. Az 59. zsoltárban már nem csak a –t végűekhez kapcsolódva látunk ts hangjelölést: *Szabadits meg, ments meg, tselekedőtől, tarts meg, vétéjgem-nélkül, tselekednek, kitsoda, Tsátsognak, tsufolod*. Ettől fogva a ts jelölés az általános. Szemelvények: *ditsőfégedet* (63,2), *ditsérjenek* (63,4), *ditsér* (63,5), *ditsekedik* (63,11), *tsepegnek* (65,11-12), *tseleddel* (68,6), *tsepegnek vala* (68,8), *ditsekednek* (68,30), *tsudája* (71,7), *tsižamodának* (73,2), *žerentséfen* (73,12), *bötsültetének* (68,63), *tsufolnak* (80,6), *Elevenits* (80,18), *fetske* (84,3), *tsokollyák* (85,12), *tžuda dolgait* (96,3), *ketskéknek* (105,18), *hörtököknek* (105,18), stb. A 119. zsoltár XIX. szakaszában azonban hirtelen ismét kettősséget látunk. Egymás mellett kétféle írásmóddal ugyanaz a szó: *parantsolatidat* (119,145) és *parancsolatidat* (119,146), majd *parancsolatid* (119,151), *parancsolatidat* (119,159), *dicsérlek* (119,164), *parantsolatidat* (119,168), *böltse* [= bölccsé] (119,169), *ditséretet* (119,171), *dicsérjen* (119,175), *parancsolatidat* (119,176), *Micsodát* (120,3). Más hangok jelölésében is úgy látszik, hogy a 100–120. zsoltár, valamint a zsoltárok vége táján is van egy eltérő fázis. De ezután, a 122-től fogva, ismét a ts használata az általános. Például: *tsendežféj* (122,17), *böltsežégének* (136,5), *kitsiny* (137,9), *tsillagoknak* (147,4), *nintsen* (147,10), *Ditsérjed* (147,12), *botsáttya* (147,15.18.), *tselekedet* [múlt idő] (147,20).

A cs hang jelöléséhez hasonlóan a jóval ritkábban használt c hangot sem találjuk egységesen írva, hanem jelölheti *cz*, *tz*, és még *c* is. Például a leggyakoribb *orca* szó írásmódja is változik a Zsoltárkönyv egyes részeiben. Eleinte a *cz* általános, bizonyos kivételekkel. Később megfordul a betűhasználat gyakorisága, a *tz* ugyan általános, de bizonyos szavaknál visszatér a *cz* is. E hangjelölésben tehát nem találunk olyan határozott cezurát, mint a cs jelölésében. Ez egyuttal arra is utal, hogy az 59. zsoltárnál mutatkozó igen határozott választóvonal nem minden hang jelölésére érvényes, hanem vannak más, de elmosódottabb fázisok is a korrigálásban. A *tz*-vel írás példái a Zsoltárkönyv elejéről: *étzaka* (19,2), *metzendő juhok* (44,22), *medentzem* (40,8), *útzáknak žoroffain* (10,8), stb. A *cz*-vel írás példái a Zsoltárkönyv első harmadából: *arczul csapdožod* (3,7), *éercz* (18,34), *harczolásžra* (18,34), *harczokkal* (35,1), *kemenczžjét* (21,8), *czélұл* (21,11), *orcžadat* (17,15; 51,9; 27,8; 30,7), *orcžádnak* (31,20; 51,10), *orcžádnak világát* (4,6), *orcžáját* (22,24), *orcžájok elöt* (17,9), *orcžájokat* (17,10), *orcžájoknak* (17,13), *orcžám* (31,9), *orcžámat* (27,8), *orcžámnak* (42,11; 43,5 sajtóhibás: *oraczámnak*), *pálcžáia* (45,6 2×), stb. A *tz*-vel írás példái a Zsoltárkönyv második feléből: *artzra* (72,11), *ortžád elöt* (89,14), *ortžád eleibe* (119,169), *ortžadat* (80,19; 86,9), *ortžáját* (84,9), *ortžájokat* (83,16), *tornátžiba~* (84,2), *tornátžidban* (84,10), *arany lántž* (73,6), *ortžadat* (102,2; 119,58; 119,135.), *ortžája elöt* (114,7), stb. A *cz*-vel írás példái a Zsoltárkönyv közepe tájától: *arcžal* (95,6), *Czet halaknak* (74,13), *czimbalmokkal* (150,5 2×), *czimbalommal* (92,3), *nyolczvan* (90,10), *orcžádnak* (90,8), *orcžádot* (104,29), *orcžája elöt* (96,13), stb. A *tz*-vel írás példái a Zsoltárkönyv második feléből és végéről: *gerlitzédnek* (74,19), *értž kapukot* (107,16), *tömlötžből* (142,7), *utžáinkban* (144,14), stb. A *c*-vel írás példái két szóra korlátozódnak: *Cet hal* (104,26), *Cedrus* (80,10), *Cédrus fák* (148,9), *Libanužnak cedružža* (92,12).

A *-t* végű és *t* hangzót tartalmazó szavak írásának is fölbukkannak ilyen szóelemző írású példái: *oktatf* (94,12), *jáztodozzék* (104,26), stb.

6. A felszólító mód második személyű igealak írásában is magyarázatot kapunk. “Tudom penig hogy némelly szóknak irattatások az én Magyar *Orthographiámban* sem fog első tekintettel mindeneknek tetszeni, de ha magokban szálván az szóknak eredeteket fel kezdik nyomozni, helyben fogják hagyni; mint *hagyd, vegyd, végyd, tegyd* &c. az mellyekben *syncopa* vagyon, pro *hagygyad, vegyed, tegyed*. Viszont *tartsd*, pro *tartsad, rontsd* pro *rontsad*, mellyeket szükségképpen így kel irni, mikor *tertia persona* mellé tétetnek, ugy mint *hagyd* el az gonoszt, *vigyd* vagy *vegyd* el az mi tied, *tegyd* dolgodat, *tartsd* meg az törvényt &c. Ha szintén a’ pronunciatoban ugy ki ne Magyarázhatni–is az *d*–et, mint némelly szóokban az *g*, az *l*, az *s*, és több consonansok után, mint *üld, ásd, vágd, éld, öld, üld, ásd, vésd, üsd, süsd* &c. De mikor *secunda persona* mellé adatnak, akkor az *d*–nek el kell maradni; mint ne *hagygy* el minket, *tégy* jól velünk, *tarts* meg engem, ne ronts el bennünket &c.” []^{1b} Az Öreg graduálban elég következetes a javított szöveg. Ahol ettől eltérő, ott tehát szintén nem a kéziratok gyakorlatát, hanem a nyomdász felfogását tükrözik a Geleji Katona által helytelenített, nem szabványosan írott szavak. *hadgy* ~ *hagy* [= *hagyj*] (71,9); *hagy* ~ *haggy* (71,18);

7. A *van* ige kiejtés szerinti írása ellen is szót emel. “Ez–is igen uj dolognak látszik, jól képzem, némellyeknek, hogy az *verbum substantiumot* *gy*–nal irtam vég felé néhól néhól, az mellyel én közönségesen élek az magam írásában, *ugy*–mint *vagytok, vagynak*; de ne gunyollya meg rántztban szedett orrával, vagy ki–pittyesztett ajakával, mig az eredetit meg nem tekénti, az melly ez; *vagytok* vagyon, a’ honnan immár, *vagynak, vagytok, nem vadnak*, mint ha vólna fene *vadnak, vagy vannak, és vattok*.” []^{1b} A javítás eredménye tehát az ilyen változtatások többsége, mint például: *hadtál* ~ *hagyál* (22,1); *hadta* ~ *hagyta* (71,11); *Vadnac* ~ *vagynak* (89,49). Ebből a megjegyzésből az is látható, hogy Geleji Katona nem úgy mondta a hang nevét, hogy “gyé”, hanem úgy, hogy “gé–ipsilon”.

3. Következetesen eltérő szóalakok

Az Ögr. Psalteriumát még fél évszázad sem választja el a VB.-étől. Egynéhány nyelvi és helyesírási vonásuk mégis határozottan eltérő, amint láttuk. Néhány szóalak még ide kívánkozik.

1. A *jó* középfokának írása alapalakjában különösen eleinte vegyes, de a többségben lévő alakok alapján a *jóbb* alakot ítélnék normatívnak. Például: *jóbb kezével* (78,54), *fel magasztaltatot a te jóbb kezed* (89,13); *jóbb karoddal* (108,6); *jóbb keze felől* (109,7); *Vallyon*; *jóbb kezem felől* (110,1), *iob* ~ *jóbb* (144,11), stb. Rövid *b*-vel írott alakok példái: *Iób az igaznak a kicsin* (37,16), *jób kezed és az te jób karod* (44,3), *jób kezed felől* (45,9), *jób kezed* (48,10), *jób kezeddel* (60,5), *jób az életnél* (63,3), *jób kezednek férjfián* (80,17), stb. Látható, hogy a Zsoltárkönyv első harmadánál valamivel hátrább tolódik a határ, de itt is elmarad később a végső használt alakok közül a rövid *-b*-vel írott.

2. Nem esett ki a zárt szótagi *l* a helyesírás szerint, de lehetséges, hogy az énekbeszéd, a jobban érthető kiejtés miatt is ragaszkodtak hozzá. Mindvégig általános (és részben egyezik a

VB. gyakorlatával), hogy *nem vót/volt, szóga/szolga, bódog/boldog* szóalak váltakozik, hanem elég következetesen hosszú *ó*-val írott alakokat találunk (annak ellenére, hogy az Ögr. nyomdásza helyenként mellőzi az ékezeteket): *vólt, fólga, bóldog*, stb. Például: *Bódog ember* → *Bóldog ember* (32,2), *Bódog nép* → *Bóldogh nép* (33,12), *Bódogoc mind azoc* → *Bóldogok mind azok* (2,12), *Bódog ember az* (40,4), *Bódogoc* → *Bóldogok* (119,2), *Bódog* → *Bóldogok* (127,5), stb. Vannak olyan helyek, néha több vers egymás után, amelyeknek szedése hibásabb, vagy elmaradt a javítás, mert feltűnő, hogy több ékezet hiányzik. Például: *jó voltarol* (98,3), *valokkal* (98,7 kétszer), ezen kívül: *oltalmad* (91,4), *oltalmam* (91,9), stb. Következetesnek látszik, és valószínűleg nem csak az írásmódot, hanem az ejtést is jelenti a hosszú *ó*-val írott szavak döntő többsége. A nagy fokozatú verzállal szedett zsoltárkezdet, mint mindjárt a legelső zsoltáré, látszólag gyengíti ezt az érvet. Az ékezet hiányának azonban az az oka, hogy csak bizonyos fokozatokban volt a nyomdásznak minden mellékjeles betűje, iniciálékban nem volt, és ezért általános, hogy az ékezett szavakat ilyenkor ékezetlenül szedték. De van másutt is néhány kivétel, mint *Bodog* → *Boldogh* (41,1), *bódog* → *f-boldog* (41,2), *Bódog* → *Boldog* (89,15), *Bódog* → *Boldog* (94,12). Figyelmeztető azonban, hogy egymás mellett is találunk ékezett és ékezetlen alakot, amivel bizonytalannal nem volt olyan szándéka az egykori közreadónak, hogy egyik versben a szót másként kell ejteni. Ilyen példa van egy zsoltár első két versében: *Bodog* → *Boldog* (128,1), *Bódog* → *Bóldog* (128,2). A hosszú *ó* nem korlátozódik egyetlen szó írására, hanem meglehetősen széleskörű használatára következtethetünk, mint például: *oluztya* → *ólvaftyá* (147,18). A ma rövid *o*-val írott *hol, Hold, holt, folt, oldal, oltár, szolgál, volt, volna* szavaknak szerte találjuk az Öreg graduálban a hosszú *ó*-val írott alakját. Például: *hól vagyon* (79,10), ez az írásmód a Vizsolyi Bibliában is megvan, de az Öreg graduál némelykor nem követi, vagy az ékezet sajtóhiba következtében hiányzik, így például: *hól* → *hol* (42,3); erre mutat, hogy ugyanezen zsoltár 10. versében mindkét szövegben *hól* olvasható. Egyéb példák: *hólt eleven* (88,15), *az meg hóltak* (115,17), ellenben *holt testekkel* (110,7), *uj hóldnak innepén* (81,3), *óldaladra* (45,3), *óltárához* (43,4), *óltáridnál* (84,3), *óltárnak farváig* (118,27), *fóltonként mennek* (84,7), *valahóvá mennék* (142,3), stb. Ugyanez tapasztalható az óltalom, óltalmaz szóval kapcsolatban, például: *vigadnak az kiket megh óltalmaz* (5,11), *töled várok óltalmat* (143,9), *én óltalmazóm* (144,2), *óltalmazza az jövevényeket* (146,9), stb. Azután: *ólvad az viaf* (68,2), *lelkem el ólvadot* (119,28), ellenpélda: *olvadott* (22,14), *olvadnak* (97,5), stb. A hosszú *ó* használata nem gépies. Általános a gyakori *szólga/szolgál/szolgált* szavak írásában a hosszú *ó*, mint például: *iga fágot fólgláltattál* (9,4), *szóglált énnékem* (18,43), *itéletet fólgláltat* (146,7), *tartóztá fól megh az te fólgládat* (19,14), *fólgládon* (31,16), *fólgláját* (78,70), *fólgládnak lelkét* (86,4), *vála foltot fólglája* (106,23), *fólglád vagyok* (116,16), *fólgláddal* (119,17), *fólgláló leánynak* (123,2), stb. Ritka kivétel: *szolgaddal* (89,39). Igen gyakori a *vólt* szó, például: *ha gonof fal vóltam* (7,4), *te vóltál énnékem Ifenem* (22,10), *jó vóltod* (23,6), *jóvóltodból* (31,16; 51,18), *beteges vóltanak* (35,13), *közel való vóltát hirdetik* (75,1), *jó vólta* (103,17), *jóvóltod ferént* (119,159), *jóvóltodnak nagyfágának* (145,7), *egy sem vólt beteges* (105,37), *vóltát* (107,15), *énekeim vóltanak* (119,53), *drága vóltára tanits* (119,66), *édesfék vóltak* (119,103), *fegitfégünk vólt* (124,8), stb. Néhány kivétel is akad, mint: *jó vóltod* (94,18), stb. Feltételes módú alakokból is bőséggel van példánk: *akartad vólna, tötte, vólna* (51,16), *néztem vólna* (66,18), *test vólnának* (78,39), *hazudtak vólna, ideje lött vólna* (81,15), *meg elégittem vólna*

(81,16), *állot volna* (106,23), *fégit fégek nem volna* (107,12), *Ha az te törvényed nem volt volna ám gyönyörűfégem: El veftem volna* (119,92), *Ha az Vr nem volt volna mi velönk* (124,1), *nem volt volna mi mellettünk* (124,2), *el nyeltének volna, fel gerjedet volna* (124,3), *által ment volna* (124,4), stb. Egyes szavak írásában valószínűleg inkább a megszokást gyaníthatjuk, mint az ejtést. Ilyenek például: *Templómából* (17,6), *távol ~ távól* (139,2).

3. A *felhó* ~ *felyhó*, *fölyhó* szó írásában csaknem kivétel nélkül következetes az Ögr. eltérése a VB.-tól. Ezért arra is gondolhatunk, hogy ahol kivételt találunk, ott a forrásban is úgy volt, és átjavíthatatlanul maradt. Általánosságban megtörténik az átírás, mint például: *felhöckel ~ fölyhöckel* (147,8). A Zsoltárkönyv első felében a *fölyhő*, később a *felyhő* gyakoribb.

4. Jóllehet előfordul kivételesen rövid ékezettel is ez a szó, ámde a többségi példák alapján a *vesztég*, *vesztégel*, *vesztéglés* szóalakokat kell az Öreg graduál normájának tekintenünk. Például: nincsen énnékem *veztéglém* (22,2), *ne veftégely* (28,1), *veftéglättenek* (35,15), *Veftégfégeben légy* (37,7), *Megh némulék veftégléffel* (39,2), *nem veftégel* (50,3), *Ne halgas, oh Vr Ifien, és ne veftégely* (83,1)¹⁵, stb.

5. Következetes a *hayloc* → *hajlék* (26,8; 52,5; 69,25; 73,8.20; 74,8.20; 79,7; 83,12; 84,1.10; 87,2; 90,1; 104,18; 132,3.7).

III. 2. Hogyan módosította az Öreg graduál a Vizsolyi Biblia szövegét?

Változatos nyelvi eszközöket alkalmaz az Ögr. a VB. szövegének javítására, illetve az attól való eltérésekben. Geleji Katona kialakult elveket fogalmaz meg, amelyeknek érvényesítésére (felrója is neki a szakirodalom) némelykor erőltetve, eltúlozva törekedett. Vannak általában érvényesülő tendenciák a Keserői Dajka módosításaiban is, de csak kisebb mértékben, és nem állapíthatók meg olyan egységesítésre való törekvések, mint Geleji Katonánál. Ennek főként az az oka, hogy Geleji Katona elsősorban helyesírást, szóképzést, ragozást, nyelvhelyességet illető kérdéseket érint. Nem a szöveg egészével, módosításával foglalkozik. Keserői Dajka a szócserek, szerkezetcserek, szövegrészek átvétele és helyesbítése terén serénykedett. Javításai következetesen használt szóalakokban is megfigyelhetők, ezek többször, vagy legtöbbször ugyanúgy fordulnak elő. A szöveg egyéb eltéréseiben pedig az tárul fel, hogy egy adott szöveggörnyezetbe jobban illő megoldást keresett, mikor alkalmi javítások és bővítések mellett döntött. Nem mindenütt egyformán vagy kivétel nélkül módosított. Például a *kintorna* szót egyszer megváltoztatta *musika szerszámra* (33,2), máskor pedig ő iktatta be ezt a hangszernevet az Ögr. szövegébe *hegedű* helyett (92,3).

¹⁵ Itt Bencédi Székely Istvánnál a *veftégl'* felszólító alakot találjuk.

A dolgozat előző fejezeteiben nagyszámú olyan példát mutatta be és kommentáltam, amelyek az Ögr. zsoltszövegeinek a VB.-től való eltéréseit mutatják. Itt most ezekből csak összefoglalásszerűen említem meg a főbb típusokat.¹⁶

1. A. Szócserék (igék cseréje)

IGE → IGE

- énhited az tengereknek zúgását ~ meg fenýited az tengernek bufuláját (65,7)
- fel rohántanac ~ fel tsöndültenek. (46,6)
- ißamodánac ~ tiszamodának (73,2)
ki ßaggattatnéc ~ fel huzalkodik (129,6).
- Meg ékesited az eßtendot ~ Meg koronázod az esztendot (65,11)
- nyakra före veted ~ nyakra före hányod alá (73.15)
- Rottents meg ~ Rémétsd megh (9,20).
- Bóloc ~ panafzolkodom (55,16).
- Tërij hozzám... mencz ki az én lelkemet, és ßabadicz meg engemet... ~
Tërij hozzám... [zabadítsd meg az én lelkemet : Es tarts meg... (6,4).
- Vegyetec éneklx ßerßámokat, vegyetec dobot... ~
Vegyetek éneklx szerszámokat: Ragadgyatok dobot... (81, 2).

IGE (IGEPÁR) → IGEPÁR

- Oruendezec és orulec te benned ~ Eorvendezek és vigadok te benned (9,2)
- tißteli ~ igen [zereti és bocsüllí (15,4)

AZ IGEI VONZAT MEGVÁLTOZTATÁSA:

- gyógyicz meg az én lelkemet , mert vétkeßtem te néked ~
Gyógít[]d meg az én lelkemet mert vétkeztem te ellened (41,4)

CSELEKVŐ IGE → HATÓ IGE:

- Sfáioc vagy on azoknac és nem ßólnac ~
Szájok vagy on azoknak, és nem szólhatnak (135,16).

IGEKÖTŐ → IGEKÖTŐ

- meg torod ~ oszve torod (2,9).
- oßue gyulnec ~ egyben gyulnek (2,2);

CSELEKVŐ IGE → SZENVEDŐ IGE

- te néked adgyác az fogadájt ~ tenéked tellyeßjittetik meg az fogadás (65,1).

¹⁶ Lásd még Szathmári 1968: 234–70.

IGEIDŐK MEGVÁLTOZTATÁSA

MÚLT IDŐ → JELEN IDŐ

- Es gondolkodám minden czelekedetidrol ~
Gondolkodom, mondom, minden tselekedeti[d]ról (77,12).
- Meg Babaditotta az én életemet ~ Meg [zabadittyá az én életemet (55,17)
- Mindenec kic engemet láttanac, meg czúfoltanac engemet ~
Mindenek kik engemet láttanak meg csufolnak (22,7)

BEFEJEZETT MÚLT → ELBESZÉLŐ MÚLT

- az te nyilaid béllal futkoftac ~ az te nyilaid [zéllel futkofjának.(77,17)
- Az WR igaz, el Baggatta ~ De az Vr igaz : El [zaggatá (129,4);
- futkostac ~ futkosának (77,17)
- kontofomre forjot vetettec ~ kontofomre forjot vetének (22,18)

ELBESZÉLŐ MÚLT → BEFEJEZETT MÚLT

- rakásba állatá az vizeket ~ rakásban állatta az vizeket (78.13)

JELEN IDŐ → MÚLT IDŐ:

- kxteleket el Bakaztya ~ kxteleket el szakasztá (107,14).
- meg tanitom ~ meg tanítottam (132,12).
- minden dolgaim előtt kébitem magam te hozzád ~
Minden dolgaim elot kéjzitettem magam te hozzád (5,3)
- nyavalyáiokból meg Babadittyá xket ~ nyavalyájokból meg szabaditá xket (107,13)

SZÁM ÉS SZEMÉLY MEGVÁLTOZÁSA AZ IGEALAKBAN

TÖBBES SZÁM → EGYES SZÁM

- hirdetic, bebéllic ~ hirdetem, beszéllem (145,6)

MÁSODIK SZEMÉLY → HARMADIK SZEMÉLY

- meg Babaditottál... meg mentóttel... ki ragadtál ~
meg szabaditott... meg mentett... ki ragadott (18,48)

HARMADIK SZEMÉLY → MÁSODIK SZEMÉLY

- meg Babadita engemet ~ meg szabaditál egemet (54,7)
- ó el tapodgya az mi ellenséginket ~ te el tapodtad az mi ellenségünket (60,12)

AZ IGE MÓD MEGVÁLTOZTATÁSA

FELTÉTELES MÓD (LATINIZMUS) → FELSZÓLÍTÓ MÓD

- azt miuelte hogy az vizec ki ionénec ~ azt mivelte hogy az vizek ki joggonek (78,16)

- hagyám xket... hogy iárnánac az x tanátsokban ~
hagyám xket... Hogy járjanak az x tanátsokban (81,12).
- honnét iöne én nékem segítségem ~ honnat jöjjön énnékem segítségem (121,1).

FELSZÓLÍTÓ MÓD → KIJELENTŐ MÓD

- ...verd artzúl minden én ellenfégimet , fogait ellenfégimnec ronts oʒzue ~
...minden én ellenfégimet te csapdoʒod arczul :
Es ki torod az Iʒtentol ʒzakadtaknak fogokat (3,7).
- miglen találtaʒféc az o hamiʒfága gyuloʒfégre méltónac ~
Miglen méltónak találtatik az o hamiʒfágok gyuloʒfégre (36,2)

KIJELENTŐ MÓD → FELSZÓLÍTÓ MÓD

- ... ki meg Babaditaʒ engemet ~ ... ʒzabadits meg... (9,13)
- Azért te fel keluén könyörülʒ az Sionon ~
Kely fel, Vram, és konyorully az Sionon (102, 13).
- diczérlec tégedet orommel ~ dicsirjélek tégedet (43,4)

1. B. Szócserék (névszók cseréje)

FŐNÉV → FŐNÉV

- czelekedetiben oruendezec ~ munkaiban oruendezek (92,4)
- eleuenen bállyanac az koporʒóba ~ ʒzállyanak elevenen az pokolra (55,14)
- Iʒtenec elott éneket mondoc ~ hatalmaʒok elot éneket mondok (138,1)
- mélféges koporʒóból ~ milyféges ʒirból (86,13)
- Tiz húrú hegedouel ~ Tiz huru kintornával (92,3)
- Az pokolnac koteli kornyul vottenec vólt ~
Az koporsónak fájdalmi kornyékeztek vólt (18,5)
- páltzám ~ ʒegito gyámolom (18,17)

A latin *Sanctuarium* szót mindig magyar megfelelővel adja vissza:

- Az Isten Bólott az o Sanctuariomiából ~ Az Isten szóllott az o ʒzentfégés helyébol (108,7);
- Az Isten Bólott az o Sanctuariomiában ~ Az Isten szóllot az o szentségének hajlékában (60,6);
- Tu zet vetettec az te Sanctuariomodnac ~ Tu zet vetettek az te ʒzentséges helyednek (74,7);
- Sanctuariumban ~ ʒzent hajlékban (63,2); az o Sanctuariumiánac ékeʒségében ~
Eroʒfég és meltoʒag az o ʒzent hajlékában (96,6);
- az o fényes ʒanctuariumiában ~ az o fényes ʒzent hajlékában (29,3);
- az én királyomnac ki az Sanctuariumban vagyon ~
Az én Iʒtenemnek és az én királyomnak járát , ki az Sz: helyeben vagyon (68,24.34);
- az te Sanctuariomodban ~ az te ʒzentséges helyedben (74,3);
- Sanctuariomiában ~ ʒzentfégés lakó helyeben (150,1).

HATÁROZÓ SZÓ → HATÁROZÓ SZÓ (HATÁROZÓ SZÓ-PÁR)

- Ha midón ~ Ha mikor (41,6)
- orocké ~ orokkon orokké (15,6)
- mostantól fogva mind xr̄cké ~ Mostantol fogva mind xr̄kkxn xr̄kké (131,).

SZÓKÉP FELOLDÁSA

- meg erofiti azt az o beteges ágyában, és minden o ágyát egejségre fordittya ~ meg eroffiti azt az o beteges ágyában, Es minden o nyavályáiból egéjfégre indittya (41,3)

ÉLETTELEN DOLOGRA VONATKOZÓ → SZEMÉLYRE VONATKOZÓ

KÉRDŐ NÉVMÁS

- Miczoda az ember, hogy meg emlekezel róla ~ Kicsodá az ember, azt gondolom, hogy megh emlékezel ő rolla (8,4)
- Kiczoda vólna ~ Mitsoda vólna (73,25)

MUTATÓ NÉVMÁS → SZEMÉLYES NÉVMÁS

- Noha ezt valamenîre kifjebbé teremteted az Angyaloknál... ~ Noha ötet valamenyivel kifjebbé teremteted az Angyaloknál...(8,5)

VONATKOZÓ NÉVMÁS → SZEMÉLYES NÉVMÁS

- mellynec Biue nem vólt Istenhóz tókélletes ~ az ó szive nem vólt Istenhez tókélletes (78,8)

TÖBBES SZÁM → EGYES SZÁM

- az mi innepinknec napiain ~ az mi innep×nknek napján (81,3)
- éróttec az ő nyaualyáiokban ~ érette az ő nyavalyájában (141,5).

2. Mondatrészek elhagyása

Kevés példa adódik, amely redundancia vagy pleonazmus kerülésével magyarázható. Nem mindig bizonyos, hogy tudatos szerkesztői döntés eredménye, ha hiányzik valamelyik mondatrész. Hibás szövegváltozatból is eredhet. A kéziratosság és az élőbeszéd többnyire a bővítést részesíti előnyben.

ÁLLÍTMÁNY ELHAGYÁSA

- Az WRnac itéleti igaz mondás, mindeneftol fogva igazac ~ Az Vrnac itéleti igaz mondás mindeneftol fogva (19,10).
- Az Wrnac baua vagyon az vizeknec folotte, az diczofégneç Ijtene meg dordule, az Wr az foc vizeknec folotte vagyon ~ Az Vrnac fjava vagyon az vizeken; és az dicsofégnek Ijtene meg dordule es az Vrnac fjava az fók vizeknek felette (29,3).
- hiába valócká lótteneç, (meg veßteec) ~ hiába valócká lótteneç (14,3)

- paranczolja vala az Wr az ó irgalmasságát... éneke vala én velem, és az én kónyörgésem vala az én életemnek Istenéhez ~
küldi vala az Vr... Az én kónyörgésem az én életemnek Istenéhez (42,9)

ALANY ELHAGYÁSA

- Az WR ezeknek erősségec, és ó az ó királyának megtartó ereje ~
Mert az ó királyának erőssége és megh tartó ereje (28,8)

TÁRGY ELHAGYÁSA

- az Wr megőrzi azt és élteni azt ~ az Vr megh őrzi azt és élteni (41,3)
- igaz mondásodat és az te megtartásodat megmondottam... igaz mondásodat az nagy gyülekezetben el nem titkoltam ~
igaz modásodat, és az te jóvóltodat az nagy gyülekezetben el nem titkoltam (40,11)
- látánac tégedet az vizec ~ látának az vizek (77, 16).

BIRTOKOS JELZŐI SZEMÉLYES NÉVMÁS ELHAGYÁSA

- gondolom vala az én hirtelenségemben ~ azt gondolom vala hirtelenségemben (31,23)
- te előtted vagyon minden én kívánságom ~ te előtted vagyon minden kívánságom (38,10), stb.

JELZŐ ELHAGYÁSA

- igen alkalmas jegitjégunc az mi nagy nyomorufáginkban ~
igen alkalmas jegitjégunk nyomorufáginkban (46,1)
- diczérlec tégedet orommel ~ diczérlec tégedet orommel (43.6)
- öröc vebedelmekre ~ veszedelmekre (74,3)

3. Bővítések

A bővítésekből jóval több és többbretű a példánk, mint az elhagyásokból.

ALANY BETOLDÁSA

- El ionnec és hirdetic... hogy eßt czelekedte... ~
El jonek és hirdetik... Hogy az Vr ezt czelekedte... (22,31)

ÁLLÍTMÁNY BETOLDÁSA

- az Wr ßeki az Eegekbe ~ az Vrnak jzéli az egekben vagyon (11,4)

TÁRGY BETOLDÁSA

- Diczériétec WRnac bólgai: ~ Dicsérjétek, Vrnak jzólgai, az Vr Ijtent (113,1)
- kiáltanac és az WR meghalgattya ~ fel kiálnak, és az Vr meg halgattya őket (34,18)

HATÁROZÓ BETOLDÁSA

- az hitetlen szemleli az igazat és keresi őtet halálra ~
az hitetlen álnokul szemléli az igazat: és dühössen keresi őtet halálra (37,32)
- hálákat adoc én te néked az nagy gyülekezetben ~
hálákat adok én tenéked ezért az nagy gyülekezetben (35,18)
- jó és igaz az WR ~ igen jó, és igaz az Vr (25,8)
- konyorully én raytam ~ Kegyelmeffégedbul konyorully én raytam (4,2)
- meg nem váltoftattya ~ azt jemmi úton megh nem változtattya (15,4)
- megállya ~ nagy kárával-is meg állya (15,4)
- mert te Wram egyedul adß énnékem bátorfágos lakáft ~
Mert Vram, te adfz egyedul, Énnékem bátorfágos lakáft ez foldon (4,8)
- Mikor kiáltok ~ Mikor kiáltok te hozzád (4,1)
- mondgyác énnékem ~ mondgyák énnékem csufolásképpen (40,16)
- ne vegyen hatalmat az ember ~ ne végyen hatalmat az ember én rajtam (9,19)

MINŐSÉGJELZŐK BETOLDÁSA

- Az WR az én páßtorom ~ Az Vr énnékem legelteto páßtorom (23,1)
- Az te veßbod és az te botod vigabßtalnac engemet ~
Az te vejzßzod, és az te páßtori botod , megh vigajßzatalnac engemet (23,4)
- emberec ~ halandó emberek (9,20)
- diczofég ~ illendo dicsofég (29,2)
- adgyatoc az WRnac az ó nevénc diczóságét ~
az Vrnac nevénc adgyatok illendő dicsóséget (29,2)

BIRTOKOS JELZŐI SZEMÉLYES NÉVMÁS BETOLDÁSA

- bodog az, az ki ~ boldogh az olyan ember, az ki (41,2)
- meg nem nyitám számot ~ meg nem nyitám az én számot (39,1)
- ne vegyen hatalmat az ember ~ ne végyen hatalmat az ember én raytam (9,19)
- sarkát felemelte én ellene ~ az ő sarkát fel emelte én ellenem (41,10)
- utálatos vóltam barátimnac ~ utálatos vóltam az én barátimnac (31,12)

MONDAT (MEG- ÉS FELSZÓLÍTÁS) BETOLDÁSA

A megszólításhoz kapcsolt vocativusi funkciójú *ó* indulatszó gyakori bővítmény az Ögr. szövegében. A VB. szövegében is fölbukkan, de jóval ritkábban. Az Ögr. eme bővítménye akkor érvényesül leginkább, amikor a zsoltár első versét, vagy éppen annak kezdetét nyomatékosítja. Máskor az imádság személyes voltát hangsúlyozza. Mutatja ezt a következő zsoltárkezdet is, illetve a vers második felében ismételtelen megjelenő *ó* + megszólítás.

- Ißten az te Neuedért ßabadits meg engemet ~
Oh Ißten az te nevedért fßabadits meg engemet (54,1)

- *Ijten ne halgas és ne veztegey, es ne nyugodgyál Ijten ~*
Ne halgas, oh Vr Ijten, és ne vejztégely : Oh Ijten ne nyugodgyál (83,1).

További példák: 8,3; 14,7;16,1; 18,1.15.49; 25,22; 30,3; 31,20; 37,27; 42,6; 44,9; 45,6; 52,9; 55,22; 60,1; 65,1; 67,3; 68,10; 69,1; 78,38; 84,1; 92,1; 108,5; 109,26

Hasonló az *ó* indulatszó nélkül betoldott megszólítás funkciója: (én) Uram.

- *De kiczoda tudhattya az vétkeket? ~ De kicsoda tudhattya, Vram, az vétkeket? (19,13).*
- *Diczérlec tégedet ~ Ditsérlek, Vram, tégedet (138,1).*
- *Mert nagy vagy te: és czuda dolgokat czelekebel egyedül. ~*
Mert nagy vagy te, Vram: Es tsuda dolgokat tselekefzel egyedül (86,10).
- *További példák: 10,14; 25,16; 26,6; 27,12; 39,10; 51,26; 52,9; 87,3; 91,9; 119,53. 73. 153; 140,7*

A fohászzkodást kifejező felszólítást mondat is nyomatékosítja:

- *figyelmezzel ~ Kérlek figyelmezzél (54,2)*
- *ne halgass ~ Ne halgas kérlek tégedet. (109,1).*

4. Szórendi módosítások

Az Ögr. szövegének javára szolgál a szórend helyenkénti átalakítása, amely sokszor nem jár együtt semmi egyéb változtatással. Sem szavak (mondatrészek) elhagyásával nem tömörít a graduálszerkesztő, sem értelmező bővítéseket nem iktat be a mondatba. A mondaton belüli átrendezés némelykor több versre is kiterjed.

A szórend módosítása azonban gyakran kiegészül egyéb változtatásokkal is. Sokszor előfordul az állítmány, máskor a határozó vagy a tárgy előbbre helyezése. Amikor ehhez szavak (mondatrészek és szerkezetek) cseréje is hozzájárul, akkor az átalakulás tetemesebb, de azon a határon belül marad, amikor a VB. szövege és az Ögr. átalakított szövege még nem független egymástól. Ezen a határon túl már nem módosításról, pontosításról vagy javításról kell beszélnünk, hanem máshonnan való átvételről és kölcsönzésről.

Az alábbi példában nem elég világos a VB. szövege, a mondat végén az *ó(h)* + megszólítás sem igazán hatásos (amelyet ritkábban használ a VB., mint az Ögr.):

- *Az te nyelueddel bólaß meg gondolt ártalmakat , haßonlatos az éles borotuához , ô te álnokjágnaç meßtere.*

– Csupán a vonatkozó névmás beszúrásával, és a megszólításnak az igei állítmány elé való beiktatásával ez a mondat sokkal gördülékenyebbé válik:

- *Az te nyelveddel, oh alnojágnaç meßtere, [zollaßz megh gondolt artalmakat.*
Es az haßonlatos az éles beretuához (52,2)

Máshol a VB. fordítása pontos, a szöveg nem esetlen, úgy is el lehet mondani, ahogy van:

- *Konyorúly én rajtam Wram, lá ßd meg nyomorújágomat (mellyet ßenuedec) ellenjégimtol, ki meg ßabaditaß engemet az halálnaç kapuiból.*
- Az átrendezés során itt a mellékmondatot az Ögr. előre hozza, a kijelentő módot felszólító

módra cseréli, így a folytatás is természetesebb (lezárt egység mindkét félvers):

- Konyoruly én raytam Vram, és űzabadits meg engemet, az halálnak kapuiból :
Lájd meg nyomoruűágomat melyet űzenvedek ellenűégimtol (9,13).

Egy további példában csak az első igei állítmány megértése lehet talán kérdéses első hallásra, de önmagában a *félnek* állítás is beleillik a mondatba:

- ... el ragad tégedet, ki gyomlál tégedet az te haylokodból, és ki űaggat az éloknefoldokbol. Mellyet az igazac látuan, félnek, és tégedet czufoluán , ezt mondyác...

A mondat rendjének átalakítása itt együtt jár az első igei állítmány cseréjével (*elragad ~ megront*), valamint egy pontosítással, a *félnek* állítmány mondatná bővítésével, és egy határozói igenév igére cserélésével (*tégedet csűfolván ~ megcsűfolnak tégedet*), meg ennek fordítottjával (*ezt mondják ~ ezt mondván*):

- ...meg ront teged mind orokke : Ki gyomlal tegedet az te hajlekodbol, és az eloknek foldokbol ki űzaggat. Mellyet latvan az igazak felik az Vr Iűtent : Es megh csufolnak tégedet, ezt mondván... (55,5–6)

A további példák ennek a szövegszerkesztői munkának egyes változatait mutatják be.

AZ IGEI ÁLLÍTMÁNYNAK ELŐ(BB)RE,

A MONDAT ELEJÉRE VALÓ HELYEZÉSE

- ...eleuenen Bállyanac az koporűóba ~ ...űzállyanak elevenen az pokolra (55,14);
- Az te igazűságod Iűten fel magasztaltatott... Iűten kiczoda hozzád hasonlú? ~ Fel magaűztaltatott, óh Vr Iűten, az te igazűágod... Kitsoda, Vr Iűten, te hozzád hasonlú? (71,19)
- Konyorűly... lájd meg nyomoruűágomat (mellyet űenuedec) ellenűégimtol, ki meg űabadita ű ~ Konyoruly... és űzabadits meg ... Lájd meg nyomoruűágomat melyet űzenvedek (9,13)
- Mikor kiáltoc, hallgajű meg engemet én igazűágomnac Iűtene ~ Halgas meg engemet én igazűágomnac Iűtene: Mikor kiáltok te hozzád (4,1)
- nem mind orocké feledekenűégbe léűben az űegény... ne mind orocké el vűű ~ nem léűzen mind oro-ké feledékenűégben az űzegény ... nem vűűz el mind orokké (9,18)
- Te pedig Wram énnékem paiűjom vagy ~ De te vagy Vram énnékem payűjom (3,3)

A TÁRGYNAK AZ ÁLLÍTMÁNY UTÁN VALÓ HELYEZÉSE

- Kuldgyen te néked űegitűjeget ~ Kuldgyon űegitűjeget tenéked (20,2)
- el nem hagyod azokat kic tégedet Wram kerűűnec ~ el nem hagyod azokat, kik kerűűnek tégedet (9,10)
- uldozze ellenűégem az én életemet ~ uldozze életemet az én ellenűégem (7,7)

A TÁRGYNAK AZ ÁLLÍTMÁNY ELÉ VALÓ HELYEZÉSE

- Adtál az tégedet feloknec záűlút ~ Zájűlút adtál az téged félöknek (60,4).
- mert űegitűjeget hitallac tégedet ~ Mert én tégedet hitallak űegitűjeget (31,17)
- Te Iűten czelekeűbel czuda dólűgokat ~ Te Iűten tsudákat tselekeűzel tsuda dolűgokat, (77,14)

A HATÁROZÓ ELŐ(BB)RE VALÓ HELYEZÉSE

- Légyen Wram az te irgalmaffjagod mi raytunc ~
Légyen Vram mi rajtunk az te irgalmaffjagod (33,26)
- Ő czac nékem az én ko biklám ~ Tsak o énnékem az én kojziclám (62,2)
- Az napnac berzett játor az Egekben ~
Mivel az Isten az napnak az egekben szerzet játor (19,5)

A HATÁROZÓ HÁTRÁBB VALÓ HELYEZÉSE

- Magaztaltajsal fel... mind az egész földön legyen az te dicsojéged ~
Magaftaltajjal fel... Es az te dicsojéged legyen mind az egész földön (57,5)

AZ IGEKÖTŐNEK AZ IGE ELÉ VALÓ HELYEZÉSE

- Pirüllyanac meg és igen háborítajjanac meg ... ~
Pirullyanak megh és igen meg háborittajjanak... (6,10)

AZ IGEKÖTŐNEK AZ IGE UTÁN VALÓ HELYEZÉSE

- De az o atyafiat ... meg nem válthattya... meg nem adhattya... váltjágánac árrát ~
De az o Atyafiát... nem válthattya meg... meg nem adhattya... váltjágának árrát (49,7).

A MEGSZÓLÍTÁS A MONDAT VÉGÉRŐL AZ ELEJÉRE VALÓ HELYEZÉSE

- benned biznac... kic tégedet Wram keréjnc ~
benned, Vram, biznac... kik keréjnek tégedet (9,10).

A MEGSZÓLÍTÁS HÁTRÁBB VALÓ HELYEZÉSE

- Isten azt mi fuleinckel hallottuc ~ Az mi fuleinkkel hallottuk Vr Isten (44,1)

III. 3. Miért módosította az Öreg graduál a Vizsolyi Biblia zsoltárainak szövegét?

A zsoltárszövegek eltéréseinek változatos nyelvi megoldásait áttekintve az okokat is összegeznünk kell, amelyek következtében a nagy tömegű lényegi azonosság mellett hol csekélyebb, hol tetemesebb módosítások keletkeztek az Ögr. Zsoltárkönyvében.

1. Nyelvi-irodalmi szempontok (stilisztika, retorika)

A változtatásokban (főként a szórendi átalakításokban) az tükröződik, hogy Keserői Dajka János törekedett a folyamatos de tagolt és jól megérthető mondatszerkesztésre. Homályos, sikerületlen, többszörösen alárendelt szerkezeteket alakított át, avultnak látszó szavakat cserélt ki, a hiányos mondatokat kiegészítette, és a szórendet előnyére módosította.

E munkája mindazáltal a zoltárszövegnek csak aránylag szűkebb rétegében érvényesült. Szemben áll vele az érintetlenül hagyott zoltárversek sokasága. (Például a 97., 124., 146. zoltárban csak egy *és* kötőszó betoldása vagy néhány hosszabb szóalak, egy-egy szócsere a két zoltárszöveg összes eltérése.) Részben pedig más okot is kínálnak a módosításokra a filológiai pontosítás helyenként kétségtelen jelei. A változtatások egyik része másként is, vagy más okkal jobban magyarázható, mint csupán fogalmazási, esztétikai szempontok megvalósulásával. Itt nyilvánvalóan az írásbeliség és a szóbeliség problémakörére is erős hangsúly esik. (A VB. olvasott, felolvasott, az Ögr. pedig reciált szöveg.)¹⁷

2. Filológiai pontosítás

A szócserek, néhol még a bővítmények mögött is felfedezhető a tudós prédikátor szándéka, hogy javítson a VB. szövegén, ha nem találta eléggé hűségeseznek. Több szócsere, vagy fordulat háttérben kétségtelenül ez az ok áll, főként olyankor, ha a szertartásban használatos szöveg és a humanista filológiai igény között különbség mutatkozott. Ilyen okkal nem fogadta el az Ögr., hogy az *ágy* szó ismétlődjék az első bűnbánati zoltár egyik versében, hanem másodszor (egy másik héber illetve latin szó megfelelőjeként) kicserélte a sok fordításban is használatos *nyoszolyára*.

3. Hitvallási ok

Két zoltárban (20. és 51.) tetten érhetjük, hogy az Ögr. – némileg a filológiai pontosság kárára – a hagyományból fogadott be zoltárrészleteket, amely az áldozattal szemben az imádságot hangsúlyozza.

Lehet hasonlóan hitvallási oka az éneklés (énekes szertartás) néhány helyen való óvatos nyomatékosításának (a 45., 47., 92. zoltár elején). Zürich reformátora, valamint egyes hazai szakadárok a szertartási éneklést teljesen elvetették, velük szemben a liturgiát Melius pártolta. Az Ögr. liturgikus és himnológiai felfogása megegyezett a Meliuséval. Mások is ennek pártján állottak, így az Ögr. szerkesztőivel sokban egyező véleményt vallott a tudós humanista Szilvás-Újfalvi Imre.

4. Fordítási lehetőségek

A VB. számos helyen széljegyzettel utal a zoltárszöveg értelmezésének gondjaira, és néhányszor alternatív fordítási lehetőségeket is megfogalmaz. A revideáló szerkesztőnek lehetett volna ezzel harmonizáló változatokat beiktatnia a Zoltárkönyv egyes pontjain. Sehol nem tette. A jelentősebben eltérő szövegváltozatokra nem ilyen helyeken bukkanunk. Egyetlen hely van, ahol jobb fordítását közli egy homályos versnek az Ögr. (az 58,9-ben). Ámde itt sem a VB. által említett fordításváltozatokat követi, hanem olyan szöveget közöl, amely egyetlen ismert fordítással sem azonos. Nem tudjuk, hogy volt-e ilyen a hagyományban, tehát átvette, vagy nem volt, így saját alkotása.

5. Psalmodia

¹⁷ Nyíri-Szécsi (1998): passim; vö. még Szikszainé 1999: 372-6, passim.

A gregorián szövegközpontú. Nem követel meg numerust, verslábakat, mint az antik próza zárlatai. A mediatio és a terminatio latinra szabott hangsúlytörvényei viszont magyarul teljesíthetetlenek. Azért, mert magyarban mindig az első szótag hangsúlyos. A zsoltárok mondatainak végére pedig többször kerül öt vagy hat szótagos kifejezés, tehát a hangsúlyos szótag olyan helyen van, amely latinban nem fordul elő. Nincs sehol nyoma, hogy az Ögr. a recitálás félzárlatai és zárlatai miatt változtatott volna a szövegen. A középkori himnuszok reformáció korabeli fordításai sem, és Keserői Dajka János átdolgozott himnuszai sem törekedtek a klasszikus időmértékes sorok megvalósítására.

A zsoltár szövegének értelmesen félversekre tagolása miatt azonban történtek módosítások. Ez történhetett a szórend átalakításával; hol kötőszavak, indulatszavak, határozók vagy a hiányzó állítmány betoldásával, hol egy második állítmány beiktatásával vagy ismétléssel. Az ilyen változtatások gyakran egybeesnek egyes stílusjavításként magyarázható jelenségekkel. Kétségtelen, hogy az ilyen módosítások eredménye mindenkor tagoltabb, hangosan jobban mondható, és könnyebben felfogható szöveg. Éppen ez gregorián eszménye. Itt a nyelvi, irodalmi és szertartási megvallási követelmények találkoznak.

6. Szakaszolás

A liturgikus gyakorlatban részekre tagolt és külön használatos zsoltárok megkívánták helyenként a kezdővers átalakítását, vagy pedig lehetőséget kínáltak a szöveg értelmes módosítására.

Zavaró volna egy zsoltár ilyen elkezdése: *O mind az által irgalmas és kegyelmes vala az o bunoknec, és nem vezté el oket...* – Ezért az Ögr. a zsoltár II. szakaszának kezdetét így formálta át *ó(h)* + indulatszó és tagmondat beiktatásával, valamint szórendi módosítással: *Oh mely igen irgalmas és kegyelmes az Vr Ifjen, az bunofokhoz: Vgy mint ki nem vefté el [az] atyákat az puftában ...* (78,38)

Értelmesen így sem kezdődhet egy ünnepélyes szertartási tétel: *Mert te gyuitod meg az én bouetnekemet : te én WRam Ifjenem...* A zsoltár II. szakasza az átalakítás után megszólítással kezdődik: *En Vram Ifjenem te gyújtod meg az én fšovénekemet...* (18,28). Még az ilyen és hasonló szórendi átalakításoknál és bővítéseknél is szemléletesebb megoldást találunk két zsoltárban (104 és 109). Az egyik a VB. szövegében így kezdődött: *Ez nagy és βeles tenger, mellyben vадnac βámlálhatatlan úβó állatoc...* A szakasz átalakított kezdete az Ögr. szerint: *Aldgyad, én lelkem, az Vrat, ki igen fel magasztaltatot a' széles tengeren: Mellyben vagynak számlalhatatlan uszó állatok...* (109,25). Ez a módosítás úgy keletkezett, hogy a zsoltár legelején elkezdve folytatta a zsoltár második szakaszát – minden változtatás nélkül – az önmagában esetlen verssel, amely így megfelelő kontextusba illeszkedik.

Az Ögr.-ban található tizennégy szakaszolt zsoltárnak vagy egyik vagy többnyire mindkét kezdőverse eltér a VB. szövegétől. Néhol csak minimálisan, másutt azonban tetemes a különbség. E módosítások között a liturgiátörténet egyedülálló megoldásával is találkozunk: a zsoltár kezdőversének a II. szakasz elején való teljes megismétlésével.

Ez az ok az alkalmazott nyelvészet jelentkezésének is tekinthető. Nem önmagáért való stilisztikai vagy nyelvelméleti követelmények megvalósítására, hanem az épkezláb, mondható és érthető zsoltszöveg érdekében alkalmazta az átdolgozást az Ögr.

7. Hagyomány

A Zsoltárfkönyv egyes módosított szövegrészletei kétségtelenül a kéziratok graduálok hagyományához kapcsolódnak, szövegszerűen is ezzel magyarázhatók. Szemléltethető ez két teljesen vagy csaknem teljes egészében eltérő zsoltszövegen, az első és az ötvenegyedik zsoltszövegben. Néhány további egyezés is meggondolásra sarkall bennünket. Feltehetően a XVII. század óta elpusztult, de az Ögr. idején még létezett és fel is használt graduálokban sokkal több szövegrész volt azonos azzal a módosítással, amelyet az Ögr-ban találunk, és amely (csekélyebb vagy jelentősebb mértékben) eltér a VB. szövegétől. Az íratlan hagyomány, a szertartás helyi gyakorlatába való beleszokás is hatott. Ennek hatására az átdolgozó önkéntelenül is alkalmazhatott például egy szópárt a szöveg valamely pontján, mert a szöveg összefüggése előhívta a benne így élő fordulatot, hisz ő is így szokta volt mondani.

Ha nem is lehet minden módosítás valamilyen elpusztult forrásból való átvétel, de minta, meggondolás, és gyakorlati használhatóság szempontjából is kínálkoztak a revideáló Keserői Dajkának a helyi és a Magyarországról bekért graduálokban feltáruló hiányok és erények. Leginkább ez az élő hagyomány magyarázhatja a nagy terjedelmű és teljesen változatlanul meghagyott vagy csak néhol módosított szövegrészek között az egészen eltérő fordulatokat, verseket. Helyenként nem is fordítások ezek a részletek, hanem rövid szakaszokon parafrázist képviselnek.

A hagyomány két jelenségben különösen szemléletes: ez a többes szám használata és az zsoltszöveg kezdete.

(A) A közösséget (községet), a gyülekezet cselekvő szertartási részvételét azzal is hangsúlyozták a protestáns graduálok, hogy helyenként (akár a filológiai hűség rovására) többes számot használtak egyes szám első személy helyett. Jól szemlélteti ezt az imaórák mindmáig változatlan nyitófóhásza, amely két zsoltszöveg összekapcsolása.¹⁸ Közülük a

¹⁸ Zsolt 51,15 + 70,1

Összehasonlításként lássuk az egyesszámú alakot a zsoltszövegben ma használatos fordítással együtt:

VB.	Ögr.
WRam az én aiaimam nifd meg, és az én Bám hirdeti az te diczeretedet. Iften az én Babaditáfomra (iöuel) WRam az én Jegitfegemre fies.	Nyifd meg Vram az én ajakimat : Es az én fzaam hirdeti az te dicsiretedet. Iöj el, én Iftenem, az én fjabaditáfomra : Sies, Vram, az én Jegitfegemre.

Lat-hung. (Diurnale)

Vulg.

második, amely eredetileg az énekesek és a teljes gyülekezet válasza volt a lelkesz nyitóversére, mindmáig használatos református gyülekezeti ének alakjában (invokációk és adjutoriumok között), éspedig többes számú változatában.¹⁹ Ez a többes számra változtatott szertartási tétel már Huszár Gál előtt kialakult (1574-ben így közli a Komgr., és az összes későbbi protestáns graduál, így a B/Rgr. és az Ögr. is). A Zsoltárkönyv főntebb megmondott verseiben magmaradt az egyes szám.

Lelkesz:

VR Ijten nyiǵd meg à *mi* aiakinkat,

Énekkar:

Es à *mi* Bánc hirdeti à te diczeretedet.

Lelkesz:

VR Ijtē figyelmezzel à *mi* jgedelmunkre.

Énekkar (és gyülekezet):

Vram Ijten jies *minket* meg jegiteni minden bukjegunkben,
Christus Iesufert *mi* Vrunkert es meg valtonkert.²⁰

A többes szám használata mellett a szöveg folyamatossága érdekében néhol a harmadik személy helyett a második személy használatos, ez imádságban a meghittség és a személyes kapcsolat kifejezésére alkalmasabb.

(B) Az Ögr. által választott (és a VB. szövegétől elszakadó) zoltárkezdet (incipit) többször azonos a kéziratos graduálokban megmaradt zoltárváltozatok elejével. Nem tudunk kimutatni valamennyi helyen (legalábbis a kutatás mostani állása szerint) ilyen közvetlen függést, de árulkodó jel, ha egy zoltárnak lényegében azonos a szövege, csupán a kezdete eltérő. Vagy akkor, ha a kezdőversben találjuk az igazán jelentős eltérést a VB. szövegétől. Ezt még az is támogatja, amint néhány idézett zoltárszövegben látható, hogy a kéziratos graduálok egyes zoltárainak az eleje nem tér el jelentősen, vagy csak alig eltérő, azaz meglehetősen közel jár a VB. szövegéhez. Ugyanennek a zoltárnak a folytatása vagy a második fele aztán már pontatlanabb, parafrazeál, krisztianizál, kötetlenül bővíti az eredetit.

*

Végül még van egy jelenleg nem igazolható, de feltűnő vonása az Ögr. zoltárszövegeinek, amely szintén a még élő hagyomány következményeként magyarázható. Kevés hiányzó vers vagy félvers fordul elő a szövegben (például a 21. és a 106. zoltárban). Ez természetesen lehet mind a nyomtatás során elkövetett hiba. Ezek a versek azonban szinte mindenütt olyan zoltárokból találhatók, amelyekben több az eltérés, vagy éppen több versen át eltérő sorokra,

Uram, nyisd meg ajkamat, *

és szám a te dicséretedet hirdeti.

Iste, figyelmezz az én segítségemre, *

Uram, siess megsegíteni engem!

Domine, labia mea aperies: *

et os meum annuntiabit laudem tuam.

Deus, in adjutorium meum intende: *

Domine, ad adjuvandum me festina.

¹⁹ Az 1948 óta használatos énekeskönyvben a 151. sorszámú; az “öreg debreceni” énekeskönyvben a XVII. század végétől 1816-ig 355. sorszámú volt az adjutoriumok között. Egyetlen szava változott meg a XVII. században: *minden* szükségünkben ~ *ily nagy* szükségünkben.

²⁰ Komgr. 1^{a-b}

szakaszokra bukkanunk, avagy például hirtelen többes számra vagy második személyre vált át a zsoltár, és ahol nem tekinthetjük egymással tartalmilag azonosnak a megfelelő két zsoltárverset. Feltételezhetjük ilyen helyeken, hogy a hiány a kéziratos másolás(ok) folyamatában keletkezett, és a standard szöveg kialakítása során elkerülhette az Ögr. szerkesztőjének figyelmét, mert több kéziratos forrásban (forráscsaládban) is megismétlődött.

Az Ögr. elfogadta normául a VB. Zsoltárkönyvét, de a egyuttal a saját Zsoltárkönyve is mintául és normának szánt liturgikus segédletként készült el. Keserői Dajka a Zsoltárkönyv szövegének megállapítását a VB.-re alapozta. Ezáltal elismerte annak nyelvi-filológiai rangját és tekintélyét, illetve hozzájárult ahhoz, hogy ez a tekintély a szertartási gyakorlatban is megszilárduljon. Ez az irodalmi nyelv, az írott magyar nyelv szempontjából úgy is fontos, hogy a VB. olvasott szent könyvként hatott széles néprétegekben századokon át. Hatását tekintve azonban úgy is fontos, hogy a szertartásokon elhangzó zsoltározás által mint liturgikus énekbeszéd is jelen volt ünnepi és hétköznapi szertartásokon mindaddig, ameddig a protestáns hagyománynak ez az ága el nem sorvadt, tehát a XVIII. század második feléig.

A zsoltárszöveg eme végleges alakján Geleji Katona csak nyelvhelyességi és helyesírási szempontból törekedett változtatásokra a korrektúra alkalmával. Szándékát csak korlátozva sikerült megvalósítania. Egyes szóalakok és helyesírási megoldások a nyomdásztól erednek. Geleji Katonának az utólag átolvasott szöveghez fűzött megjegyzései és hibajegyzéke erről tanúskodik. Tüzetes összehasonlítást sem végezhetett el (például a VB. szövegével együtt), mert akkor a hiányzó verseket feltehetően pótolta volna, vagy legalább nem hagyta volna a hiányokat említetlenül.

A változtatások és módosítások tehát zömében Keserői Dajka Jánostól valók. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ezeket mind ő alkotta vagy maga költötte. Sokat átvett.

A VB. fordítótól sem a jó irodalmi stílus, sem a magyarosság, sem a liturgikus használat nem volt idegen, de a dolog természete miatt a Biblia szövege (mint humanista filológiai-fordítói teljesítmény) mégis inkább az emelkedett könyvnyelv felé hajlik.

A szertartási használatra kialakult zsoltárfordítások nyelve kevésbé volt tudós teljesítmény. Ha terjengősebb volt is, az elvont tartalmat tanítási céllal, tehát könnyebben érthető, követhető és tetszetősebb módon fogalmazta meg. Hallgatásra, hallásból való megértésre alkalmasabb volt. Nyelvezetében így is messze meghaladta a kódexek korának zsoltárfordításait (amelyek szertartási használatra alig lettek volna alkalmasak), és kialakította a nyelvi megoldásoknak azt a tárházát, amelyre a zsoltárok közérthető tolmácsolása alapozható.

A VB. első sorban felolvasásra szánt szövegét az Ögr. alkalmasabbá tette az élőszóban való elhangzásra. A VB. szövegét több szál köti az írott, az Ögr. szövegét pedig a beszélt nyelvhez.

Keserői Dajka János szerkesztői munkája során ezt a még élő szóbeliséget, a liturgikus énekbeszédet képviselő kéziratos hagyományt szembesítette a VB. szövegével, és a változtatásokban engedte is, hogy helyenként érvényesüljenek. Ezzel kialakult egy szerencsés egyensúly a szertartási nyelv szempontjából. Ennyiben az Ögr. Zsoltárkönyvének szövege meghaladta a VB. szövegét.

Dauid Isteni díjéretinec óbueha[on]lítgatá[sa] itt végére ért
Gloria Deo venia Reo.²¹

²¹ Az Ögr. Debrecenben őrzött somorjai példányában ezzel a mondással zárul a szertartási használat tételeit feltüntető kéziratos jegyzék.

II. 2. 2. Jelentősebb mértékben eltérő zsolttárak

2, 4, 7, 10, 17, 19, 23, 37, 49, 52, 55

Valamennyi zsolttárszöveg, a bekeretezett sorszámúak, teljes terjedelmében következik alább. Párhuzamosan egy harmadik hasámban a B/Rgr. szövege is ott látható azok mellett, amelyeknek a velük, a kéziratos hagyomány vonatkozó részével való kapcsolata ezt megkívánja.

2 Quare fremuerunt gentes

VB.	B/Rgr.	Ögr.
II.	Psalm 2.	Pfal. II.
1 M iert dihojkodnec az pogányoc, és az népec gondolnac <u>heába</u> valókat?	M iert dwhojkodnec az pogañoc: Es az nepek miért gondolnac hiaban valokat	M iért duhojkodnec az pogányok? Es az o népek <u>miért</u> gondolnac <u>hiaban</u> valókat.
2 Az foldnec királi <u>oßue</u> gyulnec, és az feiedelmec tanácztot tartanac az WR ellen, és az o Chrißtußa ellen, (<u>ezt monduán.</u>)	(2) Az orßzagbeli kiral'oc fel tamattanac: Es az feiedelmec egmaßjal tanaczkoßznac az Úr ellen es az o Chrißtußa ellen.	Az foldnec Királyi <u>egyben</u> gyulnec: Es az Fejedelmec tanácsot tartonac az Vr ellen, és az o Chrißtußa ellen.
3 Szaggaßjuc el az o koteleket , és rázzuc le rólunc az o igáiokat.	(3) Szaggaßjuk el az o kotozeßeket: Es veßßwk el mi rolunc az o igaiokat.	Szaggaßjuk el, <u>ugy.mond</u> , az o koteleket: Es rázzuk le nyakunkrol az o igájokat.
4 Az ki <u>lakozic az egekben</u> <u>neueti</u> , és az WR meg czúfollya oket.	(4) De az ki meñben lakic neueti oket: Es az Úr Ißten meg czufolla'a oket.	<u>De</u> az ki az <u>egekben lakozic</u> <u>megh neveti oket</u> : Es az Vr megh czufollya oket.
5 Azkor <u>ßól az o haragiában</u> o nékiec , és búßulájában <u>meg rottenti</u> ¹ oket, (<u>ezt monduán.</u>)	(5) Ackoron beßzel o velek nag indulatt'ban : Es az o nag haragiában.	Akkor <u>az o haragiában</u> <u>ßzól</u> o nékiek: Es búßulájában <u>meg neveti</u> oket, ezt mondván.
6 En pedig válaßtottam	(6) En kediglen az en kiral'omat	En peng válaßztattam

¹ a tt helyett a ttt többször előfordul a VB. zsolttárszövegében

az én Királyomat Syonon	be szállitom:	az én királyomot Sionon:
az én Bēt hegyemen.	Az en szent hegemre Sionra.	<u>Es helyhez tettem otet,</u>
7 Meg beβéllem	(7) En ill'en	az en szent hegyemen.
az WRnac decretomát,	szertejt hirdetek	Megh beβzéllem
ki ezt mondá énnékem :	hog az Úr ennekem azt monta:	az Vrnac decretomát
En fiam vagy te,	Fiam vag te nekem	ki ezt mondá nékem:
én ma βultelet tégedet.	ma szwltelek en tegedet.	En Fiam vagy te,
8 <u>Kérd</u> én tulem	(8) Keried en tolem es te	én ma szulteletek tégedet.
az pogányokat orokségul ,	neked adom az pogan nekepet	<u>Kérjed</u> én tolem
és az foldnec hatarit	orokjegwl :	az pogányokat orokjegul,
birodalmúl..	Es ez vilagac veget	<u>és tenéked adom:</u>
9 Meg rontod <u>amazokat</u>	birodalmul.	Es az foldnek hatarit
vas veβbouel ,	(9) Tord o szue oket	birodalmul.
és mind egy czerepet	vaból czinalt	Megh rontod <u>oket</u>
<u>meg</u> torod oket.	kiralli palczaddal:	vas ve szzove:
10 <u>Most</u> azért ti királyoc	Es mikeppen az czerepet	és mint egy cserepet <u>o szve</u>
<u>legyetec eβessec</u> ,	tord o szue oket.	torod oket.
ti foldnec birái <u>tanúllatoc.</u>	(10) Mojt ennek okaert	
11 Szolgáallyatoc az WRnac	ti kiral'oc akariatoc tanulni :	<u>Moftan</u> azért ti Kiráallyok
félelemben	Az tanitajt be vegetek	<u>ejzméllýetek meg magatokat:</u>
és orullytec néki rottegesben.	ti foldon valo birak.	<u>Es</u> ti foldnek birái
12 Czokolgajjátoc az Fiat,	(11) Szogall'tok az Urnak	<u>az tanitajt be vegyetek.</u>
hogy meg ne haragodgyéc	felelemben :	Szolgáallyatok az Vrnac
és el ne veβeffen	Es vigadatok refzketejben.	félelemben
az ti vtotokban,	(12) Vegetek az o tudomañat	Es orullyetek néki rettegesben.
mert hamar fel geried	hog ne haragudgek :	Csokolgajjátoc az Fiat,
az o haragia ,	Es ti el ne veβzetek	hogy meg ne haragudgyék:
Bódogoc mind azoc,	az igaz utrol.	Es el ne veβzeffjen <u>titeket</u>
kic <u>biznac o benne.</u>	(13) Mert hamar fel geried	az ti útatokban.
	az o haragia :	Mert hamar fel gerjed
	de bodogoc	az o haragja:
	kik o benne biznac.	Bódogok mind azok kik <u>o</u>
		di: <u>hossa ragazkodnak.</u>
		Dicsosegh: Miképpen:

Az Ögr. és B/Rgr. egészen a 4. vers közepéig hasonló, vagy helyenként azonos. Azután a többi versben egyre inkább eltérő a B/Rgr. Közben is akadnak félversek, ahol a hasonlóság vagy azonosság figyelemre méltó. A B/Rgr. záróverse aztán nem az Ögr., hanem a VB. szövegével – egy kötőszót kivéve – azonos: “Mert hamar fel geried az o haragia : de bodogoc kik o benne

biznac.”. (Székely Istvánnál és a Komgr.-ban szintén így van: *ü benne biznac*). Itt, a záróversben tehát az Ögr. szövege tér el a VB. (és a B/Rgr.) szövegétől.

E rövid (messiási) zsoltárban összesen négy versben mutatkoznak érdemi eltérések a VB. és az Ögr. szövege között (4–5, 10, 12). A zsoltár többi versében is találunk szócserét, bővítmeny (2–3, 6–9). Csomasz Tóth Kálmán kezdeti vizsgálatai alapján úgy találta, hogy a protestáns graduálok e zsoltár szövegében “Legtöbben, az ÖG is BA-val egyformák, vagy alig térnek el attól” (23); továbbá “BA-hoz KG szövege is közel áll; helyenként ÖG és KG együtt térnek el BA-tól, tehát ÖG az eltérésekben KG-t követi”.² Mikor ezeket leírta (1960-ban), akkor még kérdőjel nélkül elfogadott volt, hogy valamennyi protestáns énekszöveg őse a XVI. századnak gondolt BatthyK., amelyet ma már XVII. századi graduálként ismerünk.³ A fenti összehasonlítás szerint az Ögr. és a kéziratoss graduálok szövege közötti rokonság valós.

Az 5. versben javítatlan hiba a *megnevet* ismétlése. A *megrettent* helyes (Trem: *perturbat, űbaharõnõ yebahalêmõ*; Vulg *in furore suo conturbabit eos*), nincs szó kinevetésrõl, mint az elõzõ versben:

VB.	Ögr.
Az ki lakozic az egekben neveti ... és búsulásában meg rottenti oket. Ën pedig válaßtottam az én Királyomat Syonon az én ßent hegyemen.	De az ki az egekben lakozik <u>meg neveti oket</u> ... Ës busulásában <u>meg neveti oket</u> , ezt mondván: és helyheztettem otet, az én szent hegyemen.

A 6. vers bejelenti a király *felkenését* (Huszár Gál: En kedig meg kentem az en Kiralyomat-héber: *'ani nasakti malki*; Trem: *ego inungens regem meum*; Vulg ego autem constitutus sum ab eo...), nem (hivatalba) *helyheztetését* (bár a felkenés beiktató szertartás volt). B/Rgr.: *az én kiráomat be szálitottam* (a kéziratoss hagyományra hatott a latin). Székely István: *ßerzettem az en kiral'omat*. A 12. verset – a liturgikus szokással egyezõen, és a VB. beosztásától némileg eltérõen – két rövidebb sorpárra tagolja az Ögr., a vers elõ felében hozzáadja a fordulathoz a személyes névmást.

Igekõtõ cseréje: *oßue gyu Inec ~ egyben gyu Inek* (2); *meg torod ~ oszve torod* (9). Szócsere: *rólunc ~ nyakunkról* (3). Vonatközõ névmás → személyes névmás: *amazokat ~ õket* (9). Személyes névmás elhagyása: *énnékem ~ nékem* (7). Talán a pontosítás mellett a szöveg régiesebb volta is motíválta a módosításokat. Az eltérések csak részben magyarázhatók olyan szándékkal, hogy könnyebben mondható legyen a szöveg.

4 Cum invocarem exaudivit me Deus

² Csomasz Tóth 1960: 23; gépiratában használt rövidítések: BA = Batthyány graduál [Bgr.], – KG = Károlyi Gáspár, azaz a VB. Zsoltárkönyvének szövege, – ÖG = Ögr.

³ Czeglédý 1961: passim; Czeglédý 1963: passim.

VB.	Ögr.
-----	------

IV.

- 1 **M**ikor kiáltoc, hallgajf meg engemet
én igaffágomnac Iftene,

az nyomoruľágban vidamicz meg engemet,
konyorully én raytam
es halgajd meg az én konyorgéjemet.
- 2 Emberek nec fiai,
meddíg lében az én diczofégem gyalázatban?
(meddíg) Beretitec az hiwľágot,
és kereľitec az hazugľágot ?
- 3 De légyen tudtotokra
hogy magánac válaľtott az Wr engemet,
kinec kedues vagyoc :
Az Wr meg halgat engemet
Mikor konyorgoc o néki.
- 4 Haragodgyatoc és ne vétkozsetec,
Bóľlyatoc Biuetekben,
az ti ágyas házatokban
legyetec czendeľfégben.
- 5 Aldozzatoc igaffágnac áldozattyát,
és bizzatoc az Wrban.
- 6 Sokan mondgyác :
Kitľoda miuelheti azt
hogy valaha iót láľfunc ?
De te Wram mutajf meg mi nékunc
az te orczádnac világát.
- 7 (Es igy) nagyob oromet adľ
az én ľiuemben,
hogy nem mint mikor az o boroc
és buzáioc meg ľokaľodnac.
- 8 Békeľfégben el nyugofom
és el aluľom,
mert te Wram egyedul adľ énnékem
bátorľágos lakáľt.

Pľal. IV.

- H**algas meg engemet
én igaffágomnac Iftene:
Mikor kiáltok te hozzád,
vidámits meg engemet az nyomoruľágban,
Kegyelmeľlegedbul konyorully én raytam:
Es halgajd meg az én imádľágimat.
- Oh embernek kemény ľzivu Fiai,
Meddig ľézen az én diczofégem gyalázatban :
Meddigh ľzeretitek az híuľágot,
és követitek az hamiľágot.
- De légyen tudtotokra
Hogy magának válaľtott az Vr engemet :
- Es az én konyorgéjemet megh halgattya
valamenyiľzer o hozzá fel kiáltok
Haragudgyatok de ne vétkezzetek :
Beľzélgeľetek ľziveitekben,
és az ti ágyas házatokban
legyetek czendeľfégbē.
- Aldoztatok igaffágnac áldozattyával :
és bizzatok az Vrban.
- Sokan mondgyák ezt o kozottok:
Kicsoda mutattya megh minékunk
az Iľtennek javait?
De te, Wram, mutajfad megh minékunk
az te orczádnac világát:
- Es igy nagyub oromet adľ
az én ľzivemben,
hogy nem mint mikor az ô borok,
és buzájok meg ľokaľodnak.
- Békeľféggel el nyugofom,
és el aluszom :
Mert Wram, te adľ egyedul,
Énnékem bátorľágos lakáľt ez foldon.

Dicsoľégh Atyának és Fiunak, c.

A 7. vers kivételével minden versben vannak kisebb-nagyobb változtatások.

Az első vers különbségei az eltérő szórend: *Mikor kiáltoc, hallgafs meg engemet én igaľľágomnac Iľtene ~ Halgas meg engemet én igaľľágomnak Iľtene*; illetve a bővebb fogalmazás: *kiáltoc ~ Mikor kiáltok te hozzád; konyoru lly én raytam ~ Kegyelmeľľegedbu l konyoru lly én raytam*. A 2. versben többes szám helyett egyes szám van (*embereknek ~ embernek*), és az ő indulatszó betoldása mellett még bővítés: *fiai ~ kemény ľzivü Fiai*. Bővítés még: *mondgyác ~ mondgyák ezt o kozottok* (6). A 6. vers kérdő mondata nehézkes a VB.-ban: *Kitfoda miuelheti azt hogy valaha iót láľľinc ?* Az Ögr. szerencsés átalakítása (vagy a hagyomány átvétele) a helyén olvasható változat: *Kicsoda mutattya megh minékxnk az Iľtennek javait?*

Szócserek: *kereľfec ~ kovetitek* (2); *ľóľlyatoc ~ Beľľelgeľľetek* (4), *hazugľľgot ~ hamiľľgot* (2); *Mikor ~ valamenyiľzer* (3). A záróversben a szórend változik *te Wram egyedu l adľ~ Vram, te adsz egyedu l*. Ugyanitt a határozóval kiegészült mondat jobban hangzik: *bátorľľagos lakáľt. ~ bátorľľagos lakáľt ez foldon*. A 3. versben az eltérés tetemesebb. Hiányzik az Ögr. szövegéből: *kinec kedues vagyoc*. Nincs szó arról, hogy azonos szerkezetben kicserél szavakat, eltérő szövegrészek állnak egymással szemben: *Az Wr meg halgat engemet mikor konyorgoc o néki ~ az én konyorgéľmet megh halgattya valamenyiľzer o hozzá ľel kiáltok*. Ennek a zsoltárnak a B/Rgr.ban található változata mellett Huszár Gálnál két eltérő fordítását is megtaláljuk. Az Ögr.-nak a VB. szövegétől való eltérései egyikkel sem magyarázhatók.

7 Domine, Deus meus, in te speravi

VB.	Ögr.
<i>VII.</i>	Pľal. VII
<p>1 En Wram Iľtenem te benned vetem reménľéģemet, óľalmazz meg engemet minden <u>én háborgatóm</u> ellen, és ľabadicz meg engemet.</p> <p>2 Hogy el ne <u>ragadgya</u> mint egy oroľlán az én életemet, el <u>ľaggaľľa</u>, és ne ľéģyen ki meg ľabadícson.</p> <p>3 En Wram Iľtenem, ha <u>czelekedtem eľt</u>, ha vagyon hamiľľag az én kezeimben.</p> <p>4 Ha gonoľľal vóľtam az én velem békéuel lakozónac, ha <u>meg foľtottam</u> <u>ellenľéģemet ok nélkul</u>.</p> <p>5 Bátor <u>uldozze ellenľéģem az én életemet</u>, meg fogion és foldre <u>tapodgya az én életemet</u>,</p>	<p>En Vram, <u>és én</u> Iľtenem, te benned vetem <u>az én</u> remenyľéģemet : Oľtalmazz meg engemet minden <u>háborgatoim</u> ellen, és ľzabadits meg engemet.</p> <p>Hogy el ne <u>ragadgyák</u> mint egy oroľľlán az én életemet : Es el ne <u>ľaggaľľanak</u>, ľ-ne ľéģyen ki megh ľzabaditsen.</p> <p>En Vram Iľtenem ha <u>ezt czelekedtem</u>, ha vagyon hamiľľag az én kezeimben : Ha gonofľľzal vóľtam az én velem békével lakónac, és ha <u>nem kedveztem méģh annak-is</u>, <u>az ki engemet ok-nélkul nyomorgatot</u>.</p> <p>Bátor <u>uldozze életemet az én ellenľéģem</u>, megh fogjon, és foldre <u>tapodgyon</u> :</p>

- és az én dicsofégemet porrá tegye.
- 6 Kely fel WRam az te haragodba,
és mgaßtaltaffál fel
az én ellenfégimnec dihoffége ellen,
és ferkény fel én mellettem,
az itéletért mellyet parantfoltál.
- 7 Hogy népeknek ferege
kornyul végyen tégedet,
és ezért fel magaßtaltaffál.
- 8 Az WR meg itéli az népeket :
Itélly meg Wram engemet
Az én igaffágom és ártatlanságom berint.
- 9 Szunnyéc meg kérlec
az hitetleneknek gonoffágoc,
és erosícz meg az igazat,
mert te vagy biueknek és vejeknek
igaz látó Iftene.
- 10 Az én pajom az WR,
ki meg Babadíttya
az igaz biuo embereket.
- 11 Az ISTEN az igazat meg örizi,
és az Iften
naponként haragßic.
- 12 Ha meg nem ter az hitetlen,
az o fegyuerét meg elefítette,
az o kéz iuét meg vonta,
és el aranyozta.
- 13 Es czinált magánac halálos nilakat,
az o nilait az ellenfég ellen kéßitette.
- 14 Imé hamißfágot gondol,
háborufágra igyekezic,
és hiába valófágot czelekeßic.
- 15 Vermet áfott, és mélyen áfta azt,
de o maga efett az verembe mellyet áfott.
- 16 Fordul az o munkáia, omaga feiére,
és az o teteiére ßáll minden o álnokfága.
- 17 Diczerem az Wrat az o igaffága berint,
és éneklec az Felféges Iftenec neuének.

- Es az én dicsofégemet porba keverje.
Tamadgy fel Vram az te haragodban,
és magaßtaltaffál fel
az én ellenfégimnec dicsofége ellen :
Es ferkény fel én mellettem,
az itiletért, mellyet parancsoltal.
Hogy téged népeknek ferege
Kornyul végyen :
Es ezért fel magaßtaltaffál.
Az Vr megh itili az népeket :
itily megh Vram engemet
az én igaffágom és ártatlanságom fzerint.
Szunnyék megh kérlec
az hitetleneknek gonoffágok,
és eroßítsd meg az igazat :
mert te vagy fziveknek, és vejeknek
által látó Iftene.
Pajom énnékem az Iften :
ki megh fzabadittya
az igaz fzivu embereket.
Az Iften az igazat meg orizi :
Es az Iften
Naponként haragßizik az gonofzokra.
Ha meg nem térnek
az o fegyverét meg éleßitette o ellenek :
Az o nyilait az ellenfég ellen kéßizette.
Halálos nyilakat kéßizet ellenek :
Es az o kéz iját megh vonta,
és irányozza oket.
Imé hamißfágot vißel elméjében,
mert gonoffággal efett terehben :
Es hazugfágot fogh fzulni.
Vermet áfot, és mélyen áfta azt :
De o maga efett at verembe mellyet áfot.
Fordul az o munkája az maga feiére :
Es az o tetejére fzal minden o álnokfága.
Dicsirem az Vrat az o igaffága fzerint :
Es éneklec az felféges Vrnak nevének.

Dicsojég

A kezdővers első felében bővítés: *En Wram Istenem ~ En Vram, és én Istenem; benned vetem reménjégemet ~ benned vetem az én remenyjégemet*. A második felébe viszont elhagyja a személyes névmást, az egyes számot többesre változtatja: *minden én háborgatóm ellen ~ minden háborgatóim ellen*. Mondatszerkezeti módosítást találunk az 1, 5-6, 9, 10-11, 17. versben.

Az 5. versben változik a szórend: *u ldozze ellenjégem az én életemet ~ u ldozze életemet az én ellenjégem*; szóismétlést kerülve megrövidít egy fordulatot: *foldre tapodgya az én életemet ~ foldre tapodgyon*; és van egy szócsere is: *dicsojégemet porrá tegye ~ dicsojégemet porba keverje*. A 6. versben szócsere van: *Kely fel Wram ~ Támadgy fel Vram*. A 9. vers egy fordulatot megőriz a hagyományból: *βiueknec és ve fekne*g* igaz látó Iftene ~ f*z*iveknek, és ve*f*eknek által látó Iftene*. Ez a fordulat van a B/Rgr.-ban is; illetve *βu ueknec es ve*f*eknek által latoia, igaz Iften* (Komgr.). A 10. vers a szórendet és a fordulatot módosítja: *Az én pai*f*om az WR ~ Pai*f*om énnékem az Iften*. A 11. vers bővítése: *haragβic ~ harag*f*zik az gono*f*okra*. Értelmezésbeli eltérés van a 4. versben. Az Ögr. kifejezései nem tekinthetők a VB. módosításának, hanem inkább egy független parafrázisnak: *meg fo*β*tottam ~ nem kedveztem; ellenjégemet ok nélku l ~ mégh annak-is, az ki engemet ok-nélku l nyomorgatot*. A 12–14. vers pedig teljes egészében különbözik. Az olyan szócserek általánosak, mint *kéz iuét meg vont*a* ~ kéz iját megh vont*a**; vagy *el aranyozta ~ irányozza oket*. Tartalmilag azonban nem azonosítható például ez a fordulat: *háborúfágra igyekezic, és hiába valófágot czelekeβic ~ mert gono*f*ággal e*f*et terehben : Es hazugfágot fogh f*z* u lni*. Ez a három versnyi szakasz más forrásból való átvétel lehet, és nem a VB. átalakítása, annyira függetlenek látszik a két szöveg (vagy fordítás) egymástól. Ezen kívül még tudatos szórendi változtatás is van: *Hogy népekne*c* f*z*erege kornyu l végyen tégedet ~ Hogy téged népeknek ferege Kornyu l végyen* (7). A 6. versbe hibás szó került, vagy valamilyen kéziratos forrásból eredő elírás, vagy inkább elhallás maradt meg a nyomtatott szövegben; – a héber és latin egyaránt ellene mond a változtatásnak (*ellenjégimne*c* diho*f*fége ellen ~ ellenjégimnek dicso*f*ége ellen*). A 12^b–14. vers mondatrendje eltér, de ezekben a versekben a zoltár szövege egyébként tartalmilag csaknem azonos. A zoltár szövegében található apróbb szóalakbeli és szórendbeli különbségek általában ismétlődnek a többi zoltárban is, ilyenek a lényegében azonos szövegeket is tarkítják. Nem jelentenek értelmi módosítást, és nem mindenkor a latin vagy héber pontosabb követése miatt keletkeztek.

10 Ut quid, Domine, recessisti longe

VB.	Ögr.
X.	Pfal. X.
1 Wram miért áll <i>á</i> ß táuól? Miért roy <i>t</i> od el magadat	Vram miért áll <i>a</i> ß távol <u>tolunk</u> : Miért re <i>j</i> ted el magadat

- Kelletekorán az mi nyorujáginkban?
 2 Keuéljégben az hitetlen
 háborgattya az begént :
 fogattásánac meg az o tanácsokban
 mellyeket gondoltanac.
 3 Mert diczekedic az hitetlen
 az o gondolatnac kéuánjágiban :
 és az fojúény álduán o magát,
 káromlya az Wrat.
 4 Az hitetlen az o haragiánac
keuélyjége miatt nem tudakozic ,
 minden o gondolati azoc
 hogy ninczen Isten.
 5 Az o vtoc minden idoben berentzejec ,
 mebbe vetettéc az te ítéletidet
 az o βomoc elol,
 minden o ellenjégit czufollya.
 6 Abt gondollya az o βiuében ,
 jóha orocké meg nem indítatom
 mert nyaualya
nélkül lébec.
 7 Kinec báia átkozodásal rakua ,
 csalárdjágokkal es álnokjággal :
 Az o nyelue alatt
 Ártalom es álnokjág.
 8 Az vtzáknac βorojsain lejelkedic,
 lesbe meg oli az ártatlant ,
 az o βemei vigyáznac az begéñre.
 9 Lefelkedic titkon,
 mint az oroβláñ az barlangba ,
 hogy el ragadgya az begéñt,
 midon az o toriben eyti otet.
 10 Meg rontya, le vonnya ,
es le veti az begénieket az o ereiéuel.
 11 Es mond az ő βiuébe ;
 el feletkozott az Isten,
 el fordította ortzáiát ,
 es jóha nem láttya (ezeket).
 12 Kelly fel te Wram Isten ,
 emeld fel kezedet

- Kelletekorán az mi nyomorujáginkban ?
Nag kevélyen háborgattya
 az hitetlen az jzegényt :
De fogattásanak meg az o tanácsokban
 mellyeket gondoltanak.
 Mert dicsekedik az gonofz ember,
 az o gondolatnac kívánjágiban :
 Es az fojúény magának hizelkedvén,
 Káromlya az Vrat.
 Az hitetlen az o kevélyjégének miatta,
 nem tudakozik az Istenrol :
Hanem minden o gondolati azok
 hogy nincsen Isten.
 Az o úta minden udoben zzerencsés :
 Es noha mezzze vetette az te ítéletedet,
 az o zemei elol,
mind az által minden ellenjegin gyozodelmes.
 Azt gondollya az o zivébe,
hogy jóha orokké meg ne hanyatlik :
Es hogy jemmi nyaualya
otet jóha nem talállya.
 Kinek jzája, jzitkozódással,
 csalárdjággal, és álnokjággal rakva :
 Es az o nyelve alatt
 Ártalom és álnokjág vagon.
 Az utzáknac jzorojsain lejelkedic,
 és megh oli az ártatlant :
 Az o zemei csak az jzegényre vigyáznak.
 Lefelkedic titkon,
 mint az Orozslány az Barlangban :
 Hogy el ragadgya az jzegényt
 midon az o toriben ejti otet.
 Megh rontya, és megh nyomorittya
 az jzegényeket, az o erejével
 ezt mondván az o zivében :
 El feletkezvén az Isten ezekrol,
 el fordította orczáját,
 és jóha nem láttya oket.
 Kely fel azért, Wram Isten,
 és emeld fel az te kezeidet :

- ne felelkezzél el az βegénrol.
- 13 Az hitetlen miért boz̄zontya az Ijtent ?
mert azt mondgya az o βiuében,
hogya meg nem keref̄ed.
- 14 Maga te látod,
mert mind az álnokj̄agot
f̄–mind az faydalmat nézed ,
hogya néki kezeiddel meg fizefs :
Te reád hagyattatott az βegén ,
az áruáknac te léβeβ̄ j̄eḡitoie.
- 15 Roncz meg az hitetlenenec
és az gonoz̄nac karját ,
annira hogya ha keref̄ic
az o Ijtentelenj̄egeket, meg ne talállyac.
- 16 Az Iehoua wralkodic mindenha,
es mind orocken orocké ,
el veβ̄nac az pogány népec az o foldokrol.
- 17 Az βegényneknecc kéuánágokat
meg halgatod Wram ,
meg eroj̄ited az o βiuoket
és fuleiddel reáioc figyelmezel.
- 18 Hogya itéletet tégy az áruáknac
és az nyomorodotnac ,
hogya többé ne kegyetlenkedgyéc
az foldbol való ember.
- Ne feledkezzel el az βzegényrol.
Az hitetlen miért boz̄zontya az Ijtent :
Mert azt mondgya, az o βzivében,
hogya meg nem bunteted otet.
- Maga, Vram, midon látod
az álnokj̄agot, és nyomorgatáft,
ugya tet̄zet tenéked,
hogya az te kezeiddel o néki meg fizess :
Vgyan–is te reád hagyattatott az βzegény,
és az árváknac te vagy j̄eḡitojok.
- Rontsd meg az hitetlennek,
és gonosznak karját :
Hogya az o Ijtentelenj̄egeket
többé ne regnállyon.
- Az Vr, wralkodik mindenha
és mind orokkon orocké :
De el veβ̄znek az Ijtentelenek az o foldokrol.
- Az βzegényeknek kívánj̄agokat
megh halgatod Wram :
Meg eroj̄sited az o βziveket,
és fuleiddel reájok figyelmej̄z.
- Hogya itületet tégy az árváknac,
és az nyomorultaknac :
Hogya többé ne kegyetlenkedgyék raytok
az foldbol való ember.

Dicsoj̄egh Atyának, és Fiunak, &c.

E zsoltár szövege végig tele van eltérésekkel. Ezek közben többére megmarad a mondat szerkezete, de a szócserek és kiegészítések miatt folyamatosabb a szöveg. Jobban mondható. Másrészt egyes versekben a két szövegváltozat nem teljes megfelelője egymásnak.

Sikerült módosítás az Ögr.-ban: *hogya néki kezeiddel meg fizefs: Te reád hagyatott az βegén, az áruáknac te léβeβ̄ j̄eḡitoie ~ ugya tet̄zet tenéked, hogya az te kezeiddel o néki meg fizess: Vgyan–is te reád hagyattatott az βzegény, és az árváknac te vagy j̄eḡitojok* (14). Homályos a VB. egy mondata; a helyette olvasható változat jól követhető: *hogya ha keref̄ic az o Ijtentelenj̄egeket, meg ne talállyac ~ Hogya az o Ijtentelenj̄egeket többé ne regnállyon* (15).

A kezdőversben egy szó hozzáadás van: *táúól ~ távol tolu nk*. Két versben van szócsere és rövidítés: *hitetlen ~ gonoz̄ ember* (3); *haragjánac keuélyj̄ege miatt ~ keuélyj̄egének miatta* (4). Egy versben értelmezi a bibliai kifejezést: *meg nem keref̄ed ~ meg nem bu nteted otet* (13); – a megkeresés értelme 'felelősségrevonás' (hebraizmus). A mondat a betoldással gördülékenyebb

lett: *meßße vetettéc az te iteletidet az o ßomoc elol ~ noha meßße vetette az te iteledet, az o fzei elol* (5); majd ugyanebben a versben egy bővítés és szócsere: *minden o ellenfégit csufollya ~ mind az által minden ellenfégin gyozodelmes* még hatásosabb. A 10-11. vers határán szintén átfogalmazás van. Előbbre hozza a 11. vers kezdetét (*Es mond az o ßiuébe*), és a rákövetkező verset oratio recta módjára értelmezi: *ezt mondván az o fivében: El feletkeztén az Isten ezekrol, el fordította orczáját*. Később múlt idő helyett határozói igenevet választ: *el feletkozott ~ El feletkeztén* (11). Három verssel alább az *Vram*, *Vgyan-is* és *midon* szavak betoldásával (14) a szöveg jobban folyik. Még további változtatás: *mert mind az álnokfágot f mind az fáydalmat nézed ~ midon látod az álnokfágot, és nyomorgatást...* (14). Szórendi változtatás és bővítés: *Keuélégben az hitetlen háborgattya az ßegént ~ Nag kevélyen háborgattya az hitetlen az fzeényt* (2) – az elvont főnév helyett a határozó szemléletesebb. Más fordulat: *az fo fvény álduán o magát ~ az fo fvény magának hizelkedvén* (3); *o haragiánac keuélyfége miatt ~ keuélyfégenek miatta* (4) – ez egy hebraizmus megszüntetése; *nyaualya nélku l léßec ~ femmi nyavalya otet fo ha nem talállya* (6). Többes szám → egyes szám: *Az o vtoc minden idoben ßerentzeßec ~ Az o úta minden u doben fzerencsés* (5). Az igei állítmány cseréje: *meg nem indítatom ~ meg ne hanyatlik* (6); *le vonnya , es le veti. ~ megh nyomorittya* (10); *mind az álnokfágot f mind az fáydalmat nézed ~ midon látod az álnokfágot, és nyomorgatást, ugy tet fzet tenéked* (14). Szócsere és rövidítés: *hitetlen ~ gonofz ember* (3); *pogány népec ~ Ifientelenek* (16); *nyomorodtnac ~ nyomorultaknak* (18).

19 Coeli enarrant

VB.	Ögr.
XIX.	Pfal. XIX.
<p>1 Az Egec hirdetic az Istenec dicsoféjét, és az o kezeinec mukáiát <u>hirdeti</u> amaz ki terießtet eroßség.</p> <p>2 Az egy mas vtan kouetkoko napoc bewféggel prædikáliác az igét (<u>nekunc</u>,) és az egy más vtan valo éttzakac <u>tanitnac boltsefégre</u>.</p> <p>3 <u>Nem</u> ßólnac <u>fem</u> beßélnec <u>f-nem</u> hallattatnac az o zengéfec, és az foldnec kerekfégenec határra az o beßédec.</p> <p>4 <u>Mégis</u> minden foldre ki hatott az o zengéfec,</p>	<p>Az Eghek hirdetik az Istenec dicsoféjét : Es az o kezeinek munkáját, <u>ki beßzélli</u> amaz ki terjeztetett eroßfégh. Az egymás után kovetkezo napok <u>egyik az májknac</u>, boféggel prædikáliák az igét : Es <u>egyik</u> éttzaka az májknac <u>hirdet bolcseféget</u>. <u>Nincsen beßzédek</u> nékiek <u>fem</u> igéjek: <u>Még-is</u> megh hallatnac az o <u>zavok</u>.</p> <p>Minden foldre ki hatot az o zengéfec,</p>

⁴ sajtóhiba *ßólgád*

- és az foldnek kerek]égének határra
az o be]édec.
- 5 Az napnac]erzett]átort
az Eegekben.
- 6 Es az vgy-mint egy vo legén
ki iouén az o ágyas hazából,
]iet mint egy eros fúto fér]iu ,
az o vtánac el végez]éjére.
- 7 Az o ki iouetele
az égnec egyic végé]tol fogva
az má]ic végé]glen vagyon ,
és nincz a ki el royto]bhetnéc
az o melege elott.
- 8 Az WRnac toruénye toké]letes ,
meg eleueniti az lel]eket,
Az Wrac igaz tanubizón]ág tétele,
bolcze]séget á] az ki]dedeknec.
- 9 Az WRnac paranczolati igazac,
meg vidamittyac az]iuet:
Az WR paranczollatty ti]bta,
meg vilá]o]jittyac az]omoket.
- 10 Az WR félelme ti]bta,
meg marad mind orocké,
Az WRnac ité]leti igaz mondás,
mindene]tol fogva igazac.
- 11 Kéuánato]bac minden tizta arañál ,
és éde]bec minden]ín me]znél.
- 12 Meg az te]ó]lgá]is⁴ meg intetic azokból,
é] azoknac meg tartó]nac
]oc iutalmoc vagyon.
- 13 De kiczoda tudhattyac az vétkeket?
az é titkos buneim]tol tizticz meg engemet.
- 14 Tartozta]d me az te]ó]lgá]at
az vakmero bunok]tol,
ne wralkodgyanac én raytam,
ackor toké]letes lé]bec,
és tizta lé]bec]oc vétke]tol.
- 15 Az én]á]m]nac be]édi
és az én]iuem]nec gondolati
legene] a te kedued]erint valóc:

- és az foldnek kerek]égének határra
az o be]zédek :
- Mivel az I]ten az napnac
az egekben]erzet]átort.
- Es az ugy mint egy vologény
ki jovén az o ágyas házából:
Siet mint egy eros fúto fér]iu
az o utánac el végez]éjére.
- Az o ki jovetele,
az éghnek egyic végé]tol fogva
az má]ik vége]glen vagyon:
Es nincz az ki el rejte]zhetnéc
az o melege elott.
- Az Vrnac torvén]ye toké]letes,
és meg eleveneiti az lel]eket :
Az Vrnac igaz tanubizony]ág tétele,
bolcsé]séget á] az ki]dedeknek.
- Az Vrnac parancsolati, igazac;
és meg] vidámittyák az]zivet :
Az Vr parancsollattya ti]zta,
és meg vilá]o]jittyac a]zemeket.
- Az Vrnac felelme ti]zta
és meg marad mind orocké:
Az Vrnac iteleti igaz mondás
mindene]tol fogva.
- Kivánato]bak minden ti]zta arany]ál :
Es éde]bek minden]zin me]znél.
- Mé]h az te]zó]lgá]d-is meg] intetik azokból:
Es azoknac meg] tartó]nac
]ok jutalmoc vagyon.
- De kicsoda tudhattyac, Vram, az vétkeket?
Az én titkos buneimból ti]z]tis meg] engemet.
- Tartozta]d meg]h az te]zó]lgá]at,
az vakmero bunok]tol,
hogy ne uralkodgyanac én raytam :
Akkor toké]letes lé]z]ek,
és ti]zta lé]z]ek]oc vétke]tol.
- Az én]zám]nac be]zé]di,
és az én]zivem]nek gondolati
legyenec az te kedved]zerint valóc:

Wram ki énnékem erojségem
és řabadítóm vagy.

Vram ki énékem erojřégem,
és řzabadítóm vagy.

Dicsořégħ &c.

A kezdőversben csupán egy szócsere van: *hirdeti* ~ *ki beszél*.

Azonban a 2-5. versben vagy teljes átfogalmazás áll előttünk, vagy ismeretlen forrásból való átvétel lehet a szöveg. Többről van szó, mint például a *zengéřec* ~ *řzavok* (3) szócseréről, és teljes szórendi átformálásról. Közben a 4. vers egyezik, de a mondat elejéről elhagy egy *mégis* kötőszót az Ögr. Az átalakítására talán hatott a VB. széljegyzete, amely a 2. vershez ezt fűzi: “*Tudniillíc az Istennec ditsosegerol, az az praedicallic az napoc és az etzakac Isten ditsoseget. Rom. 10.*” Ez magyarázat lehet a *tanit* ~ *hirdet* (2) szócsérére.

A tizenöt verses zsoltárban azért is feltűnő néhány vers ilyen különbsége, mert a szöveg a 6–15. versben szó szerint azonos.

23 Dominus regit me

VB.	Ögr.
<i>XXIII.</i>	Přal. XXIII.
1 A z WR <u>az én</u> pářtorom, azért řemmiben meg nem fogyátkozom.	A z Vr <u>énnékem legelteto pářtorom</u> : Azért řemmiben megh nem fogyátkozom.
2 Gyonyoruřéges és fuues helyeken legeltet engemet , és kies vizec mellé viřen engemet.	Gyonyoruřéges és ř <u>zép</u> fuues helyeken legeltet engemet: Es kies vizek mellé viřzen engemet.
3 Az én lélkemet meg vidamíttya és viřel engemet az igarřágnac ořuénin az o neueiért.	Az én lelkemet megh vidamittya: Es viřel engemet az igarřágnac ořvényén, az o nevéért.
4 Megħ ha řinte az halálnac árnyékánac volgyében iárokis , nem félec az gonorřtól , mert te <u>én velem vagy</u> : Az te veřřod és az te botod vigarřtalnac engemet.	Megħ ha řzinte az halálnac árnyékánac volgyében járok-is nem felek az gonorřtul, mert <u>te vagy én velem</u> : Az te veřřzřod, és az te <u>pářztori</u> botod , <u>megħ</u> vigarřztnak engemet.
5 Ařtal <u>řorzeř én elottem</u> <u>azoc ellen kic énnékem ellenřégim</u> , meg hizlalod olaijal az én feimet, és meg tolted az én poháromat <u>řouřégeřřen</u> .	Ařztalt <u>teriteřz énnékem</u> <u>az én ellenřégim elott</u> : <u>Eř</u> meg hizlalod olaijal az én fejemet, és meg toltod az én poháromat ř <u>ziniglen</u> .
6 Sot <u>meg</u> bizonynal az te ió vórtod és irgalmarřágod kouetnec engemet életemnec miden ideiébe, és lakozom atz Wřnac házában	Sot <u>nagy</u> bizonynal az te jó vórtod, és irgalmarřágod kovetnek engemet életemnek minden idejében : Es lakozom az Vřnac házában,

hoßbu ideiglen.

hojzfu ideiglen.

Dicsofegh Atjának, &c.

Szerencsés – bár nem nagyobb szövegrészre kiterjedő – átalakítás vagy bővítés található csaknem minden versben. Csak a 3. vers teljesen érintetlen. Értelmező bővítések: *az én páfzorom* ~ *énnékem legelteto páfzorom* (1); *f u ues* ~ *fép fu ves* (2), *botod* ~ *páfztori botod* (4). Szócsere: *meg bizonynyal* ~ *nagy bizonynyal* (6). Az 5. versben szócsere is van, és egy körülírás helyett egyszavas rövidítés: *Aftalt borzeß én elottem azoc ellen kic énnékem ellenfégim* ~ *Afztalt teritef énnékem az én ellenfégim előtt*. Az átalakítás miatt a szöveg mindenütt gördülékenyebb. Szórendi változtatás: *mert te én velem vagy* ~ *mert te vagy én velem* (4).

49 Audite haec, omnes gentes

VB.	B/Rgr.	Ögr.
<i>XLIX.</i>	Pfal. 49. (<i>XLVIII.</i>)	Pfal. XLIX.
1 <u>Halga[s]átoc meg ezt</u> minden népec , <u>vegyetec eBetokban</u> mindnyáian ez <u>foldnec lakofj.</u>	(2) <u>M</u> eg halga[s]atok ezeket minden nepek : Es meg erczetek minnaian kic vattok ez [zeles vilagon.	<u>M</u> eg halga[s]atok ezeket minden népek: <u>Es meg értsétek mindnyáijan</u> <u>Kik vagytok è [zeles világon.</u>
2 <u>Tijs mind koz emberekne</u> <u>fiai , [mind neme[ek]ne</u> <u>fiai,</u> <u>egyetemben</u> <u>az gazdag és begény.</u>	(3) Mind koz nepek [mind feiedelmek : Mind gazdagok [mind [zegeńek.	Mind <u>koz népek</u> mind <u>Fejedelmek</u> : <u>Mind kazdagok,</u> <u>és mind [zegények.</u>
3 <u>Az én Bám</u> <u>Bóll bolczeféget,</u> és az <u>én Biuennec</u> <u>elme[kod]é értelmet.</u>	(4) Isteni bolczeféget mondunk ti nektek az mi [zaiunkal : Es az mi [ziuwnkbol mōdguk ti nektek az Istennek Igeiet.	<u>Isteni bolcseséget</u> <u>mondunk tinéktek</u> <u>az mi [zajunkkal:</u> Es az <u>mi [zivunkbol</u> <u>mondgyuk tinéktek</u> <u>az Istennek igéjét.</u>
4 <u>Haytom az én fulemet</u> példa <u>beBédre,</u> és ki <u>iellentem</u> az <u>én me[emet]</u> <u>hegedoben.</u>	(5) Nag [zep pelda be[z]edet mondunk ti nektek : Es nag szep eneket eneklwnk ti nektek.	<u>Nag [zep példa be[z]édeket</u> <u>mondunk mi tinéktek:</u> Es ki <u>jelenttyuk</u> az <u>mi énekunket</u> <u>hegeduben tinéktek.</u>
5 Miért félec az veßodelemnec napián, midon kornyul véßen	(6) Mit felwnk az mi haborusaginkban : mikoron	Miért <u>felnének</u> az <u>veßodelemnek napján;</u> Midon kornyul <u>veßenek</u>

<u>engemet az én</u> <u>nyomorgatóimnac</u> <u>hamifjága.</u>	az mi reank toro emberek meg kornekeznek minket.	<u>minket az mi reánk toro</u> <u>hamis emberek.</u>
6 <u>Vadnac kic biznac</u> az o gazdagságokba, és az o gazdagfágoknak <u>lokafágokban diczekednec.</u>	(7) Kic az o gazdagságokban bizakodnak: Es az o marhaioknak sokasagaban diczekednek.	<u>Kik az o</u> kazdagságokban <u>bizakodnak</u> : Es az o kazdagságoknak <u>lokfágában dicsekednek.</u>
7 De az o atyafiat <u>jenki meg nem válhattya ,</u> jem meg nem adhattya Ijtennec az o váltfágánac árrát.	(8) Ha senki meg nem valthatt'a att'afiat karhozattul : Es meg nem engesztelheti az Ur Istent gazdagsagauál	De az o Attyafiat <u>jenki nem válhattya meg</u> <u>kárhozattol :</u> Sem meg nem adhattya Ijtennek az o váltfágának árrát.
8 Mert az o lelkének váltfága drágab, hogy <u>nem mint meg</u> <u>űnnec az halál o tule</u> <u>azoc által orocké.</u>	(9) Mert igen dragalatos az o lelkenek altsaga az Christus : kitol ok mind orocke el szakadnac	Mert az o lelkének váltfága drágab, Hogy <u>jem mint azok által</u> <u>megh menthetné azt</u> <u>az orok haláltol :</u>
9 Es élne mind orocké, és ne látna joha az koporfót.	(10) Noha ez vilagon nag sokkaig elnek : Es hamar meg nem halnak.	Es élne mind orokké, És ne látná joha az koporfót.
10 Mert minden ember nyiluan láttya hogy az bolczekis meg hálnac, és az bolondoc az ezteleneckel egyetembe el veűnec, és az o gazdagfágokat májnac hadgyác.	(11) Mert iol latt'uk hog az gazdagoc az szegeñekkel eggwt meg hálnac : Es el marad o toloc az o gazdagsagoc	Mert minden ember nyilván láttya, Hogy az bolcsek–is <u>az kazdagokkal egygut</u> meg hálnac : Es az bolondok az eűzteleneckel egyetemben el veűznek, És az o kazdagságokat májnac hadgyák.
13 De megis az o gondolattyoc ez, hogy az o házoc orocké meg maradgyon, és az o lakó helyec nemzetűégrol nemzetűégre űállyon , és az o neuec az foldon mind orocké	(12) Noha az o hazok nepe meg marad es az o oroksegek raiok marad : Es ez foldon nag hirek neuek uagon.	De meg–is az o gondolattyok ez, Hogy az o házoc orokké meg megmaradgyon, [hiányzik] És az o nevek ez foldon mind orokké meg maradgyon.

- meg maradgyon.
- 14 De ez fele ember
az o tiſteſſégében
meg nem marad ,
mert haſonlatos
az barmokhoz
kic el veſnec.
- 15 Ez o életec
noha mero bolondjág,
mégis az o maradékioc
iauallyác az o
czelekedeteket.
- 14 Mint az iuhoc
pokolra vettenc,
az halál megeméſti oket,
az igazac o raytoc
ió reggel
wralkodnac,
az o eroſſégec el veſſ,
és az pokol lében
az o lakó helyec.
- 15 De az Iſten
meg ſabadittya
az én lelkemet
az pokolnac kezétol,
és hozza véſben engemet.
- 16 Ne félly azért attul
ha ki meg gazdagul ,
és az o házánac diczöſége
meg oregbul.
- 17 Mert ſemmit az halálba
véle el nem viſben ,
ſem alá nem ſáll vele
az o diczöſége.
- 18 Mert életiben
el vette az o iauait,
diczéric otet.
- (13) De azért az o
gazdagsagokba
es tiſteſſegekb
meg nem maradnak :
hanem ackeppen meg hálnak
mint az barmok.
(14) Ez az o kaba
bolond eletek :
de azért az o maradeioc
öket köuetuen igen diczerik.
(15) Ackeppen
fekwsznek pokolban
mint az sereg iuhok:
Es mindñaian
el karhoznak
Es hamar valo nap
uralkodnac o raitok
az igaz kereszt'enek :
Es pokol leszen
az o lako hel'ek.
(16) De minket
meg valtót az Ur Isten
pokoltul :
Mert hozza fogadot minket.
(17) Ne fell'wnk ezen
mikor az hitetlen ember
meg gazdagodik :
Es mikoron el hirhedik
az o hire neue.
(18) Mert mikor meg hal
el nem viszi vele
az o gazdagsagat :
Es emmit nem hasznal o neki
pokolba az o gazdagsaga.
- De effele emberek
az o tiſteſſegekb
meg ne maradnak :
Mert haſonlatoſok
az barmokhoz
Kik el veſznek.
Es o életec
noha mero bolondság :
Még–is az o maradékik
jovallyák az o
cselekedeteket.
Mint az ſereg juhok
pokolra vettetek :
Es az orok halál
eméſzti meg oket.
Es hamar való napon
uralkodnak o rajtok
az igazak:
Mert az o eroſſegec el véſz,
és az Pokol lézben
az o lako helyek.
De azt Iſten
meg ſzabadított
minket pokoltol :
Es az mi lelkunket
meg váltván hozzája véſzi.
Ne féllyunk azért attul
ha ki meg kazdagodik :
Es az o házának dicsoſege
meg oregbedik.
Mert ſemmit az halálban
véle el nem viſzen :
Es ne haſznál néki pokolban
az o kazdagsága.
Mert itt életében
el votte az o javait :
Es az mi kedvének tetſzett

<u>hogy magáual iól tett.</u>	(19) Mert az o kedue szerent	<u>azt cselekedte.</u>
19 <u>Maga</u> mégyen	elt it ez vilagon :	<u>Ekképpen</u> mégyen pokolra
az o eleinec nemzetjégehoz,	Es csak azt szerzette	az o elei után :
és joha orocké	az mi keduenek teczet.	Es joha orokké
nem lát világojffágot.	(20) Ackeppen pokolba	nem lát világojffágot.
	megen az o hitetlen Att'a	
19 Az ember mikor	es anña utan :	<u>Igy</u> az ember mikor
tißteségben vólna,	Es soha nem latt'a az	ti ztejffégyben vólna,
nem vette eßében magát ,	Istennek szinet.	nem vette e zében magát :
annac okaért	(21) Annira nem erti meg	Annak okaért
<u>hajonlitatic</u>	az hitelē ember ö magat	<u>mint az barmok</u>
<u>az barmokhoz</u>	mikor ez vilagō	<u>hajonlatojképpen</u>
<u>kic</u> el veßnec.	gzadagsagban	el ve znek.
	es tiztessegbe vagō :	Dicsoség Atyának, &c.
	hanem ackeppen	
	meg hal mint az barō.	

di

Ebben a zsoltárban a legsajátosabb, hogy hasonlít kétféle szöveg (vagy akár szemlélet) összemontírozásához. Az Ögr. és a VB. között szó szerint egyező verseket (mint a 9–10.) hirtelen teljesen eltérő szakaszok követnek. Ezeknek néhol az értelme is csak nagyjából egyezik. Az első hat vers, majd a 15–20. vers többes számot használ. Ezeknek a verseknek a szövege nem tekinthető a VB. módosításának, hanem bizonyosan egyfajta hagyomány hatásával magyarázható, és részben annak átvételéből ered. Akadnak szócserek, jórészt azonos mondat szerkezetben, de ezeket a helyeket ismételtelen olyan vers vagy versek követik, amelyek nem a mondat vagy a stílus javításának látszanak, hanem más szöveg hatásának vagy átvételének.

Ezt szemlélteti, hogy az itt párhuzamosan látható B/Rgr. első versei lényegében azonosak, és még két helyen egy-egy vers igen hasonló fordulatot tartalmaz. A *sereg juhok* ilyen (14). Ebben a versben ismét a B/Rgr. szövegével egyezik az Ögr., és eltér a VB.-tól. Az ilyen zsoltár-szövegekről sejthetjük, hogy már bevett vagy nagyon ismert szertartási tételek lehettek. Az Ögr. a szabadon átköltött (parafrazis jellegű) részleteket hozzáigazította a VB. filológiailag sokkal pontosabb szövegéhez, de más helyeken megőrizte a hagyományos fordulatokat. A kezdőversben a *meg erczetek minhaian kic vattok ez fzeles vilagon* fordulat, amelyben eltér a VB. szövegétől az Ögr., a kéziratos graduálok hagyományából való. Úgyszintén az igekötőnek a mondat élére helyezése: *Halga|sátoc meg ezt ~ Meg halga|fítok ezeket*. Természetesen kérdéses, hogy a hasonló szórendi változtatások mögött van-e máskor is hagyományos példa? Vagy pedig ezeket inkább szerkesztői emendálásnak tekinthetjük? Szócsere: *ió reggel ~ hamar való napon* (14) – ez a változtatás is a graduálok hagyományával egyezik. Egyes szám → többes szám: *Ne féjly azért*

attul ~ Ne féllýu nk azért attul (16) – a graduálokra szintén általánosan jellemző a többes használata.

52 Quid gloriaris in malitia

VB.	Ögr.
<i>LII.</i>	Pfal. LII.
<p>1 Mit diczekedel az <u>gonoßban</u> , ô te <u>maga biró</u> ?</p> <p><u>Az eros</u> Istenec <u>ió vólta</u> <u>Bűnetlen való.</u></p> <p>2 Az te nyelueddel bólaß meg gondolt ártalmakat , hasonlatos az éles borotuához , ô te <u>álnoklágnaç meftere.</u></p> <p>3 Sfereted az gonozt inkább hog <u>nem</u> az iót , és az hazuglágot hogy nem bólni igazságot.</p> <p>4 Sfereted az ártalmas bebedeket, és <u>az álnoc nyeluet.</u></p> <p>5 Az Istenis <u>el ront tégedet</u> mind orocké: <u>el ragad tégedet,</u> ki gyomlál tégedet az te haylokodból, és <u>ki ßaggaç az élokneç foldokbol.</u></p> <p>6 Mellyet <u>az igazac látuañ, félneç,</u> és <u>tégedet czufoluáñ , ezt mondgyác.</u></p> <p>7 Imé ez az <u>férfiu</u> ki az Istenec hatalmaßságában nem bizott az o gazdaglágánaç joklágában, és <u>az o ereie vólt az o gonoßságában.</u></p> <p>8 En pedig olyan vagyoc az Isten házában : mint az zóldellő olay fa: bizom az Istenec ió vóltában mind orockon orocké.</p> <p>9 Tiztellec tégedet mind orocké, <u>mert te czelekedted ezt,</u></p>	<p>Mit diczekedel az <u>gonozságbán</u>⁵, oh <u>gonoß ember,</u> <u>ki hatalmas vagy az alnoklágban?</u> <u>Nem tudode</u> hogy az Istenec <u>irgalmaßlága</u> <u>Megh marad mind orokke?</u></p> <p>Az te nyelveddel, <u>oh alnoklágnaç meftere,</u> ßollaßz megh gondolt artalmakat. <u>Es az</u> hasonlatos az éles beretuához.</p> <p>Szereted az gonoßzt inkább hogy <u>jem mint</u> az jot: Es az hazuglágot <u>ßollani inkább</u> hogy <u>jem mint</u> az igazlágot.</p> <p>Szereted az artalmas bezedeket: Es <u>az te nyelvedet alnoklágban forgatod.</u> <u>Annak okaért</u> az Isten-is <u>meg ront teged</u> mind orokke: Ki gyomlál tegedet az te hajlekodbol, és <u>az elokneç foldokbol ki ßaggaç.</u></p> <p>Mellyet <u>latvan az igazac felik az Vr Isten:</u> Es <u>megh csufolnaç tégedet, ezt mondvan:</u> Ime ez az <u>gonoß ember</u> ki az Istenec hatalmaßságában nem bizott: Hanem bizott az o kazdaglágánaç joklágában, <u>meg eroßsodott</u> az o gonoßlágában.</p> <p>En penigh olyan vagyoc az Istenec házában mint az zoldello olaj fa: Bizom az Istenec jo voltában mind orockon orokke.</p> <p>Tiztellec tegedet, <u>oh Vram,</u> mind orokke,</p>

⁵ sajtóhiba, helyesen: gonoszságban

Várom az te neuedet, mert íó
Azoc előtt a' kikhoz te kegyelmes vagy.

hogy ezt cselekedted én velem:
Varom az te nevedet mert igen jó
azok előtt az kikhez te kegyelmes vagy.

Dicsofegh &c.

Ennek a zsoltárnak az eleje képzeltetően a kéziratok hagyomány hatására tér el a VB. szövegtől. Forrását jelenleg nem ismerjük. Csak a 8. vers egyezik meg végig szó szerint a VB.-ban és az Ögr.-ban. A többi versben apróbb és nagyobb eltérések vannak. Az Ögr. szövege a kezdőversben kibővül. A hosszabb szöveg (értelmező bővítések) sokszor jellemző a kéziratok forrásokra. A bibliafordítások szövege szinte mindig rövidebb (inkább olvasásra szánt, könyvnyelv), amint szemlélhető e példákban:

B/Rgr.

Heltai Gáspár

(3) Oh gonofz ember
miert diczedek az gonofzagban
ki hatalmas vag az hamiifzagban :
nem tudode hog az Iftennek irgalmaifaga
meg all mind orocke.

Te kegyetlen , mit duchokedel á gonofzagba?
Az Iftennek kegyesuolta naponként megmarad.

Az első és második versben a mondat szerkezete megváltozik. Az Ögr. folyamatosabb, a lejtése tetszetősebb. A mondatot gyakran szócserekkkel formálja a többi versben is, például: *Imé ez az férfiu ~ Imé ez az gonofz ember* (7), *az ó ereie vólt az gonofzagaban ~ meg erófódótt az ó gonofzagaban* (7), *mert te czelekedted ezt ~ hogy ezt cselekedted én velem* (9). Félreérthető egy vers a VB.-ban. Ezt átfogalmazta az Ögr.: *Mellyet az igazac látuan, félnecc ~ Mellyet latvan az igazak félnek az Vr Ifent* (6).

55 Esaudi, Deus, orationem meam

VB.	Ögr.
-----	------

LV.

Pfal. LV.

1 **H**alga[d] meg Iften az én imád[á]gomat :
és ne royts el te magadat
az én konyorgéj[em] előtt.
2 Figyelmezzel én reiam
és halgas meg engemet :
mert firoc az én gondolatomban
és háborgoc.
3 Az ellen[é]gnec
nyomorgatá[í]aiért :

Halga[d] meg Iften az én imád[á]gomat :
Es ne reitsd el magadat
az én konyorgéj[em] előtt.
Figyelmezzél reám
és halga[s] meg engemet :
Mert firoc az én gondolatimban,
és igen háborgoc.
Mert az ellen[é]g réam kiált,
és az hitetlenek nyomorgatnak engemet :
Es akarnak énnékem ártani,

- Mert hazugjágot koltene*c* én re*iam ,
és nagy duhoffjéggel ellenkezne*c* én velem.*
- 4 Az én biuem rotteg én bennem ,
és az halálnac félelmi
kornyul vottéc engemet.
- 5 Az félelem és rottegés e*jt*tt én re*iam ,
és kornyul vott engemet az rottegés.*
- 6 Mondéc : Kiczoda miuelhetné azt
hogy nékem bárnym le*hetné*nc
mint az galambnac ?
el repulnéc
és nyugonám.
- 7 Imé me*ß*te el mennéc ,
és az puztában lakoznám.
9 Sietnéc meg ßabadulni
ez ßebes és forgó ßéltol.
- 8 Veße*jt*d el Wram,
és o*ß*la*jt*d el az o nyelveket :
Mert látoc bo*ß*bu*jt*ág tételt
és háborgá*jt*
- 9 Nappal és é*jt*jel
kornyul vé*ß*ic az váro*jt*
kic az ko falokon vigyáznac,
hami*ß*ság és ártalom vagyon abban.
- 10 Nyomoruíagoc vadnac abban ,
és el nem távoznac az o vtzaiatól
az raua*jt*ság és álnok*jt*ág.
- 11 Mert nem az ellen*jt*ég illetett
engem ßidalommal,
mert el ßemuedném :
nem az én gyulolom emelte fel
magát én ellenem ,
mert el roytettem vólna
magamat az elott.
- 12 Hanem te én hozzám ha*jt*onló
halandó ember ,
én vezérem, és én barátom.
- 13 Kic eg'gyut gyonyoru*jt*ége*jt*en

mert igen gyulolnek.

Hazugságot koltonek azok én reám :
Es nagy duhoffjéggel ellenkeznek én velem.

Az én ßzivem retteg én bennem :
Es az halálnac félelmi
kornyul vottének engemet.

Félelem és rettegés vagyon én rajtam :
Es meg kornyékezett engemet az izonyodás.

Es ezt mondom;
vajha ßzárnym vólna nékem
mint a galambnak :
Hogy bátoríagos,
és nyugodalmas helyre repulhetnék.

Nyilva me*ß*z*jt*e el mennék,
és az puztában lakoznám :
Sietnék meg ßabadulni
ez ßebes és forgó ßéltol.

Veße*jt*d el, Wram,
és o*jt*zlasd el az o nyelveket :
Mert látok nagy bo*jt*z*jt*u*jt*ág tételt,
és háborgá*jt* a városban.

Nappal és é*jt*jel
kornyul vé*jt*zik az váro*jt*
az kofalokon vigyázvan :
Es hami*jt*íág ß-ártalom vagyon abban.

Nyomoruságok vadnak abban :
Es el nem távoznac az o utzájáról
az raua*jt*ság és álnok*jt*ág.

Mert nem az ellen*jt*ég illetett
engemet ßizidalommal,
mellyet konnyebben ßzenvednék :
Nem az én gyulolom emelte fel
magát én ellenem,
mert el rejtettem vólna
magamat az elot.

Hanem te én hozzám ha*jt*onló
halandó ember :

En vezérem, és én barátom.

Kik eggyut gyonyoru*jt*ége*jt*en
tanácskozunk vala :

- tánátskozunc vala :
és az WRnac házába
mégyunc vala vgy mint tárjac.
- 14 Az halál vegye kornyul oket,
eleuenen fáallynac az kopor[óba,
mert azoknac tár[afágokban
gono[ságoc vadnac o kozottoc.
- 15 En pedig az I[stenhez kiáltoc,
és az WR meg fáabadit engemet.
- 16 Etue, reggel és délbe imátkozom
és óóloc ,
mig nem meg halgatandgya
az én óómat.
- 17 Meg fáabadította az én életemet
az én ellenem való hadtól,
helheztetuén engemet béke[égben,
mert [okan valánac én ellenem.
- 18 Meg hallya az I[sten ,
és meg bunteti oket,
miuel hogy o mind orocké meg marad :
Kic nem akarnac el változni,
és nem félic az I[stent.
- 19 Kezeket fel emeltéc azoc ellen
kic o vélec béke[égefec valánac:
meg rontottác az o bouet[égeket.
- 20 Az vajnál lágyabbac valánac
az o óáiánac beóbedi ,
De az o óíuében háboru[ág vala:
Lágyabbac valánac
az o beóbedi az olainál,
iólehet
éles fáabliác volnánac.
- 21 Ve[ősed az Wrra az te terhedet,
és o gondot vi[el te rollad,
és nem engedi hogy az igaz ember
mind orocké háborgatta[őéc.
- 22 Te azért I[sten
az verembe ta[őitod ezeket:
Mert az v[er óópóc és álnokoc,

Es az Vrnac házában
megyunk vala úgy mint tárjok.
Kornyékezze meg az halál
és [záallynac eleuenen az pokolra :
Mert azoknac tár[aságokban
csak gono[ságok vadnac.
En penig az I[stenhez kiáltoc :
Es az Vr meg [zabadit engemet.
Eftve, délbe, és reggel imátkozom
és pana[őolkodom :
Miglen meg nem halgatandgya
az én [őómat.
Meg [zabadittya az én életemet
az én ellenem valoktul nagy békével :
Oh mely [okan vadnac
az én ellen[égim.
Meg halgat az I[sten egemet
és meg bunteti azokat :
Mivel hogy
nem akarnak meg térni,
és nem félic az I[stent.
Mert kezeket azok ellen emelték fel,
kik o vélec béke[égef[őjek :
Meg rontották az o [őzvet[égeket.
Az vajnál lágyabbak valánac
az [zájoknac be[őzedi :
De az o [őzivekben háboru[ág vala.
Lágyabbak valánac
az o be[őzedik az olajnál :
Noha mind azáltal ollyanok valánac
mint az éles [őzablyák.
Ve[őfed az Vrra az te terhedet,
oh I[sten félo ember,
és o gondot vi[el te rolad :
Es nem engedi hogy az igaz ember
mind orocké háborgatta[őjek.
Te azért, oh I[sten,
az verembe ta[őzitod ezeket :
Mért az vér [őzópók, és álnokok
az o életeknek félet-is nem élük meg;

az o életeknek felétis nem élic meg.

de én te benned bizom.

En pedig te benned bizom.

Dicsofég, &c.

Tizenöt vers eltérő a huszónháromból (2–3, 5–8, 14, 17–20, 21^b–22). De a többi versben is akadnak még apró módosítások. Ezek egyik része csak pontosítás és szórendi igazítás.

Igen sajátos az a bővítés, amely a 3. versben áll előttünk: *Az ellenfégnec nyomorgatá/faiért ~ Mert az ellenfeg réám kiált, és az hitetlenek nyomorgatnak engemet : Es akarnak énnékem ártani, mert igen gyu lolnek.* Erre semmiképpen nem illik, hogy a szöveget simábbá alakította, vagy értelmezte az Ögr. Nem is tekinthető szorosabb értelemben vett fordításnak, hanem csak parafrázisnak, amit Geleji Katona István a graduál előszavában helytelenített. Ennek fényében a zsoltár több átalakított verse inkább (szóbeli) hagyományból, más graduálokból megőrzött változat, mintsem szerkesztői stilizálás. Ezek a hasonló mértékben eltérő versek: 14., 17–18., 20. Elhagyja a személyes névmást: *Figyelmezzel én reiam ~ Figyelmezzél reám* (2). Elhagy egy mellékmondatot: *miuel hogy o mind orocké meg marad* (18). Határozóval, jelzővel bővít: *háborgoc ~ igen háborgok* (2); *látoc boßßu fág tételt és háborgáft ~ látok nagy boßßu fág tételt, és háborgáft a városban* (8); *ellenem való hadtól ~ ellenem valoktul nagy békével* (17). Szócsere: *Imé ~ Nyilva* (7); *mig nem ~ Miglen* (16); *iólehet ~ Noha* (20); *eleuenen fáallyanac az kopor foba ~ fáallyanak elevenen az pokolra* (14); *ßóloc ~ pana falkodom* (16). Eltérő igealak: *kornyül vottéc ~ kornyu l vottének* (4); *Meg ßabaditotta ~ Meg fábadittyá* (17). Eltérő szerkezet és az igei állítmány cseréje: *Az félelem és rottegés e fét én reiam ~ Felelem és rettegés vagyon én rajtam* (5); *kornyu l vott engemet az rottegés ~ meg kornyékezett engemet az ifzonyodás* (5); *el repu lnéc és nyugonnám ~ bátor fágos, és nyugodalmas helyre repu lhetnék* (6); *Kiczoda miuelhetné azt hogy nékem fáarnyaim lehetnénc ~ vajha fzárnnyam vólna nékem* (6), *Az halál vegye korny u l ~ Kornyékezze meg az halál* (14); *fokan valánac én ellenem ~ fokan vadnak az én ellenfegim* (17); *nem akarnac el változni ~ nem akarnak meg tézni* (18). Az ó(h) indulatszó betoldása (22), egy versben a teljes mondat szerkezeti átalakításával együtt jelenik meg: *Meg fábaditotta az én életemet az én ellenem való hadtól, helheztetuén engemet békefégnben, mert fokan valánac én ellenem ~ Meg fzábadittyá az én életemet az én ellenem valoktul nagy békével : Oh mely fokan vadnak az én ellenfegim.*

Eltérô kezdetû zsolttárok

11, 12, 14, 16, 18, 20, 29, 34
44, 45?, 46–48, 50, 53–54, 56, 64–70, 75, 83, 84, 90, 92,
102, 104, 108, 109, 114, 138

Lényegesebben vagy teljesen eltérô kezdetük (kezdôverseik) miatt a részben eltérô szövegûek csoportjától is jobb elkülönítve vizsgálunk két tucatnál több zsolttárt. Ezen zsolttárszövegek egyik része egyébként teljesen vagy lényegében azonosnak tekinthetô a Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál Zsolttárkönyvében. Ellenben a liturgikus hagyományal való kapcsolatukból következôen kezdetük (elsô versük) kisebb-nagyobb mértékben, vagy egészen jelentôsen más fordítási gyakorlatot vagy forrásszöveget tükröz. A Zsolttárkönyv harmadik harmadából pl. a 108. zsolttár azonos szövegû a bibliai és graduális változatban, ellenben a kezdete, valamint a II. szakasz (divizió) kezdete miatt itt szükséges számbavennünk.

Ezekrôl a zsolttárkezdetekrôl azt feltételezhetjük, a korábban már megismert példák, tehát a kéziratossághoz tartozó hagyományozás természete alapján, hogy nem egyazon forrásból (és/vagy fordításból) származnak a zsolttár törzsszövegével, hanem végsô soron a szóbeli gyakorlatban élô és kézíratos hagyományozott szövegváltozatot képviselik. A Vizsolyi Biblia szerint helyesbített, vagy az onnan átvett szöveg elôtt is megtartandónak látta a revideáló püspök a hagyományos megoldást, ha egyébként elfogadta is filológiai helyesebbnek a Károlyi és társai által kialakított zsolttárszöveget, vagy ennek jegyében korrigálta a kéziratosságot. Ez a szerkesztôi gyakorlat figyelt a liturgikus igényekre és támogatta a már bevett szokást némelykor még a filológiai és teológiai pontosság kárára is.

A kéziratossággal való szoros összefüggést általában csak feltételezzük, a kéziratossághoz tartozó graduálok igen nagy mértékû elhasználdása és elpusztulása következtében kellôen adatolni nem tudjuk. Némelykor azonban az összefüggés kétségtelen bizonyosságokkal is alátámasztható. Kiválóan szemlélteti ezt a 34 (33) zsolttár kezdete, amelyet kellôen megokol a liturgikus használat: ez a zsolttár az, amelyet a *communio*-val kapcsolatosan a legrégebbi idôtôl fogva összekapcsolt a hagyomány a *Gustate et videte quoniam suavis Dominus sora* miatt. Érthetô tehát, ha a zsolttár kezdete szilárdan rögzôdött a liturgikus használatban, ez által a szóbeliségben és a kézíratos graduálokban. Éppen ezért maradhatott meg a Vizsolyi Biblia tekintélyével szemben is az eltérô kezdet. A hagyományra támaszkodó megoldás még az is, hogy a szöveg folyamatosága érdekében némelykor a második és harmadik személyû igealakok felcserélôdtek. Ezek is megmaradtak a szövegben.

34 Benedicam Dominum in omni tempore

Az első vers szövegének eltérése mellett (amely a Bélyei graduálban is így található, amint látható alább), csupán a zsoltár 13-14. verse tartalmaz eltérő megoldást. E két versben a harmadik helyett második személyre változtatást a héber szöveg nem indokolja, ezt a korábbi versben olvasható kicsoda... kezdetű mondattal kapcsolódó és folyamatosabb szövegezés miatt fogadhatta el vagy hagyhatta meg a korábbi kéziratokból a szerkesztő.

Az első vers jellegzetes fordulata a kéziratok hagyományában öröklődött.¹

Kódexeink hagyományában sem volt ez általános, mert pl. a KulcsK. változata közel áll a Vizsolyi Biblia szövegéhez: mýndenkoron w dýcherethe vagyon en zamba. Bencédi Székely is ezt követi, de a létigét elhagyja: mindenkort aƒ ü dicfirete aƒ en Bamba.

Az Öreg graduál szövege itt látványosan a Batthyány/Ráday graduálban látható változathoz csatlakozik

Vizsolyi Biblia

Öreg graduál

- 1 **A**ldom az Vrat minden időben,
mindenkoron az ő dítféreti
az én Bámaban vagyon.
- 2 Az Wrbanc diczekedic az én lelkem
eßt meg halluán az nyomorultac
örülni fognac.
- 3 Magaßtallyátoc az Wrat velem ößue,
és magasztallyuc az ő neuét egyetemben.
- 4 Meg kerestem az WRat
és megh halgatott engemet,
és minden röttegésimből
meg Babaditott engemet.
- 5 Az kic ő reá néznc és ő hozzá futnac
azoknac ortzáioc meg nem pirulnac.
- 6 Imé ez az Bégény kiáltott,
es az WR megh halgatta ötet,
és minden ő háboruságiból
meg Babadította ötet.
- 7 Tábort iár az WR Angyala
az ötet félöc környül,
és megh Babadította öket.
- 8 Kóstollyatoc meg és lássátoc meg,
melly igen jó légyen az WR,
bódogh ember az, az ki ő benne bizic.

- A**ldom az Vrat én minden időben:
Es foha az ő dicsireti
az én számból ki nem szakad.
Az Vrbanc dicsekedik az én lelkem :
Ezt meg halván az nyomorultak
örülni fognak.
Magasztallyátok az Vrat velem öfzve :
Es magasztallyuk az ő nevét egyetemben.
Megh kerestem az Vrat
és megh halgatott engemet :
Es minden rettegésimből
meg szabadított engemet.
Az kik ő reá néznek, és ő hozzá futnak:
Azoknak orczáik meg nem pirulnak.
Imé ez az szegény fel kiáltott,
és az Vr megh halgatta ötet:
Es minden háboruságiból
meg szabadította ötet.
Tábort járt az Vrnak Angyala
az ötet félök környül :
Es megh szabadította öket.
Kóstollyátok megh, és lássátok meg,
mely igen jó légyen az Vr:
Böldogh ember az, az ki ő benne bizik.

¹ Vö. Fekete Csaba MNyj. XXXIX, 165–176.

- 9 Féllyétec az WRat kic ö benti vattoc,
mert semmi fogyatkozásoc
ninczen az ötet félökne.
- 10 Az oroslánoknac kölykei
meg éhezne és bükölködnec,
de az kic az WRat keresic
semmi ió nélkül nem bükölködnec.
- 11 Iőjjetec ide fiaim
és halgassátoc engemet ,
az WRnac félelmére meg tanítlac titeket.
- 12 Kiczoda az ember az ki az életet kéuánnya?
és kéuánnya látni az ö ió napit.
- 13 Tartóftasd meg nyeluedet az gonóftól .
és az te aiakidat
hogy ne bőllyanac csalárdságot.
- 14 Haiolly el az gonóftól
és czelekedgyel iót ,
keressed az békességet és köuesd aßt.
- 15 Az WRnac bemei az igazakon,
és az ö fülei
azoknak kiáltásokon.
- 16 Az WRnac tekéntete azoc ellen vagon ,
kic gonóft czelekedne ,
hogy ki gyomlállya ez földrül
azoknak emlekezeteket.
- 17 Az igazac kiálnac
és az WR meg halgattya,
és minden ö nyomoruságokból
meg babadíttya öket.
- 16 Közel vagon az WR
az töredelmes biueköz,
és az töredelmes lelküeket meg tartya.
- 19 Soc nyomorusági vadnac az igazaknac,
de mind azokból meg babadíttya öket az WR.
- 20 Meg őrizi minden ö czontyokat,
egy azoc közzül
meg nem rontatic.
- 21 Az hitelent peng meg öli az gonosság,
és az kic gyüöllic az igazat, el veßtetne.
- 22 Meg babadíttya az WR
az ö bőlgainac lelkeket ,
és el nem veßtne kic ö benne biznac.

- Féllyétek az Vrat kik szenti vadtok:
Mert semmi fogyatkozásoc
nincsen az ötet félöknek.
- Az oroszányoknak kölkei
meg éheznek , és szükölködnec :
De az kik az Vrat keresic
semmi jó nélkül nem szükölködnec.
- Iőjjetek ide fiaim,
és halgassatok engemet :
Az Vrnac félelmere megh tanitlak titket.
- Kicsoda az ember , az ki életét kívánnya:
Es kíván látni jó napokat?
Tartoztassa megh nyelvét az gonosztul:
Es az ö ajakait,
hogy ne szöllyanak csalárdságot.
- Távozzék el az gonosztul
és cselekedgyék jót:
Keresse az békességet, és kövesse azt.
- Az Vrnac szemei az igazakra néznek:
Es az ö fülei
azoknak kiáltásokra figyelmeznec.
- Az Vranac tekinteti azok ellen vagon,
kik gonoszt czelekednek :
Hogy ki gyomlállya ez földröl azoknac
emlekezeteket.
- Az igazak fel kiálnac,
és az Vr meg halgattya öket:
Es minden ö nyomoruságokból
meg szabadíttya öket.
- Közel vagon az Vr,
az töredelmes szivükhöz :
Es í töredelmes lelküeket meg tartya.
- Sok nyomoruságik vadnac az igazaknac:
De mind azokból ki szabadíttya öket az Vr.
- Meg őrizi minden ö csontaikat:
Vgy hogy csak egy-is azok közzul
meg nem rontatic.
- Az hitelent peng meg öli az gonosság :
Es az kik gyüöllic az igazat el vesztenec.
- Meg szabadíttya az Vr
az ö szölgainac lelkeket:
Es el nem vesznen az kik ö benne biznac.

Dicsőség Atjának, és Fiunak, &c.

11 In Domino confido

XI.

1 **A**z Vrban bizom,
hogy hogy mondgyátoc tahat az én lelkemnek ,
fuss az ti hegyetekre^a mint az madar ?
2 Mert imé az hitetlenec
az ő ijokat meg vontác ,
nyilokat az idegbe vetettéc,
hogy löuöldözzéc titkon
az igaz Buiü embereket.
3 Miért hogy még az fundamentomis
el rontattatnac ,
az igaz mit cselekedhetic ?^b
4 Az WR az ő bent templomában,
az Wr Bëki az Eegekke,
az ő Bemei néz nec ,
és az ő Bemei meg próballyac
az emberek nec fiokat.
5 Az Wr az igazat Bereti ,
az hitelnt pedig és az gonossagnac Beretöiét
gyülöli az ő lelke.
6 Boczát az Isten az hitetlenekre eleuen Bënet ,
tüzet és kénköuet,
és meg égető Bëlet,
melly az ő pohároknac réBë.^c
7 Mert miuel hogy az WR igaz, igasságot Beret,
az igaz embert láttyác az ő Bemei.

A Vizsolyi Biblia széljegyzetei

a Vagy így: fuss el az ti hegyetekről, vagy fussatoc el erti pedig az hegyeket az holot Bokat vala Daudid oltalomert maradni , vagy az Iuda orBogat.

b Az az, Miuel hogy mindentől meg foBtattam melhoz külső keppen tamaBkodhatnam, mit tudoc tenni?

c Az az, Ez illyenek nec iutalmoc büntetésec ez.

12 Salvum me fac Domine

Vizsolyi Biblia

1 **T**arcz meg Wram,
mert elfogyott az Bënt,

Psal. XI.

Az Vrban vagyon énnékem bizodalmam :
Hogy hogy mondgyátoc az én lelkemnek,
hogy el fusson az ti hegyetekről, mint az
madár?
Mert imé az hitetlenec
az ő nyilokat, az idegben vetvén,
ijokat meg vonták:
Hogy lövöldözzék titkon,
az igaz szivü embereket.
Miért hogy megh az fundamentomok-is
el rontatnac :
Az igaz mit cselekedhetik ?
Az Vr az ő szent Templomában,
és az Vrnak széki az egekben vagyon :
Az ő szemei néznek,
és megh próballyák
az emberek nec fiait.
Az Vr az igazat szereti:
Az hitelnt penigh, és az gonosságnac zeretöjét
gyülöli az ő lelke.
Boczát az Isten az, hitetlenekre eleven szent,
tüzet , és kénkövet:
Es az meg emésztő szél lészen,
az ő pohároknac része.
Mert mivel az Vr igasságot szeret :
Es az igaz emberre néznek az ő szemei.

Dicsőseg Atyának, &c.

Öreg graudál

Szabadits megh, Wram, engemet
Mert el fogytak az te szentid,

mert elfogytanac az hiuec

az embereknek fiai kozzul.

- 1 Hazugfágot ból
Kiki az o felebaráttjánac ,
Hizelkodo aiakual kettos biwbol Bólnac.
- 2 Vágia ki az Wr mind
Az hizelkődő aiakokat,
Es az keuély nyelueket.
- 4 Kic eßt mondgyác,
nyeluünckel mindent tehetünc,
az mi aiakinc
mivelünc vadnac ,
s–kiczoda mi nékünc Wrunc?
- 5 Az nyomotultaknac pußtításokért
és az begényeknek fohaßkodásokért,
mindgyárást fel kelec azt mondgya az WR,
meg Babaditom azokat,
kiket törben eytett (az ellenseg.)
- 6 Az Wrnac beßédi, tißta beßédec,
mint az kohban meg próbáltatott
és heßber meg tißtítatott ezüst.
- 7 Te Wram tarcz meg öket,
és örizd meg öket ez nemzetségtöl
mind örökké.
- 7 Környös környül iárnac
Az gonoboc,
Mikor az emberekneç aláualói
Fel magabßtaltatnac.

A kik jót cselekednének :

Megh fogyatkoztak az igaz mondók

Az embereknek fiai kozzul.

Hazugságot szól
Ki ki az ö fele barátjának:
Szájával hizelkedven belöl kettös szivet
visel.
Vágja kiaz Vr mind
Az hizelkedő ajakokat:
Es az kevély nyelveket messe ki.
Kik ezt mondgyák,
Nyelvünckel mindent tehetünk:
Es az mi ajakink,
Mi birtokunkban vadnac,
s-kicsoda minkünc Vrunck?
Az nyomorultaknac pusztításokért,
Es az szegényeknek fohaßkodásokért
Már fel kelec; azt modgya az Vr:
Meg szabaditom azokat,
Kiket törben ejtet az Istentelen.

Az Vrnac beszedi, tiszta beszédec:
Mint az kohban meg próbáltatott,
Es hétszer megh tisztítatott ezüst.
De Vram, tartsd megh öket:
Es örizd megh öket ez nemzetségtöl
Mind örökké.

Mert igen kevélyen
Viselik magokat az gonoszok:
Mikor az embereknek alá valói
Fel magasztaltatnac.

Dicsöseg:

A kódexek korától kialakult bizonyos fordulatok (terminusok) állandósult fordítási megoldása. Ezek aztán esetleg előbb párhuzamosan, majd egymást váltva jelenhettek meg a reformáció korában. Ilyen a megtart ~ megszabadít – mint itt, e föntebb idézett kezdőversben.

A vers második felének parafrázisba hajló bővítése az élő gyakorlatban rögzült zsoltváltozat hatására maradhatott meg.

A zsoltszöveg többi versében ilyen jellegű eltérések nincsenek.

14 Dixit insipiens in corde suo

Több apró módosulás (hét versben) mellett itt a liturgikus hagyomány követése az igazán jelentős mozzanat, amely mind a Vizsolyi Bibliában, mind az Öreg graduálban a zsolozsma Vulgata-beli szövegére alapul, amely mind máig ugyanígy van a Breviáriumban. Ez a mozzanat szintén azzal kapcsolatos, hogy a Vizsolyi Biblia Zsoltárkönyvének összeállítása az élő liturgikus gyakorlatot is figyelembe vette, és esetlegesen olyan előbbi szövegre is támaszkodott, amely nem a humanista bibliafordítások filológiai tudományosságával, hanem főként a szertartási igényekkel számolt. A zsoltárba betoldott újszövetségi részletek sem a megfelelő versek fordítását idézik a Vizsolyi Biblia megfelelő helyéről (), hanem szintén a hagyományos fordításból erednek.

A zsoltár mindmáig így használatos latinul a Liber usualis (Antiphonale²) szerint Hasonlóan az Énekes Zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján.³

A betoldás azért sem egyezik szó szerint a Vizsolyi Biblia megfelelő helyeivel, mert a fordítás itt a Vulgata nyomán halad. Természetesen a héber szöveget hűségesen tükröző fordítások, mint Tremelliusé, nem követik a Vulgata gyakorlatát. Itt azonban a liturgikus beidegzés határozott, előnyben részesült a filológiai hűség fölött. Alább következnek a megfelelő szövegrészek, amelyek a betoldás hátterében vannak.

Az Öreg graduál szerkesztői meghagyták a szokásos toldott szöveget (amely tehát így 11 vers, nem 8, mint a héberben), nem bírálták fölül a hagyományos gyakorlatot, és nem tartották szükségesnek a purgálást. Ezt megtették majd később a puritánok, a Váradai Biblia kiadói (Köleséri Sámuel 1660-ban), valamint 1684-ben Tótfalusi Kis Miklós és segítői. Ezekben a kiadásokban már nem a Vulgata szerinti zsoltárszöveg található.

Vizsolyi Biblia

Öreg graduál

XIII.

Pfal. XIV.

- 1 Ast mondgya^a az balgatag az o biuében,
Ninczen Iften :
Meg veßtenec,
vtálatofoc lottenecc igyekozetekben,
Ninczen az ki iót czelekedgyéc.
2 Az WR az menyből tekintott
az embereknek fiaira ,
hogy meg láffa ,
ha vagyon értelmes és Iften félo.
3 Mindnyáian el haylottanac,
egyetemben hiába valócká lotenec,
(meg veßtenenec,)
ninczen a ki iót tfelekedgyéc czac eggyis.

- Az bolond azt mondgya az o fziuében ,
hogy nincsen Iften :
Megh vefztek az emberek ,
Útálatos dolgokat követnek ,
és nincsen az ki jót czelekedgyék.
Az Vr , az menyből alá tekintet
az embereknek fiaira :
Hogy meg láffa
ha vagyon koztok értelmes Iften félo.
Mindgyájan el hanyatlottak ,
Egyetemben hiában valócká lottenek :
Es nincsen csak egy-is az ki jót czelekedgyék.

² Antiphonale Monasticum pro diurnis horis juxta vota RR. DD. Abbatum Congregationum Confoederatarum Ordinis Sancti Benedicti a Solesmensibus Monachis restitutum. Solesmes, 1995.

³ Bp. 1991. A Keresztény Értelmiségiek Szövetsége Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom kiadványa.

^b (Az o torkoc
meg nilt koporfó,
nyelueckel álnokúl czelekedtec ,
Afpis kigyónac mérge vagyon
az o aiakoc alatt.

Kiknec báioc átkozódással
és méreggel rakua,
gyorfac az o láboc az vér ontáfra,
Az o vtokon rontás
és nyomorgatás vagyon,
és az békeflégnek vtát nem efmértéc :
Ninczen Isteni félelem az o Bemec elott.)

- 4 Auagy nintfé értelem
ez gonobaknac czelekedoiben,
hogy az én népemet meg ébíc,
mint az kenyeret boktac meg enni,
és az WRat nem tiβtelic?
- 5 Ott^c rottegnc rottegefifel :
Mert az WR az igazaknac
Nemzetfégéuel vagyon.
- 6 Az Bégén' nec tanácsát meg czufollyátoc ,
De az WR o neki reménfége.
- 7 Vayha el ione Sionból
az Izraelnec Babaditóia,
hogy mikor az WR
az o népének foglyait meg Babadittya,
az Iácob orullyen, és az Izrael oruendezzen.

Az o torkok ollyan
mind az meg nyilt koporsó,
És az o nyelvekkel álnokfságot fzólnak ,
f–az o ajakok alatt
áfpis kigyó mérge vagyon.

Kiknek szájók átkozódással ,
és bozfzúfágh fzóllással tellyes :
Es az o lábok gyorfak az vér ontáfra.

Az o útokban romlás
és nyomorgatás vagyon :
Az békeflégnek útát nem tudgyák ,
és nincsen az Isteni félelem o elottok.

Avagy nincse értelem
az gonoffágnak czelekedoiben ?
Hogy az én népemet meg efzik ,
mint az kenyeret fzokták megh enni,
és az Vrat nem tiβtelik ?
Akkor rémulnek megh nagy rémuléffel :
Mikor az Vr az igazaknac
nemzetfége baját fel vefzi.

Az fzegénynek tanácsát megh czufollyátok
:
Mikor az Vr o néki reményfége.
Oh vajha el jone Sionból
az Izraelnek fzabaditója :
Hogy mikor az Vr ,
az o népének foglyait megh fzabadittya ,
az Iákob orullyen , és az Izrael oruendezzen.

[Nincs doxologia–kezdet!]

A Vizsolyi Biblia széljegyzetei:

^a Vagy: aβt gondollya.

^b Ez két vers ninczen az Sidoban, hanem az S^εent Pál Romaba irt leuelénc harmadic réβebol irtác ide, és az Efaianac 59. reβebol.

^c Vagy, ackor, tudni illic az boβu álláfnac ideién.

Az idézett helyek a Vizsolyi Biblia, illetve a Lat–hung⁴ szövegéből

Az békefégnc vtát nem tudgyác, és semmi igallág ninczen az o vtokban :

az o magoc vtát el fordították :

Valaki azon iár nem tudhattya az békeféget. (Róm 3[,18])

Sepulcrum patens est guttur erorum : †

linguis suis dolose agebant, *

venenum aspidum sub labiis eorum.

Quorum os maledictione et amaritudine plenum est : *

veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem.

Contritio et infelicitas in viis eorum, †

⁴ A szokásos jelölést megtartva

† jelzi a flexa helyét a tagolandó első félversben,

* pedig a mediatio helyét.

et viam pacis non congnoverunt :*
non est timor Dei ante oculos eorum.
Az o torkoc mint az meg nilatkozott koporfó,
az o nyelvec álnokfágot íólnac,
az o aiakoc alatt alpis kigyó mérge vagyon.
Kiknec báioc átkozodálfal, és boóúfág bólálfal tellyes. (Ézs 59[,8])

Az o vtokban romlás és nyomorgatás vagyon.
Az békefégnec vtát nem tudgyác.

16

Ennek a zsoltárnak sem csak a kezdő verseiben van szövegbeli különözés. A zsoltár végét kivéve végig vannak apróbb eltérések és bővítések a versek többségében.

Vizsolyi Biblia

Öreg graudál

Psal. XVI.

1 **T**arcz meg engemet **I**ften
mert én te benned bizom.
2 **M**ond eßt az **W**rnac (**ô** én lelkem,)
En Wram vagy te,
Iollehet femmi éntoem nem bármazhatic
melly néked haóálna.
3 Hanem az **b**enteknec
kic ez foldon vadnac,
és az **b**oczületeffeknec,
kikben vagyon minden én gyonyorüfégem.
3 Meg sokasodnac azoknac bánattyoc
kic máshoz sietnec:
Nem áldozom azoknac véres áldozattyockal ,
Fel sem veóem azoknac neuóket
Az én aiaimra
5 Az WR az én örökségemnec
és poháromnac réóe ,
te tartod az énréóemet.^b
6 Az én njlásom esett énnékem
kies **h**elyeken,
niluán Béó örökség iutott énnékem.
7 Aldom az WRat ki énnékem tanáczot adott ,
hogy meó eijelis tanitanac engemet
az én belsó tagaim.
8 Sfüntelen az WRrá **n**éztém:
mert **i**ob **f**elólem vagyon ,

Tarts megh **és orizz megh** engemet,
oh én Vram Iftenem :
Mert én **egyedul csak** te benned bizom
Mondgyad ezt én lelkem az **Iftennek**,
én Vram vagy te :
Noha én tolem semmi nem **f**zarmazhatik,
Hanem az **fzenteket legitettem**,
kik ez foldon vadnac:
Es az **bocsületefeket éppitem**,
Kikben vagyon minden én gyonyorüfégem.
Megh sokasodnac azoknac bánattyok,
kik idegen Istenek után sietnek:
Nem áldozom azoknac véres áldozttyokkal,
fel sem veszem azoknac neveket
az én ajakimra.
Az Vr az én örökségemnek,
és poháromnac része :
Te vagy az ki megh tartod **énnékem** az én
részemet.
Az én nyilasom esett énnékem
igen kies **helyen** :
Nyilva szép örökség jutot énnékem.
Aldom az Vrat ki énnékem tanáczot adot:
Ki azt cselekedí,
hogy meó éijel-is tanitsanak engemet
az én **b**élsó tagaim.
En szüntelenül az Vrra **n**ézek :

azért meg nem mozdíthatom.
 9 Annac okaért örült az én biuem,
 es öruendez az én nyelvuem,
 még az én testemis bátorságban nyugfic.
 10 Mert nem hagyod az én lelkemet
 az koporsóban ,
 és nem engeded
 hogy az te Bented rothadásra iusson.
 11 Te tanitaß meg engemet
 az életneç ösuényére ,
 elégséges öröm vagyon te előtted ,
 és gyönyörüsegec vadnac
 az te iobbod felöl mindenkor.

Mert jóbbom felöl vagyon
 azért megh nem tántorodom.
 Annakokáért örül az én szivem,
 és örvendez az én dicsőségem :
 Megh az én téstem-is bátorságban nyugszik.
 Mert nem hagyod az én lelkemet
 az koporsóban:
 Es nem engeded,
 hogy az te szented rothadásra jusson.
 Te tanitasz megh engemet
 az életnek ösvényére:
 Elégséges öröm vagyon te előtted,
 és gyönyörüsegek vadnac
 az te jóbbod felöl mindenkoron.

Dicsösegh &c.

Magyarázó széljegyzet: ^bVagy , te vagy nekem en öröksege, nem az idegen baluany Istenec.

18

XVIII.

Pfal. XVII. [= 18!]

1 Szeretlec tégedet WRam
én erőségem tellyes biuemből.
 2 Az WR én köbiklám,
 és én váram, és én Babadítóm :
 Én Iftenem, én erőségem,
ö benne bizom,
én paifom
 és az én Babaduláfomnac Barua,
 én fel magasztaláfom.
 3 Az diczérendő Iftent
 mifön fegitfégül hijttam ,
 az én ellenfégimtől meg ótalmaßattam.
 4 Környül^a vetteneç vólt engemet
 az halálnac kötelei ,
 és az álnoc emberekneç fokfága
 röttent vala engemet.
 5 Az pokolnac köteli könyül vötteneç
 vólt engemet ,
 előmet vöttet vólt az halálnac törei.
 6 Az én nyomoruáfomban hijttam
 fegitfégül az WRat ,
 és kiáltottam az én Iftenemneç ,

Szeretlek tégedet oh én Vram Iftenem ,
 tellyes szivemből, mint én erőfégemet :
 Mert te vagy énnékem kösziklám ,
 erős váram , és megh szabaditom.
 Én Iftenem ,én fegitfégem vagy ,
én te benned bizom :
Paifom vagy ,
 és az én szabaduláfomnac szarva ,
 én fel magasztaltatáfom.
 Az dicsirendő Iftent
 midön fegitfégül hittam :
 Az én ellenfégimtől megh ótalmaztattam.
 Környül vötteneç vólt engemet
 az halálnac kötelei :
 Es az álnoc emberekneç fokfága
 rettent vala engemet.
 Az koporsónac fájdalmi környékeztem
 vólt meg engemet :
 Elömet vötték vólt az halálnac törei.
 Az én nyomoruáfomban hittam
 fegitfégül az Vrat ,
 és kiáltottam az én Iftenemneç :

és meg halgatta bómat az ő
templomából ,
és az én kiáltásom ő előtté jutott ,
az ő füleiben.

7 Meg indult és rebbent az föld ,
és az hegyeknek fundamentomi meg
háborodtanac ,
az ő haragja ellen.

8 Füst iött ki az ő orrából ,
és emébtö tűz az ő báijából ,
és eleuen bñec ő töle.

9 Fölyöttünc be vonta az Eeget fölhöckel
,
és le Bállott ,
és homály volt az ő lábai alatt.

10 Ew vitettetett az Cherubimokon és
repüllöt ,
repüllöt az Beleknek bárnynain.

11 Be vonta az ő fátorát fetétféggel ,
az ő fátorát környül vötte
fötét vizeckel és fűrö fölyhöckel.

12 Az fényeffég miatt , melly volt ő
előtte ,
az fölyhöc el múltanac ,
kö effö és eleuen bñec köuetközéne.

13 Es dörgött az Eegből az WR ,
és az felléges Isten adta az ő bauát ,
kö efföt és eleuen bñeket.

14 Es ki boczáta az ő nilati ,
és el bélebté őket^b az villámáfokat meg
fokafította ,
és meg háborította őket.

15 Ackor vizekned öruéni láttatánac ,
és ki nilatkoštattanac az föld kerekféginac
fondamentomi ,
az te meg feddéfed miatt WRam ,
és az te haragodnac bñeléne fuuáfa miatt.

16 Boczátott segítféget atz Edgből és fel
vött engemet ,
és ki vont engemet az foc vizekből.

17 Ki ragadott engömet az én hatalmas
ellenfégim közzül ,
és az én gyüölöim közzül ,
mert erősbek vóltanac én nálamnál.

18 Elömet vöttéc énnékem az én
vebedelmennac napián ,

Es meg halgatta szómat , az ő
Templómából ,
és az én kiáltásom ő eleibe jutot , az ő
füleiben.

egh indult és rízketet az föld :
Es az hegyeknek fundamentomi
megh háborodtanac , az ő haragja ellen.

Füst jöt ki az ő orrabol ,
és meg eméztö tűz az ő szaijából :
Sebessen lángaló szenek származbak tölle.

Felettünk bé vont az egheket felhöckel :
Es le szállot , az homály vólt az ő lábai
alat.

Es vitettetett az Cherubimokon ,
ugy–mint ő szekeren :
Es sebessen repült az szeleknek szárnyain.

Az fűrö ködben el rejtette önnön magát :
Es az ő fátorát környül vötte fetét vizekkel
,
és fűrö felhöckel.

Az ő előtte való villámáfok miat
az felhök el ofzlottanak :
Kö esök , és élevén szenek
következtenek.

Az Vr dörgöt az éghből ; és rettenetes
szót adott :
Kö esök , f–elevén szenek érkeztek.

Es ki bocsátotta az ő nyilait :
Es megh fokafítván az villámáfokat
el széllesztette , és megh háborította őket.

Akkor az vizeknek örvényi láttattanac ,
és ki nyilatkoztattanac
az föld kerekféginac fundamentomi :
Az te megh feddéfednek miatta , oh Vram
,
és az te haragodnac szeléne fúáfa miatt.

Segítféget bocsátot az égből ,
és fel vött engemet :
Es kivont engemet az fok vizekből.

Ki ragado engemet az én hatalmas
ellenfégim közzül :
és az én fok gyüölöim közzül :
Mert erősbek vóltanac én nálamnál.

Elömet vötték énnékem az én
vefedelmennac napján :
De az Vr vólt énnékme segítö gyámolom.

de az WR volt énnékem páltzám.
19 Ki vitt engemet tágas helyre
és ki ragadott engemet , mert jómat
kéuánnya énnékem.
20 Meg fizetett énnékém az WR az én
igasságom szerint ,
az én kezeimnek tisztasága szerint fizetett
énnékem.
21 Mert meg őriztem az Wrac v'tait ,
nem hitetlenül nem szakadtam el az én
Istenemtől.
22 Minden ő itéleti én előttem vadnac ,
és az ő parancsolatit nem hántam el
tőlem.
23 Es voltam tökéletes ő előtte ,
és meg tartottattam magamat az én
bűneimtől.
24 Annac okaért meg fizetett énnékem
az WR
az én igazságom szerint ,
az én kezeimnek tisztasága szerint , az ő
bemei előtt.
25 Az irgalmashoz te irgalmas vagy ,
és az tökéleteshez tökéletes vagy.
26 Az tisztával tiszta vagy ,
és az tisztasághoz tisztaság vagy.
27 Annac okaért te az nyomorodott
népet meg tartod ,
és az kevélyeknek bömököt meg alázkod.
28 Mert te gyújtod meg az én
bűnetekemet :
te én WRam Istenem
meg világosítod az én sötétségemet.
29 Mert én te általad mégyec által
az ellenfégnek táborán ,
és az én Istenem által mégyec az
köfalokon által.
30 Ennek az Istennek v'ta tökéletes :
az WRnac beszéde igen tiszta ,
és paiffa minden ő benne bizóknac.
31 Mert kicsoda Isten az Iehoua kiuül ?
és kicsoda hatalmas az mi Istenünk kiuül ?
32 Az Iftwn övedzett fel engemet erővel
,
és ő egyenesítette meg az én 'vtamot.
33 Ollyanná tötte lábaimot mint az

Ki vitt engemet tágas helyre ,
és ki ragadott engemet :
Mert jómat kívánnya énnékem.
Megh fizetett énnékém az Vr ,
az én igazságom szerint :
Az én kezeimnek tisztasága szerint
fizetett énnékem.
Mert megh őriztem az Vrnak útait :
Es nem szakadtam el hitetlenül
az én Istenemtől.
Minden ő itéleti én előttem vadnac :
Es az ő parancsolatit nem hántam el
tőlem.
Es voltam tökéletes ő előtte :
Es megh tartottattam magamat az én
bűneimtől.
Annakokaért megh fizetett énnékém az
Vr ,
az én igazságom szerint :
Az én kezeimnek tisztasága szerint ,
az ő szemei előtt.
Az irgalmashoz te irgalmas vagy :
Es az tökéleteshez tökéletes vagy.
Az tisztával peniglen tiszta vagy :
Es az tisztasághoz tisztaság vagy.
Annakokaért te az nyomorodott népet
meg tartod :
Es az kevélyeknek szemeket megh alázkod.
Dicsőség Atyának, &c.
Pfalma eiusdem continuatio.
En Vram Istenem te gyújtod meg
az én sötétségemet :
Es megh világosítod ,
az én sötétségemet.
Mert én te általad mégyec által
az ellenfégnek táborán :
Es az én Istenem által mégyec
az kö falokon által.
Ennek az Istennek útja tökéletes :
Es az Vrnak beszéde tiszta ,
és paiffa minden ő benne bizóknac.
Mert kicsoda volna Isten ,
az Iehoua kívől ?
Es kicsoda hatalmas
az mi Istenünk kívől ?
Az Isten övedzett fel engemet erővel :

Baruafoknac láboc ,
és az én váraimba állatott be.
34 Ő tanította az én kezemet az hartzra ,
annira hogy az én kezeim által
meg romlanának az értz keziuec.
35 Es adtad énnékem az te
Babaditáfodbac paiſtát ,
és az te iob karod tartot engemet ,
és az te jó-vóltod magasztalt fel engemet.
36 Ki terieſtetted lepeſímet én alattam ,
és az én lábaim nem fűradtanac el.
37 Midön ellenfégit megkergettem , meg
fogtam őket ,
és meg nem tértem miglen meg
eméſtöttem őket.
38 Meg vertem őket , és fel nem
kelhetnec ,
el hullottanac az én lábaim alatt.
39 Mert fel övedzettél engemet erőuel az
hadra ,
az én ellenfégit én alattam le nomtad.
40 Az én ellenfégitnec nyakokat én
kezemben adtad ,
és az én gyűlöimemet el veſtetted.
41 Kiáltottanac de nem vólt ki őket meg
Babaditotta vólna :
Az WRhoz , de nem halgatta meg őket.
42 Es aprora törtem őket mint az port az
bél ellen ,
és mint az piattzon léuő fárt le tapodtam
őket.
43 Meg Babaditottál engemet az népnek
pártoláſától :
töttél engemet az pogánioknac feiúé ,
az melly népet nem eſmertem, Bolgált
énnekem.
44 Az kic czac meg halhattanakis
engedtenec énnékem ,
és az idegen fiac hazudtanac énnékem.^d
45 Az idegen népnek meg epettenec
és reſkettenec az ő hajlékokban.
46 Eellyene az WR és légyen áldott az
én kö ſiklám ,
és magasztaltséc fel az én
Babaditáfomnac Iſtene.
47 Iſten az, ki én érottem boſſút áll ,

Es ő igyeneſítette meg az én útaimat.
Ollyanokká tötte az én lábaimat
mint az ſzarvafoknac lábok :
Es az én váraimba állatott bé engem.
Eo tanította az én kezemet harczoláſra :
Annyira hogy az én kezeim által
megh romlonac az ércz kézi ijak.
Adtad Vram énnékem
az te ſzabaditáfídnak payíſát :
Es az te jób karod tartot engemet ,
és az te jó-vóltod magasztalt fel engemet.
Ki terjeztetted lépéſímet én alattam :
Es az én lábaim nem fűradtanac el.
Midön ellenfégit megkergettem ,
meg fogtam őket :
Es megh nem tértem
miglen megh eméſztettem őket.
Megh vertem ömet
és fel nem kelhetnec :
El hullottanac az én lábaim alatt.
Mert fel övedzettél engemet erőuel az
hadra :
Es az én ellenfégit én alattam le
nyomtad.
Az én ellenfégitnec
nyakokat én kezemben adtad :
Es az én gyűlöimemet el veſztetted.
Kiáltottanac de nem vólt
ki őket meg ſzabaditotta vólna :
Az VRhoz , de nem halgatta megh őket.
Es aprora törtem őket ,
mint az port az ſzél előtt :
Es mint az piczon lévő fárt
le tapodtam őket.
Megh ſzabaditottál engemet
az népnek pártoláſától :
Töttél engemet az pogányoknak fejévé ,
az melly népet ne~ ímértem
ſzólgált énnékem.
Az kik csak meg halhattanac–is
engedtenec énnékem :
Es az idegen fiak hazudván
meg adták énnékem magokat.
Az idegen népnek meg epettenec
feltekben :
Es reſzkedtenec az ő hajlékokban.

és ki fók népet én hozzám hódoltat.
48 Ki engemet az én ellenfégimtől meg
Babaditottál ,
és az én ellenem támadóktul meg
mentöttél,
és az gonof ember kezéből ki ragadtál.
49 Ennec okaért diczérlec tégedet
WRam
az pogányoc között ,
és az te nevednec éneklec.
50 Mert te az te királyodat
fokfor czudálatosképpen meg
Babaditottad ,
es az te megkent királyoddal az Dáuíddal ,
irgalmasságot czelekedtél ,
es az ő maradékával mind örökké.

[Doxologia–kezdet nincs!]

Ellyen az Vr , és légyen áldot az én
köfziclám :
Es magasztaltaffék fel
az én szabadittatáfomnak Iftene.
Iften az ki én érettem bofzfut áll :
Es az ki fók népet én hozzám hódoltat.
Ki engemet az én ellenfégimtől meg
szabadított :
Es az én ellenem támadtuktul meg mentett
,
és az gonofz embereknek kezéből ki
ragadott.
Ennk–okaért dicsirlek téged ,
oh Vram , az pogányok közöt :
Es az te nevednek szivemből éneklek.
Mert te az te Királyodat fokfor
czudálatosképpen meg szabadítottad :
Es az te meg kent Királyoddal
az Davíddal irgalmasságot czelekedtél ,
és az ő maradékival mind örökké.

Dicsőfég , &c.

a Az ellenfegnec kegyetlenfégít es az ő vebedelmit bámlallya elő, mellyekből hamar meg
Babadult.

b Tudni illic, ellenfegimet.

c Ertelme ez Az ki mint vißbéli [!] magat Istenhez, vgy fizet az Isten a3 iokat meg aijandekozza,
a3 gonofokat meg bünteti.

d Az az engedtec es meg hódoltac nekem noha nem Babad akarattoc berint es nem örömeft etc.

e Vagy eel.

A kéziratok graduálokban gyakori, hogy a Vulgata számozása keveredik a héberrel. Az is
megesik, hogy a sorszámot eltéveszti a másoló. Itt lehetséges, hogy nem közönséges tévesztésről
van szó, hanem arról, hogy az Öreg graduál valamelyik forrásból így került át, mert ott sem a
héber szerinti sorszám volt feltüntetve. Ezen kívül az Öreg graduálban egyszer van hiba, az
kétségtelenül javítatlan sajtóhiba, mert LI helyett van XLI.

XX.

1 **H**algasson meg tégedet az WR,
 az te háboruságnac napián ,
 és tégyen győzedelmessé
 az Iácob Istenének neue.
 2 Küldgyen te néked segítséget
 az ő bentséges helyéről ,
 és Sionból óltalmazzon meg tégedet.
 3 Emlékezzéc meg minden te áldozatidról
 és az te egéblen égő áldozatidat tégye közérre.
 4 Czelekdgyéc te veled az te kúvánságnod berint,
 és minden tē tanácsodat tellyesitse meg.
 5 Hogy örülhessünc az te babadításodban,
 és az mi Istenünknek neuében záblót
emellyünc.
 Az WR tellyesitse meg minden te kérésidet.
 6 Most esmérem
 hogy meg tartya az Wr az ő királyát,
 meg halgattya ötet az ő bent egéből,
 az ő iob keze hatalmasson meg babadittya.
 7 Némellyec az ő bekerekben,
 némelljec az ő louokban biznac,
 de mi az mi Wrunknac Istenünknek
 neuéről emlekezünc meg
 8 Öc meg hanyatlottanac és el estenec ,
 mi ped[]g fel költünc és fel egyenesedtünc.
 8 Wram tarcz meg minket:
 Amaz Mennyei király halgasson meg minket
 az napon , mellyben segítségül hijuc ötet.

Psal. XX.

Halgasson meg tégedet az Vr,
 az te háboruságnac napján :
 Es tegyen győzedelmessé tégedet
 az Iácobnak Istene.
 Küldgyön segítseget tenéked
 az ő szentséges heyléről:
 Es az Sionból óltalmazzon megh tégedet.
 Emlékez[]ék megh minden te áldozatodrol
 Es az te szübeli imádságnodat kedvellye.
 Cselekedgyék az te jó kivánságnod szerint:
 Es minden te tanácsodat tellyesittse meg.
 Hogy örülhessünk az te szabadításodban ,
 és az mi Istenünk nevében énekillyünk:
 Az Vr tellyesittse megh minden te kérésidet.
 Mostan ismérem
 hogy meg tartya az Vr az ő Királyát:
 Meg halgatvánötet az magas egekben,
 jób keze által hatalmassan meg szabadittya.
 Némellyek az ő szekerekben,
 némellyek az ő lovaikban biznac :
 De mi az mi Vrunknac Istenünknek
 nevéről emlekezünk megh.
Azok megh hanyatlottanak és el estenek:
 Mi penig fel költünk és fel egyenesedtünk.
Oh Vram tarts megh minket :
 Ama mennyei király halgasson megh minket
 az napon mellyen ötet segítségül hijuc.
 Dicsösegh Atyának &c.

1 **T**i fejedelmec fiai adgyatoc az Wrnac,
 adgyatoc az Wrnac
 diczoféget és erofséget.
 2 Adgyatoc az Wrnac
az o neuénecc diczofégét,
 imádgjátoc az WRat
 az o fényes lanctuariumiában.
 3 Az Wrnac baua
 vagyon az vizeknecc folotte,
 az diczofégnecc Iftene meg dordüle,
 az WR az foc vizeknecc fölötte vagyon.
 4 Az WRnac baua hatalmas,
 az WRnac baua diczöséges.
 5 Az WRnac baua le törí az Cedrus fákat ,
 az WR le törí az Libanusnac Cedrusit.
 6 Es meg toboltattya azokat mint az tulykokat
 az Libanust és az Sirion hegyeket , mint az
 Vnicornisnac fiait.
 7 Az WRNAC baua boczát lángos tüzet.
 8 Az WRnac baua reßketteti az pußtát, az WR
 reßketteti az Cadesnecc pußtáit.
 9 Az WRnac baua meg boriußtattya
 az nöstén baruasokat ,
 és meg foßtya az erdöket,
 és az ö ßent templomában
 ki ki ö néki diczéretet mond.
 10 Az WR ßerez örön vizeket,
 és az WR öröcké való király.
 11 Az WR ád erősséget az ö népénecc,
 az WR meg áldgja az ö népét békességbe.

Ti foldnecc fejedelmi, hatalmasoknecc fiai :
 Adgyátok az Vrnac
Az dicsofeget, és az eroffeget.
 Az Vrnac nevénecc
 Adgyátok illendo dicsofeget :
 Imádgjátok az Vrat
 Az o fényes ßzent hajlékában.
 Az Vrnac ßzava
 Vagyon az vizeken;
és az dicsofégnecc Iftene meg dordüle
 Es az Vrnac ßzava az foc vizeknecc felette.
 Az Vrnac szava hatalmas:
 Az Vrnac szava dicsoéséges.
 Az Vrnac szava le törí az Cedrus fákat:
 Az Vr le törí az Libanusnac Cedrusit.
 Es meg toboltattya azokat
 mint az tulkokat :
 Az Libanust, és az Sirion hegyeket
 mint az Vnicornisnac fiait.
 az Vrnac szava boczát lángos tüzet:
 Az Vrnac szava reßketteti az pusztát,
 és az Cadesnecc pusztáit.
 Az Vrnac szava megh borjußtattya
 az nöstén szarvasokat,
 és megh foßttya az erdöket:
 Es az ö ßent templomában
 ki ki ö néki dicsoéretet mond.
 AzVr szerez özön vizeket:
 Es az Vr öröckévaló király.
 Az Vr ád erősséget az ö népénecc :
 Az Vr meg áldgja az ö népét békességben.

Dicsőség &c.

A kezdővers eltérése nem alapvető, de hozzá járul még néhány apró bővítés vagy változtatás a 3, 11, 13, 14, 15, 16, 19. versben. Ezek együtt mutatják, hogy itt más szövegváltozatok rejtőznek az eltérések mögött.

Vizsolyi Biblia

Öreg graudál

1 Isten azt mi füleinckel hallottuc,
 az mi atyainc beßélettéc mi nekünc,
 minémö dolgokat czelekedtel
 az ő ideiekben és régtől fogua.
 2 Te az te kezeiddel ki üßted az pogányokat, és
 őket szállítottad helyekbe:
 el veßtetted az népeket,
 és őket meg gyökereßtetted.
 2 Te az te kezeiddel ki üßted az pogányokat,
 és őket szállítottad helyekbe:
 el veßtetted az népeket,
 és őket meg gyökereßtetted.
 3 Mert nem az ő fegyuerec által vöttec meg az
 földet,
 sem az ő karioc tartota meg őket,
 hanem az te iob kezed és az te karod ,
 és az te ortzádnac világossága ,
 mert ió akaró vóltál ő hozzáioc.
 4 Te vagy Isten az én királyom,
 ki igérß Iácobnac gyözödelmet.
 5 Te általad vertüc meg az mi ellenséginket,
 és az te neuedben tapdotuc le azokat ,
 kic mi ellenünc támadtanac.
 6 Mert én nem bizom az én íuemben ,
 és az én fegyuerem
 nem óltalmaz meg engemet.
 7 Hanem te ßabaditaß meg minket
 az mi ellenségünktől ,
 Es te Bégyenited meg
 az mi gyülölöinket.
 8 Annac okaért az Istent
 mindennap diczeriüc,
 Es az te neuedet
 mind örcké megaßtallyuc.
 9 De te mostan meg vetettel
 és meg gyaláßtaé minket ,
 Es nem iöß ki az mi sereginckel.

Az mi füleinkkel hallottuk Vr Isten,
 az mi Atyáink beßélették minékünk:
 Minémü dólgoat czelekedtéel
 az ő idejekben, és régtől fogva.
 Te kezeiddel ki üzted az pogányokat,
 és őket szállítottad helyekben:
 El veßtetted az ő népeket,
 és őket meg gyökereztetted.
 Te az te kezeiddel ki üzted az pogányokat ,
 és őket szállítottad helyekbe:
 El vesztetted az ő népeket, és őket meg
 gyökerztetted.
 Mert nem az ő fegyverek által vöttek meg ez
 földet, sem az önkarioc tartotta meg őket:
 Hanem az te jób kezed, és az te jób karod, az
 tē orczádnac világossága, mert jó akaro
 vóltál ő hozzájok.
 Te vagy Isten én Királyom:
 Ki igirsz Iácobnac gyözödelmet.
 Te általad vertök meg az mi ellenséginket :
 Es az te nevedben tapodtuk le azokat , kik
 mi ellenünk támadtanak.
 Mert én nem bizom az én ijamban :
 Es az én fegyverem nem óltalmaz megh
 engemet.
 Hanem te szabaditasz meg minket az mi
 ellenséginktől :
 Es te szégyenited meg az mi gyülölöinket.
 Annakokáért tégedet, ő Isten , minden napon
 dicsirünk :
 Es az te nevedet mind örökké magasztallyuk.
 De te mostan meg vetettél és meg gyaáztál
 minket :
 Es nem jössz ki az mi sereginckel.
 Megh futamtattál minket az mi ellenségünk
 jelöt:
 Es az kik gyülölnek minket, megh

10 Meg futamtattál minket
az mi ellenséginc előtt ,
Es az kic gyülnec minket
meg pradaltattß azockal.
11 Adß minket nékiec ételül
mint az iuhokat ,
Es az pogányoc között
el hinteß minket.
12 El adtad az te népedet
minden pénz nélkül ,
Es meg nem öregbitötted
az ö bötsüöket.
13 Vetöttel minket Bidalmasságra
az mi Bombédinknac,
meg czufolásra és neuetségre
az mi környülnö valóknac.
14 Vetettél minket példa beßédül
az pogányoknac ,
és fö czoualásra minden nemzetségeknec.
15 Az én gyalázatom naponként elöttem
vayon,
Es az én ortzámnac pironásága el burított
engemet.
16 Az Bidalmatzóknac,
és az Bidogatóknac Bauokért az ellenségért
és az boßbü állóért.
17 Mind ezec noha raytunc meg lettenec,
mind az által nem feletkößtunc el te rólad ,
sem meg nem ßegtóc az te frigyedet.
18 Nem ßakadott el tüled az mi ßiuünc ,
sem az mi lábunc ki nem tært f te öruénidből.
19 Noha minket oroßlánoc köziben üztel
légyen,
Es el büritöttál légyen minet
az halálnac árnyékáual.
20 Ha hól penig el feledköztünc vólna
az mi Istenünknc neuéröl,
és föl emeltüc vólna kezünket
idegen Istenhöz.
21 Nem de eßt ki kereste vólnaé az Isten?
Mert ö iól esméri minden ßiueknec titkait.
22 Bizonyára te érétted naponként ölettetünc ,
Es tartattatunc mint az meg mettzendö iuhoc.
23 Serkeny fel miért alußol Wram?
Es ne vess el minket öröcké.
24 Miért reyted el az te ortzádat

praedáltatz azokkal.
Adsz minket ételüöl nékiek mint az juhokat:
Es azu pogányok közöt el hitesz minket.
El adtad az te népedet minden pénz nélkül:
Es meg nem öregbittetted az ö böcsüjét.
Vetettél minket szidalomságra az mi
szöonszédinknac:
Meg csufolásra, és nevetsegre az mi
köznyülünk valóknac.
Töüttél minket példa beszéddé az
pogányoknac:
Es fö csóválásra minden nemzetségeknec.
_z én gyalázatom naponként elöttem vayon
:
Es az én orczámnac pirongattatása el
burított engemet.
Az szidalmazóknac és bosszusággal
illetöknc szavokét:
Az ellenségért lés az bosszu állókért.
Mind ezek noha rajtunc meg löttenc,
mindaz által nem feletkeztünc el te rólad:
Se meg nem nem szegtük az te frigyedet.
Nem szakadott el töled az mi szivünc:
Sem az mi lábunc ki nem tært az te
ösvényidből.
Noha minket orozslányok köziben üztél :
Es le borítottál minket az halálnac
árnyékával.
Ha hól penig el feletkeztünc vólna f mi
Istenünknc nevéröl :
Es fel emeltük vülna kezünket idegen
Istenhez.
Nemde ezt nem ki kereste vólnaé az Isten:
Mert ö jól isméri minden sziveknec titkait.
Biozonyára te éretted naponként ölettetünc:
Es tartatunc mint az meg mettzendö juhok.
Serkény fel, miért aluszol Wram:
Kely fel, és ne vess el minket öröcké.
Miért rejted el az te orczádat?
Es el feltkezel az mi nyavalyáinkról, és
háboruságinkról?
Mert le nyomattatot mind az poriglan az mi
lelkünc:
Az földhöz ragadot az mi hasunc.
Kelly fel az mi segítségünc:
Es szbadits meg minket az te

és el feleközöl az mi nyaualyáinkról
és háboruságinkról.

25 Mert le nyomtattatott
mind az poriglan az mi lelkünc ,
az földhöz ragadott az mi hasunc.
26 Kelly fel az mi segítségünkre
és Babadits meg minket
az te irgalmasságodért.

irgalmasságodért.
Dicsőség Atyának &c.

45

A zsoltár további részében csak két helyen van különbség a szövegben. Az Öreg graduálból hiányzik a 4^a vers végéről ez a néhány szó: és az Belid iga[ságért. A 14. vers elején pedig egy jelző elírás vagy elhallás: Hives ~ Himes – itt a királylányt hímzett ruhákban vezetik, tehát az Öreg graduálban javítatlan hiba maradt, a hímes szó a helyes.

A kezdővers eltérése más jellegű.

Vizsolyi Biblia

Nagy kéuánfággal kéuán az én Biuem
(mondani) ió bebedet,
el mondom az én énekemet az Királról,
az én nyeluem gyors írónak pennája.

Öreg graduál

Nagy kívánfággal az én fziuem
Kivánván mondani szép éneket

46

A kezdővers eltérése nem szokványos, mert rövidebb az Öreg graduálban. Ez nem a héber szövegből ered, amely (me'od) a nyomorúság jelzőjét megkívánja, ellenben a rövidebb változat (a másutt is szokásos Úr kiegészítéssel) jobban mondható, és védhető a magyarossággal. E mellett csupán a 6. versben van egy szó eltérés: fel rohántanac ~ fel tsöndültenek. A 6. versbeli változtatás téves (óthalmunc helyett jutalmunk – a héber misgab a Vizsolyi Bibliát igazolja), talán inkább elhallás mint másolási hiba.

Vizsolyi Biblia

1 **A**z Iften az mi óthalmunc és erősfégünc,
és igen alkalmas fegitfégünc
az mi nagy nyomorufáginkban
2 Ennec okaért nem félünc
ha az föld meg indültais.
Es ha Bintén az hegyec
Az tengerbe bę merülnénekis.

Öreg graduál

Az Vr Iften az mi othalmunk és erősfégünk:
Es igen alkalmas fegitfégünk
nyomorufáginkban.
Ennekokaért nem félünk
Ha az föld megh indulna-is:
Es ha szintén az hegyek
Az tengerben bé merülnének-is.

3 Męgh ha zúgnac és föl emelkednec
 az ö vizeijs,
 Es ha annac háborgáfa miatt
 Az hegyec le omolnakis.
 4 Az ö vizénc folyási meg vidamittyác az
 Istenec városát,
 és az flséges Istenec bent lakó helyét.
 5 Az Isten ö közepette vagyon,
 ennec okaért meg nem indul,
 meg segíti Isten ötet haynal felé.
 6 Az pongányoc fel rohántanac,
 az orbágoc meg indúltanac,
 de mihelyen ö ból ada ,
 ottan meg czendebedéc az föld.
 7 Az seregeknek Istene velünc vagyon ,
 az Iacobnac Istene mi várunc.
 8 Iöuetec és lássátoc meg
 az WRnac czelekedetít,
 melly nagy puftaságokat börzött ez földön.
 9 Ö Bállittyá le az hadakat
 mind ez bęles földön ,
 el törí az íuet, és el rontya az kopiát ,
 és az bekereket tüzzel meg égeti.
 10 Sfünnyetec meg és ismérietec meg
 hogy én vagyoc az Isten,
 ki fel magasztaltatom az pogányoc között ,
 és fel magasztaltatom az egész földön.
 11 Az seregeknek WRa Istene
 mi velünc vagyon ,
 és mi óltalmunc az Iacobnac Istene.

Męgh ha zugnak, és fel emelkednek
 Az ö vizei-is:
 Es ha annak háborgatáfa miatt
 Az hegyek le omolnának-is.
 Az ö vizének folyási meg vidámittyák az
 Istennek városát:
 Es az felséges Istennek szent lakó helyét.
 Az Isten ö közepette vagyon ; ennekokaért
 meg nem indul :
 Meg segíti Isten ötet hajnal felé.
 A pogányok fel tsöndültenek, az országok
 meg indultanak :
 De mihelyen ö szót ad, otta~ meg
 csendeszedik í föld.
 Az seregeknek Istene velünk vagyon :
 Az Iacobnak Istene mi várunk.
 Iövetek el lássátok meg az Vrnak
 czelekedetít :
 Mely nagy pusztaságot szerzett ez földön.
 Eo szállittyá le í hadakat
 mind í széles földön:
 El törí az íjat, és el rontya í kopját, és í
 szekereket tüzzel meg égeti.
 Szünnyetek meg, és ismérjétek meg hogy én
 vagyok az Isten :
 Ki fel magasztaltatom az pogányok között,
 és fel magasztaltatom ez egész földön.
 Az seregeknek Vra Istene
 mi velünk vagyon :
 Es mi jutalmunk az Iacobnak Istene.
 Dicsőség, &c.

47

A kezdővers birtoktöbbsítő jelet tartalmazó szava Geleji Katonának a páros testrészek neve utáni többes szám használatával kapcsolatos meggyőződését tükrözi (a héber is egyesszámot használ). Az acclamatiot az Öreg graduál éneklésnek minősíti, feltehetően zsoltármagyarázatok alapján. A földkerekség fordulat behelyettesítése ezen túl az egyetlen változás.

Vizsolyi Biblia

Öreg graduál

1 **M**inden népec tapfolyatoc kezetőckel,
 öruendezzetec Istenec
vigfágos bóual.

Minden népec tapfolyatok kezeiteckel:
 Eorvendezzetec az Istenec
Vigallágos énekekkel.

3 Mert az WR felféges és röttenetes,
 Nagy Király mind ez egész földön.
 3 Ki az mi birodalmunc alá veti az népeket,
 és az pogányokat az mi lábunc alá.
 4 Ki el válaßtotta nékünc
 az mi örökséginket ,
 Iácobnac diczőségét ki Beretött.
 5 Fel méne az Isten nagy örömmel,
 az WR trombita búual.
 6 Enekellyetec az Istenec,
 énekellyetec , énekellyetec
 az mi Királyunknac, énekellyetec.
 7 Mert az Isten
 mind ez széles földnec Királya ,
 énekellyetec ő néki bölcsen.
 8 Wtalkodic az Usten minden pogányokon,
 az Isten ül az ő Bentségénc Békiben.
 9 Az népeknc feiedelmi gyüleköztenc
 az Abraham Istenénc népéhez,
 mert Istene az földnec meg oltalmazása,
 ki igen fel magasztaltott.

Mert az Vr felféges, és rettenetes:
 Nagy Király mind az egész föld
kerekfégében.
 Ki az mi birodalmunc alá veti az népeket:
 Es az pogányokat az mi lábaink alá.
 Ki el válaßtotta mi nékünc az mi
 örökségünket :
 Iacobnac dicsőségét kit szeretett.
 Fel mene az Isten nagy örömmel:
 Az Vr fel mene trombita szóval.
 Enekellyetek az Istennek énekellyetek:
 Enekellyetek az mi Királyunknac
 énekellyetek.
 Mert az Isten mind ez széles földnec
 Királya:
 Enekellyetek ő néki bölcsen.
 Vralcodik az Isten minden pogányokon:
 Az Isten ül az ő szentségének székiben.
 Az népkenec fejedelmi gyülekeztenec az
 Abraham Istenének népéhez :
 Mert Isten-é ez földnec meg oltalmazása; ki
 igen fel magasztaltott.

Dicsőség, &c.

50

A 20. versben jogosan helyesbít a héber szöveg alapján, a vizsolyi szövegének árnyalatnyi módosítása még a Vulgata szerint is indokoltnak tűnhet: *adversus filium matris tuae ponebas scandalum*.

Vizsolyi Biblia

Öreg graudál

1 **A**z Isteneknc Istene az Iehoua ból:
 és hija az földet nap kelettül fogua
 mind nap nyugatig.
 2 Az tökéletes Bépségő Sionból
 ielenic meg az Isten.
 3 El iö f mi Istenünc ,
 és nem halgat:
 meg eméßtő tóz vagyon ő elötte ,
 és ő környüle eröss forgó bél.
 4 Szólitotta az egeket onnan fellyül ,
 és az földet az ő népénc meg itélésére,
 (eßt monduán.)
 5 Gyüyczétec én előmben az én Benteimet:

Az Isteneknek Istene, az Iehova szól,
 és hija az földet nap kelettől fogván
 mind nap nyugatig:
 Az tökéletes szépfégü Sionból
 Jelenék megh az Isten.
 El iö az mi Istenünk és nem vesztégel :
 Meg eméßtő tűz vagyon ő elötte , és ő környüle
 eröss forgó szél.
 Szólitotta az egeket onan fellyüo :
 Es az földet az ő népének meg itélésére , ezt
 mondván :
 Gyüjtsétek én előmben aokat az kiket
 kedvemben vettem vólt:

kic én velem bűnetséget tettenec vala az áldozatok által.

6 Es az égec ki jelentik az ő igazságát: mert az Isten bíró.

7 Halgasd meg én népem, és bőlőc, te Israel és bizónságot tébec te néked. Istend , te Istened vagyoc.

8 Nem az áldozatokért haragbom te reád , mert az te égőben égő áldozatid büntelen én előttem vadnac.

9 Nem keduellem az te házadból az tulkot: és az te aklaidból az bakokat.

10 Mert enijm az erdőnc minden vada , és az hegyeken való soc ezer barmoc.

11 En esmérem a hegyeknek minden röpöső állatit:

és az mezőnc vadaival én bíroc.

12 Ha meg éhezném nem mondanám meg te néked, mert ením ez világnac kereksége és annac minden gazdagsága.

13 Auag ébemé én az bikaknac húsokat , vagy az bakoknac véreket íbomé?

14 Aldozzál az Istenec diczéréttel , és add meg az magasságba lakozó Istenec az te fogadásidat.

15 Es hij engemet segítségöl í te nyomoruságodnac ideién , meg babaditlac téged és diczőiteb engemet.

16 Az hitetlenec pedig ebt mondgya az Isten; Miért hideted te az én rendelésimet , és miért vebed

az én bűnetségemet az te Bádra?

17 Te pedig gyűlölted az feniteket, és hátad megé vetetted az én bebedimet.

18 Mihent lopót látandaß azonnal melléie adod magadot , és í te társolkodásod az paraznáckal vagyon.

19 Az te Bádát meg nitod í gonobra: és í te nyelued álnokságot ből.

20 Az te fele barátod ellenis ből: az te anyádnac fiátis bidalmazod.

21 Mikor te ezeket czelekeded vala, mivel hogy én halgatoc vala, azt gondoltad hogy én

Kik én velem szövetséget tettenek vala az áldozatok által.

Es atz egek ki jelentik az ő igazságát : Mert az Isten igaz itilő bíró.

Halgasd meg én népem tenéked szüöllok Iszrael, és bizonságot tészek tenéked Hogy én Isten te Istened vagyok.

Nem az áldozatkért haragszom te reád : Mert az te égő áldozatid szüntelen én előttem vadnac.

Nem kedvellem az te házadból az tulkokat; Es az te aklodbóla az bakokat.

Mert enyim az erdőnek minden vada :

Es az helyegken való sok ezer barmok.

En ismerem jaz hegyeknek minden repeső állatit:

Es az mezőnek vadaival én bírók.

Ha megh éheznem nem mondanám meg tenéked:

Mert enyim ez világnac kereksége és annak minden kazdagsága.

Avagy eszem-é én az bikáknac húsokat :

Vagy az bakoknac véreket iszom-é.

Aldozzál az Istennek dicsirettel :

Es add meg az magasságos Istennek az te fogadásidat.

Es hij engemet segítségöl í te nyomoruságodnac idején :

Meg szabaditlak, és dicsőitesz engemet.

Az hitetlenec pedig azt mondgy az Isten:

Miért hirdeted te az én rendelésimet , és miért

veszed az én szövetségemet az te szádban.

Te pedig gyűlölted az fenytéket:

Es hátad megé vetetted az én beszédemet.

Mihelt lpót látandasz azonnal melléje adod magadat :

Es az te társáságod az paráznakkal vagyon.

Az te szádat meg nyitod az gonszra :

Es az te nyleved álnodásgot szól.

Le ülsz és az te felebarátod ellen szüölsz :

Es az te Anyáadnac fiát-is gylázattal illeted.

Mior te ezeket czelekeded vala , mivel hogy én halgatok vala, azt gondoltad hogy én te hozzad hasonlatos vagoyk :

De én meg fedlek téged, és rendel szemed eleiben rakom az te gonosságidat.

te hozzád hasonlatos vagyoc ?
 de én meg fedlec téged
 és renddel bemed eleibe rakom
 (az te gonosságodat.)
 22 Vegyétec eBetekbe immár eBt
 kic az Istent el feleytitec,
 hogy el ne ragadgyalac ,
 és ne légyen ki meg mentsen téged.
 23 A ki diczérettel áldozic,
 az diczöit engemet:
 az ki az ö vtait iól vezérli,
 meg mutatom annac az Istenec Babaditását.

Vegyétek esztekbén immár ezt ti kik Istent el
 feljtitek :
 hogy el ne ragadgyalak , és ne légyen ki meg
 mentsen titeket.
 Az ki dicsirettel áldozik az dicsöit engemet :
 Az ö utait jól vezérli, meg mutatom annak
 szabaditását.
 Dicsöseg, &c.

60

Ennél a zsoltárnál is láthatjuk az igen jellegzetes Ó Úr Isten bővítést, amely a régi magyar nyelvben is gyakori, és jól érzékelteti a héber mondatban is rejlő vocativusi funkciót.⁵

A szórendi változtatás mellett van még két megváltoztatott igealak a zsoltár szövegében: czelekeBünc ~ tselekedünk; el tapodgya ~ el tapodtad (12^b). A Vizsolyi Biblia által többször megtartott latin szót itt is magyarral helyettesíti az Öreg graduál: *Sanctuariomiaban ~ szentfegének hajlékában* (6).

Jóllehet e zsoltár szövegének nem a kezdőversében van egyedül feljegyzésre érdemes változtatás, a két zsoltárszöveg eltérése azonban itt is a kezdővers bővítőményeiben viszonylag nagyobb mértékű. A többi versben olvasható eltérések ennél jóval csekélyebbek.

Vizsolyi Biblia

Öreg graduál

(1) Isten el vetettél vala minket,
 el béleBtetél vala minket,
 meg haragudtál vala,
 tery meg mi hozzánc.

Oh Vr Isten, ki elvetettél vala minket,
 el széleBztettél vala minket,
mert megharaguttál vala reánk :
 Térj meg kérünk kegyelmefen mi hozzánk.

...
 (4) Adtál az tégedet feloknec záBzlót,
 mellyel élyenec az igazságért.
 2 Meg renditetted vala az földet,
 két felé válastottad vala azt,
 eppits meg annak romlásit,
 mert meg indúlt.
 3 Az te népednec nehéz dolgokat mutadtál
 vala:
 Itattál minket röttegésnec borázal.
 4 Adtál az tégedet réloknecc záBzlót,

...
 ZÁBzlót adtál az téged féloknecc :
 Mellyel élyenec az igazságért.
 Meg renditvén az földet két felé válastottad azt
 :
 Eppitsd meg annak romlásit, mert meg indult.
 Az te népednek nehéz dolgokat mutattál vala :
 Itattál minket rettegésnek boráival.
 Zászlót adtál az téged féloknecc :
 Mellyel élyenec az igazságért.
 Hogy meg szabadullyanak az te szerelmesid:

⁵ Vö. Galasy: TMyt. II/1: 850; A. Molnár: NytudÉrt. 148. sz. 14-5.

mellyel élyenec az igazságért.
 5 Hogy meg Babadullyanac az te Berelmesid:
 tarts meg az te iob kezeddal ,
 és halgas meg engemet.
 6 Az Isten Bólott az ő Sanctuariomiában :
 öruendezec :
 el oßtom az Sichimitáknac örökségeket :
 Es az Succothnac völgyét el mérem.
 7 Ením az Galaad ,
 és ením az Manasse.
 Az Ephraim az én feiemnec ereie.
 Iudah az én töruén rendelöm.
 8 Moab én mosdó medentzém.
 Az Ediomra vetem az én sarumat ,
 te Palestina énnékem örüly.
 9 De kiczoda vißen engemet
 az erős városokba :
 kiczoda vezérlene engemet Edomig?
 10 Auagy nem teié Isten ,
 ki minket meg vetettél vala:
 és nem mégy vala ki az mi sereginckel.
 11 Légy segiségül nékünc
 az mi nyomoruságunc vtán ,
 Mert hijaba való az emberi segiség.
 12 Te benned bizuán erőssen czelekeßünc:
 és ő el tapodgya az mi ellenséginket.

Tarts meg az te jób kezeddal, és halgas meg
 engemet.
 Az Isten szóllot az ő szentségének hajlékában ,
 ezokáért örvendezejk :
 El osztom az Sichemitáknakl örökségeket; és az
 Succuthnak völgyet el mérem.
 Enyim Galaad, és enyim az Manasse .
 Az Ephraim az én fejemnek ereje, Iuda az én
 törvény rendelöm.
 Moáb én mosdó medentzem .
 Az Edomra vetem az én sarumat, te Palaestina
 énnékem örüly.
 De kitsoda viszen engemet az erős városokba ?
 Kitsoda vezérlene engemet Edomig?
 Avagy nem te vagy-é Isten ki minket meg
 vetettél vala;
 Es nem mégy vala ki az mi sereginkkel:
 Légy segiséggel mi nékünc az mi
 nyomoruságunk után ;
 Mert hiában való az emberi segiség.
 Te benned bizván erőssen tselekedünk :
 Mert te el tapodtad az mi ellenségünket.
 Ditsöseg; &c.

65

Vizsolyi Biblia

Öreg graudál

1 Tegedet kell nagy czendefféggel várnunc,
tíjéd az diczélet Sionban:
 és te néked adgyác az fogadáft.
 2 Ott mégyen te hozzád minden teft
 ki meg halgatod az könyörgéft.
 3 Az hamisságnac beßédit,
 mellyec mi araytunc eröt vötteneç,
 és az mi büneinket te tisztod el.
 4 Bódog az í kit te válaztaß
 és hozzád fogadß,
 a ki lakozic az te tornáztidban:
 meg elegitetönc az te hzadnac iauáual ,
 az te templomodnac, ßent dolgaiual.
 5 ttenetes dolgokat Bólaß mi nékünc

Tegedet, óh Vr Isten, nagy tsendefféggel
 Vár az ditseret Sijonban;
 Es tenéked tellyefíttetik meg az fogadás.
 Ott mégyen te hozzád minden ember;
 Ki meg halgatod az könyörgéft.
 Az hamisságnac beszédit mellyek mi rajtun
 eröt vötteneç;
 Es az mi büneinket te tisztod el.
 Bódog az, í kit te válaztasz, és hozzád
 fogadsz , az ki lakozik az te tornáztidban;
 Meg elégittetünk az te házadnak jávaival, az
 te Templomodnac szent dolgaival.
 Rettenetes dolgokat szóllasz minékünk , mi
 idvössegünknek Istene, az te igazságodban

mi iduösségünknek Istene az te igasságodban :
 ez földnek minden végeinek
 és az meßße valo tengernek reménsége.
 6 Ki az hegyeket meg erössited az te eröddel,
 ki hatalaommal környül vétettel.
 7 Ki meg énhited az tengereknek zúgását ,
 és azoknac habiainac zúgását:
 és az pogány népeknek háboruságokat.
 8 Es félnek az te ieleidtől ,
 valakic ez földnek vtólso hatarin lakoznac ,
 és öruendezteted azokat az reggelért és
 estueiért.
 9 Meg látogattad ez földet és meg öntözted azt
 ,
 bözséggel meg gazdagítottad azt:
 Azu Istennek folyó vizue tellyes vizeckel:
 gabonát brzeß önékiec ,
 mert vgy rendelted az földet.
 10 Annac barázdait meg réßegited,
 meg neduesited hántyait,
 az zápor esöckel meg lágyitod azt,
 annac termését meg áldod.
 11 Meg ékesited az estendöt az te ió vóltoddaál
 ,
 és az te ösuénid köuéréséggel czepegnek.
 12 Czepegnek az puztánac aklaira,
 és az halmoc örömmel vétetnek környül.
 13 Az mezöc iuhockal meg tellyesednek,
 és az vö[]gyec gabonáual meg gazdagúlnac,
 öruendeznek, és éneket mondanac.

:
 Az földnek minden végeinek, és az meszsze
 való tengernek reménysége.
 Ki az hegyeket meg erössited az te eröddel:
 Vgymint ki hatalommal környül vétettél.
 Ki meg fenyítet az tengernek busulását, és
 az haboknak zugásokat:
 Es az pogány népeknek háboruságokat.
 Es félnek az ö jeleitől, valakik ez földnek
 utólsó határin lakoznak:
 Es örvendezteted azokat az reggelért, és
 estvéért.
 Meg látogattad ez földet és meg öntözted
 azt, böséggel meg kazdagítottad azt:
 Az Istennek folyó vize tellyes vizekkel,
 gabonát szerez ö nékiek, mert úgy rendelted
 az földet.
 Annak barázdáit meg részegited, meg
 nedvesited hantyaikat az zápor esöckel:
 Meg lágyítod azt, annak termését meg áldod.
 Meg koronázod az esztendöt, az te
 jóvóltoddal:
 Es az te ösvényid kövérséggel tsepegnek.
 Tsepegnek az pusztának aklaira:
 Es az halmok örömmel vétetnek környül.
 Az mezök juhokkal meg tellyesednek:
 Es az völgyek gaonával meg kazdagulnak,
 örvendeznek, és éneket mondanak.
 Ditsőség, &c.

67

Az első vers *keserül* bővítményével a kéziratos graduálokban már találkoztunk.

Vizsolyi Biblia

Öreg gradual

1 **A**z Isten konyorúlylon raytunc
 és áldgyon meg minket,
 világoftífa meg mi hozzánk az o ortzáiát.

2 Hogy meg efmériéc ez földön az te vtadat,
 és minden pogány népek kozott

Konyorúlylon mi rajtunk az Vr Isten,
 és áldgyon meg minket:
 Világoftífa meg mi rajtunk az ö ortzáját,
f-keferúlylon minket.
 Hogy meg ifmérheffék ez földön az ö utait:
 Es minden pogány népek közt

az te Babaditáfodat.

3 Tiztel nec téged az népec Iften:

Tiztel nec téged minden népec.

4 Öruendez nec és vigad nac az népec :

Mert itéled az népeket igazságban:

És az népeket ez foldon igazgatod.

5 Tiztel nec tégedet az népec Iften,

tiztel nec téged minden népec.

6 Az fold meg adta az o gyümölczét :

Meg áld minket az Iften, az mi Iftenünc.

7 Meg áld minket az Iften:

és félic otet az fold nec minden határi.

az o szabadítását.

Tifz tel nek téged, oh Vr Iften, az népek:

Tifz tel nek téged minden nemzetfळेgek.

Eörvendez nek és vigadoz nak az népek:

Mert itéled a népeket igazságban,

És az nemzetfळेgeket ez foldon igazgatod.

Tifz tel nek téged minden népec:

[]

Mert az fold meg adgya az o gyümölcstét.

Meg áld minket az Iften a mi Iftenünk:

Meg áld minket az Iften,

és félic otet, ez fold nec minden határi.

Ditsofळे; &c.

69

E zsoltár 2–36. versében egészen apró különbségeket találunk a két szöveg között. Az első vers eltérései itt bizonyíthatóan a kéziratok hagyományból erednek, mert a Batthyány/Ráday graduálban található zsoltárszöveg eleje csaknem szó szerint azonos. Utána az Öreg graduál igen csekély változtatással a Vizsolyi Biblia szövegét követi.

Vizsolyi Biblia

Öreg graduál

1 **T**arts meg engemet Iften,

mert el értenec az vizec

mind az én lelkemig.

2 Bę eftem mélféges fáriba,

holott fel nem álhatoc,

mélféges vizekre iutottam,

és az vizec habia el fogott engemet.

3 El fáradtam az kiáltásban ,

meg báradott az én torkom ,

el fogyátkoztat az én Bemeim váruán az Istent.

4 Mert többen vadnac

az én feiem nec haybál[]nál

az kic engemet ok nélkül gyüöl nec.

Erössec az kic engemet borongatnac,

kic nékem ellenségim ok nélkül:

Az mit én nem ragadoztam el,

meg kel fizetnem.

5 Isten te tudod az én balgatagságomat :

és az én büneim nyilván vadnac te előtted.

6 Ne Bégyenüllyenec meg én érottem

Szabadits meg Vr Iften engemet,

szabadits meg mert fok háborufळेgek

fogtanak környül engemet:

Mind az én halálomig.

Eftem mélyféges fáriban,

Holott fel ne állhatok:

Mélyféges vizekre jutottam

és azoknak habjók el fogott engemet.

El fáradtam az kiáltásban meg báradott az

én torkom :

El fogyátkoztak az én szemeim várván az

Istent.

Mert többen vagynak az én fejem nec

hajszálinál ,

az kik engemet gyüöl nec ok nélkül:

Erössek az kik engemet szorongatnac, kik

nékem ellenségim ok nélkül.

Az mit én el nem ragadoztam :

Azt kel énnékem meg fizetnem.

Isten te tudod az én balgatagságomat :

Es az én büneim nyilván vagynak te előtted.

Ne szégyenüllyenec meg én érottem , az kik

az kik tégedet várnac WRam,
seregeknek WRa :
Ne bégyenüllyenek meg én miattam
í kik tégedet keresnec ,
Izraelnec Istene.
7 Mert te érotted terheltem gyalázattal ,
és az gyalázat bę fedezte az én ortzámat.
8 Az én atyámfiai előtt idegennélöttem,
és az én anyámnac fiai előtt iöueuénnyé.
9 Mert az te házadhoz való buzgó beretet
meg emézt engemet:
és azoknac gyalázattyc kik réged gyaláznac ,
én reiam estenec.
10 Mikor siruán gyötrom
böytöléssel az én lelkemet,
azis gyalázatomra vagyon nékem.
11 Mikor az én ruhám helyébe sákba öltözöm ,
ö nékiec ackor példa bebed vagyoc.
12 Az kik az kapuban ülne
én rólam bólnac :
és az lakodalomban
én rólam énekelnec.
13 En annac okaért
te néked így könyörgöc WRam ,
Az te ió vóltodnac (meg ielentésének)
ideie vagyon,
Isten az te irgalmasságodnac sokságában
halgas meg engemet ,
az te Babadításod
(felöl való ígéretnec) igasságában.
14 Szabadits meg engemet az sárból,
hogy el ne búruállac ,
hanem inkább Babadúllac meg
az én ellenségimtol ,
és az vizeknek öruénitöl.
15 Hogy el ne búritson engemet az vizeknek
habia ,
és el ne nyelleyen engemet
az öruény,
és az véremnec báia
ne dugattasséc bę én reiam.
16 Hlagas meg engemet WRam :
mert ió az te kegyelmességed :
Az te irgalmasságidnac soksága berint
tekints én reiam.
17 Es ne röyts el az te ortzádat

tégedet várnak, Vram, seregeknek Vra:
Ne szégyenüllyenek meg én miattam, az kik
tégedet keresnek Israelnek Istene.
Mert te éretted terheltem gyalázattal :
Es az gyalázat bé fedezte az én ortzámat.
Az én atyámfiai előtt idegenné löttem :
Es az én Atyámnac fiai előtt jövevényé.
Mert az te házadhoz való buzgó szeretet
meg emézt engemet :
Es azoknac gyalázattyc kik téged
gyaláznac, én reiam estenek.
Mikor sirván gyötrom böjtöléssel az én
lelkemet:
Az-is gyalázatomra vagyon énnékem.
Mikor az én ruhám helyett ságkban oltözöm:
Eö nékiek akkor példa beszéd vagyoc.
Az kik í kapuban ülnek, én rolam szólnak:
Es azt lakodalomban én rolam énekelnek.
En annakokáért tenéked így könyörgök,
Vram:
Az te jó vóltodnac meg jelentésének ideje el
jött.
Isten az te irgalmasságodnac sokságában
halgas meg engemet :
Az te szabadításod felöl való ígéretnek
igasságában.
Szbadits meg engemet az sárból , hogy el ne
borullyak:
Hanem inkább szabadullyak meg az én
ellenségimtol, és az vizeknek örvényétöl.
Hogy el ne boritson engemet az vizeknek
habja;
és el ne nellyen engemet az örvény :
Es az veremnek szája ne dugattassék bé én
reiam.
Es ne rejtsd el az te ortzádat az te szólgádtöl:
Mert nagy szorongattatásom vagyon
énnékem ; sies halgas meg engemet.
Légy mellette az én lelkemnek , és szbaditsd
meg ötet :
Az én ellenségimért szbadits meg engemet.
Te tudod az én gyalázatomat , az én szégyen
vallásomat, és szidalmimat:
Te előtted vagynak minden ellenségim.
Az gyalázat az én szivemet meg alázta ,
annyira hogy meg nyomorodtam :

az te íbólgádtól ,
mert nagy borongatásom vagyon nékem:
Sies halgas meg engemet.
18 Légy mellette az én lélkemnek
és Babadits meg azt,
az én ellenségimért
Babadits meg engemet.
19 Te tudod az én gyalázatomat,
az én Bégyen vallásomat,
és Bidalamámat:
te előtted vadnac
minden én ellenségim.
20 Az gyalázat az én Biuemet meg alázza ,
annira hogy meg nyomorodtam :
és várom vala ha valaki én velem eg'gyüt
bánkodnéc, de senki nem vala ,
és ha valaki meg vigasztalna ,
de nem találéc senkit.
21 Söt inkább az eledel helyébe
nékem mérget adnac vala,
és nékem innom adnac vala ettzetet.
22 Légyen az ő asztaloc ő előttök töör gyalánt ,
és az ő ió Berentséiec háló gyalánt.
23 Setétüllyenec meg az ő Bemec
hogy ne lássanac :
és az ő derekokat tegye erőtelenné.
24 Onts ki az te haragodat ő reaioc:
és az te haragodnac búsúlása vegye őket
környül.
25 Légyen az ő palotáioc puzta:
és az ő haylokokban ne légyen lakos.
26 Mert az kit te meg vertél,
azt háborgattac ,
és az te töled meg sebesítetteknek
nyaualáiookról bebellénec.
27 Az ő hamisságokat sokasits meg,
és az te igazságodra ne iussanac.
28 Töröltessenec ki az élöknecc könyuekből ,
és az igazac közzé ne irattassanac.
29 En begény búkölködő és nyomorult vagyoc ,
De az te Babaditúsod engemet fel magasztal.
30 Diczérem az WRnac neuét énekeckel ,
és ötet diczéreteckel fel magasztalom.
31 Es keduesb lében ez az WR előtt
az ökörnél és tuloknál
melynec Baruai éás körmei vadnac.

Es várom vala , ha valaki együt én velem
bánkodnéc, de senki nem vala; és ha valaki
meg vigasztalna, de nem találéc senkit.
Söt inkább az eledel helyében mérget adnac
vala:
Es nékem innom adnac vala ettzetet.
Légyen az ő asztaloc ő előttök tör gyanánt:
Es az ő jó szerentséjek háló gynaánt.
Setétüllyenec meg az ő szemeik , hogy ne
lássanak :
Es az ő derekokat tégyed erőtlenné.
Eontsd ki az te haragodat ő reájok :
Es az te haragodnac busulása vegy környül
őket.
Légyen az o palotájok puzta:
Es az ő hajlékokbanne légyen lakos.
Mert az kit te meg vertél, azt háborgatták :
Es az te töled meg sebesítetteknek
nyavalyájáról beszéllettek.
Az öü hjamisságokat sokasitsd meg:
Es az te igazságodra ne jussanak.
Törültessenec ki az élöknecc könyvökből:
Es az igazac közzé ne irattassanak.
En szegény szükölködő és nyomorult
vagyok:
De az te szabadításod engemet fel
magasztal.
Ditsérem az Vrnac nevét énekeckel; Es ötet
ditséreteckel fel magasztalom.
Es kedves bészen ez azu Vr előtt , az ökörnél
és az tudoknál ;
Melynek szarvai és körmei vagynak.
Láttják ezt az nyomorultak, és örvendeznek;
Keressetek az Vrat, és él az ti lelketek.
Mert meg halgattya í szegényeket az Vr :
Es az ő foglyait el nem hagygya.
Ditsérjék ötet az egek , az föld, és az
tengerek;
Es valami azokban vagyon.
Mert az Isten meg tartya az Siont ; meg
éppiti az Iudának városit ;
Es ott lakoznak, és örökségül birják azt.
Es az ő szolgálkinnak maradéki örökségül
birják azt:
Es az kik szeretik az ő nevét, laknak abban.
Ditsöség, &c.

32 Láttýác ezt az nyomorúltac,
és öruendeznec f kic jeresuc az WRat,
és él az ti ßiuetec.
33 Mert meg halgattya az ßegényeket az WR :
és az ö foglyit nem hadgy el.
34 Diczeriéc ötet az EEgec és az föld,
az tengerec
és valami azokban vagyon.
35 Mert az Isten meg tarttya az Siont,
meg eppiti az Iudánac városit,
és ott lakoznac ,
és orokségül biriác azt.
36 Es az ö ßolgáioknac maradéki
örökségül biriác azt ,
és az kic ßeretic az ö neuét
laknac abban.

A szöveg folytatása már gyökeresen eltérő. Mutassa ezt egy vers⁶:

Batthyány graduál

Munkalkodam es be rekedek
ö nekik praedikaluan :
Elfogatkozanak az en szemeim
Miglen te benned bizom Ur Iften

Öreg graduál

El fáradtam az kiáltásban
meg száradott az én torkom:
El fogyatkoztak az én szemeim
várván az Iftent.

70

Két helyen van még az idézett első versen túl változtatás a zsoltár szövegében. A gúnyolásra más hangutánzó kifejezést választott az Öreg graduál: hęhę hęhę ~ ha ha ha; valamint egy szórendi cserével kapcsolva a megszólításhoz birtokos ragot csatol: Iften /ies én hozzám ~ /ies én hozzám Iftenem (5). Ehhez képest a kezdővers szórendi módosítása – a felszólító módú igealaknak a mondat élére helyezése mindkét félversben – ismét a legnagyobb mértékű az e zsoltárban található változtatások között.

Vizsolyi Biblia

1 Iften az én ßabadittáfomra (iouel)
Wram az én fegitęgemre lies.
2 S3ęgyenüllyenec és pirüllyanac meg
f kic keresic az én életemet,

Öreg gradual

Ioj el, én Iftenem, az én szabadittáfomra
Sies, Vram, az én fegitęgemre.
Szęgyenüllyenek meg, és pirüllyanak meg;
az kik keresik az én életemet:

⁶ Nytár. XIV. 268. szerint; a graduál keltezésére vö. Czeglédy: MNy. 1693: 24-9; Uő: MKsz. 1961: 247-63.

hátra térüllyenec és gyaláztassanac meg ,
kic gyönyörködne az én nyomoruságomban.
3 Hátra térüllyenec meg bégyenüluén nagy
hamarságga,
kic azt mondgyác én felölem, hehe hehe[.]
4 Örüllyenec és öruendeezenec te benned
mindenec kic keresnec tégedet :
és ezt mondgyác:
Magasztaltasséc fel mindenkor az Isten,
kic beretic az te babadításodat.
5 En pedig Segény nyomorúlt vagyoc:
Esten sies én hozzám,
én segedelmem és Babaditóm vagy te:
WRam ne késedelmezzel.

Hátra térüllyenek és meg gyaláztassanak ,
kik gyönyörködnek az én
nyomoruságomban.
Hátra térüllyenek, meg szégyenülvén nagy
hamarsággal :
Kik azt mondgyák én felölem; ha ha ha.
Eörüllyenek és örvendeezenek te benned
mindenek kik keresnek tégedet, és ezt
mondgyák;
Magasztaltassék fel mindenkor az Isten, kik
szeretik az te szabadításodat.
En pedig szegény nyomorult vagyok, sies én
hozzám én Istenem;
En segedelmem és szabaditom vagy te,
VRam, ne késedelmezzél.

Ditsőség; &c.

75

Vizsolyi Biblia

Öreg graudál

1 **T**iztelünc téged Iten, tiztelünc:
2 nékem rendeltetett
gyülekezetet mellém vejedem.
3 Az föld és annak minden lakosi meg
moudúltanac :
En meg erőssitem annak oßlopit.
4 Az kérkedekenyeknec azt mondom, ne
kérkedgyetec :
és az gonßoknac , _e emellyetec Baruat.
5 Ne emellyetec magas Baruat,
ne bóllyatoc meg keményedett nyackal.
6 Mert sem nap támadattól,
sem nap nyugattól, sem az pußtától
ninczen az fel magztaltatás.a
7 Mert az Isten igazgató biró,
ki eg'gyet meg aláz mást fel magasztal.
8 Mert az WRnac keuében pohár vagon
és zauaros bor,
és tellyes itállal
mellyet abbüöl tölt ki, mellynec az sepreiétis
meg ißbác,
és vgyan ki ßopiác az földön lakozó minden
latroc.

Magasztalunk tégedet, Isten, magasztalunk:
Az nékem rendeltetett
Üdöt vejedem :
Az föld és annak minden lakosi meg
mozdultanak :
En pedig meg erőssitem annak oszlopit.
Az kérkedékenyeknek azt mondom , ne
kérkedgyetek:
Es azu gonoszoknak, ne emellyetek szarvat.
Ne emellyetek magas szarvat:
Ne szóllyatok meg keményedett nyakkal.
Mert sem nap támadattól fogva , sem nap
nyugattól :
Sem az pusztától nintsen az fel
magasztaltatás.
Mert az Isten igazgató biró :
Ki egygyet meg aláz s-mást fel magasztal.
Mert az Vrnac kezében pohár vagon, és
zavaros bor,
és tellyes itállal :
Mellyet abból tölt ki, mellynek az seprejét-is
meg iszszak, és ugyan ki szopják, az földön
lakozó minden latroc.

9 En pedig hirdetem mind örökké ,
és éneket mondoc az Iácobnac Istenének.
10 Es az gonoboknac minden baruokat le
rontom :
Azu igazaknac pedig baruoc fel magasztaltatnac.

En penig hirdetem mind örökké:
Es eneket mondok az Iacob Istenének.
Es az gonoszoknak minden szarvaikat le
rontom:
Az igazakéinak penig fel emeltetnek.

Ditsőség;

83

Vizsolyi Biblia

Öreg graudál

1 **I**ften ne halgas és ne veztegely,
es ne nyugodgyál Iften.
2 Mert imé az te ellenségid háborgatnac:
és az kic tégedet gyűlölnec feieket fel emeltec.
3 Az te néped ellen álnoc tanáczot gondolnac,
tanátskodnac az te bárnnyad alatt el rőytettec
ellen.
4 Es ezt mondottác :
iertec el veßessüc el ezeket
hogya ne legyen nemzetség :
és ne nevezesséc többé az Izráelnece neue.
5 Mert egyenlő akarattal tanáczot tartottác :
és te ellened ßouetséget töttéc.
6 Az Edomitáknac és Ismaelitáknac sátoroc ,
az Moabitác és Agareneucoc.
7 Az Gebalitác, Ammonitác, és Amelechitác,
az Palestinabéliec az Tyrusbélieckel.
8 Az Assuris társul adta magát hozzáioc :
segitségül löttec az Lot fiainac.
9 Czelekedgyél vgy vélec mint az
Madianitáckal
és atz Sisarauac,
mint az Iabinnal az Kisson patakanál.
10 Kic el veztenec Endornál,
és löttec az földnece ganéia.
11 Te egyed őket és az ő fejedelmeket
ollyanocká mint az Orebet,
és mint az Zeebet , és Zebacm, és mint az
Salmunnac ,
mind az ő fejedelmeket.
12 Kic ezt mondottác :
biriuc oörökségül az Istennece haylokait.
13 En Istenem tegyed őket ollyanocká
mint az laptac,

Ne halgas, oh Vr Iften, és ne vezftégely :
Oh Iften ne nyugodgyál.
Mert imé az te ellenségid háborgatnac :
Es az kik tégedet gyűlölnec feieket fel
emelték.
Az te néped ellen álnoc tanácsot gondolnac :
Tanátskoznac az te szárnyad alatt el rejtettec
ellen.
Es ezt mondották; jertec el , veszessüc el
ezeket, hogya ne legyen nemzetség :
Es ne nevezessék többé az Israelnece neve.
Mert egyenlő akarattal tanácsot tartottac :
Es te ellened szövetséget tötték.
Az Edomitáknac, és Ismaelitáknac sátoroc :
Az Moabitác és Agareneucoc.
Az Gebalitác , Ammonitác , és Amaléचितák
:
Az Palaestinabéliec , az Tyrusbéieckel.
Az Assur-is társul adá magát hozzáioc :
Segitségül löttec az Loth fiainac.
Tselekedgyél ugy vélec mint az
Madiánitáckal , és az Sisaráfac :
Mint az Iábinnal az Kisson patakanál.
Kik el esztenec Endornál:
Es löttec az földnece ganejivá.
Tegyed őket és az ő fejedelmeket
ollyanocká mint í Orebet:
Es mint az Zeebet , és Zébát , és mint az
Salmunac, mind az ő fejedelmeket.
Kik ezt mondották :
Birjuk örökségül az Istennece hajlékait.
En Istenem tegyed őket ollyanocká mint az
laptac:
Es minemü az purdorjac az szél előtt.

és minemü az pzdioia az ßel előtt.
 14 Mint í tüz meg gyuyttya az erdöt,
 és mint az láng meg gyuyttya az hegyeket.
 15 Acképpen kergessed öket az te ßel veßbeddel,
 és az te forgó ßeleddel veßesd eßeket nékiec.
 16 Tölts be az ö ortzáiokat, gyalázattal:
 hogy az te neuedet WRam keresséc meg.
 17 S3égyenüllyenec és háboritassanac meg,
 mind örökké pirúllyanac meg és veßbenec el.
 18 Es tudgyác meg hogy te ,
 kinec neued IEHOVA,
 czac egyedül vagy felséges Isten
 mind az egész földön.

Mint az tüz meg gyujttya az erdöt:
 Es mint az láng meg gyujtja az hegyeket.
 Akképpen kergessed öket az te szél
 vestzeddel:
 Es az te forgó szeleddel veszed eszeket
 nékiek.
 Töltsd bé az ö ortzáiokat gyalázattal :
 Hogy az te nevedet , Vram , jkeressék meg.
 Szégyenüllyenek meg , s háborittassanak
 meg mind örökké.
 Pirullynanak meg és veszszenek el.
 Es tudgyák meg hogy te, kinek neved
 Jehovah , task egyedül vagy felséges Isten:
 Mind az egész föld kereségében.

Ditsőség.

84

Az ó+megszólítás beiktatásával és a kezdő vers szerkezetének átalakításával nem először találkozunk.). Érdekes, hogy a sátor szót itt a fordítások többsége kerüli, Bencédi Székely István azonban ezt választja: Mell' igen ßerelmete/ęc aÆ te fãtorid : feregeknek vra. Quam dilecta tabernacula tua, Domine virtutum : concupiscit, et deficit anima mea in atria Domini (Vulgata); Quam amabilia sunt tabernacula tua, o Jehova exercitium. Desiderio afficitur, et iamque deficit anima mea veniendi ad atria Jehovae (Tremellius).

Vizsolyi Biblia

Öreg graudál

1 **M**elly igen ßerelmetefek
 az te haylokaid ô feregeknek WRa.
 2 Az WRnac tornãtziba való menetelnek
 kéuãnsãga miatt el fogyãtkozic az én lelkem ,
 az én ßiuem és testem
 kéuãnkoznac az élö Istenhez.
 3 Az te óltãridnál , seregeknek WRa ,
 én királyom és én Istenem,
 az verebis tallãt házat,
 és az fetske féßket magãnac,
 mellyben helheztesse az ö fiait.
 4 Bódogoc az kic lakoznac az te házadban ,
 és ßüntelen téged diczérnek.
 5 Bódog ember az ,
 í kinec ßiuében vadnac az te ösuénid.
 6 Kic által ménuén
 az vizunélkül való völgyeken,
 azokon forrásokat ásnac,

Oh Seregeknek Vra Istene,
 Mely igen fzerelmetefek az te hajlékid.
Az Vrnak tornãtziba~ való menetelnek
 kévãnsãgã miãt el fogyãtkozik az én lelkem :
 Az én szivem és testem kévãnkozik az élö
 Istenhez.
 Az te óltãridnál , seregeknek Vra , én királyom ,
 és én Istenem , az veréb-is talãlt házat :
 Es az teske féßket magãnac, melyben
 helyheztesse az ö fiait.
 Bódogok az kik lakoznac az te házadban :
 Es szüntelen tégedet ditsérnek.
 Bódog ember az, az kinek te erõssége vagy:
 Es az kinek szivében vagynak az te ösvényid.
 Kik által menvén az viznélkül való völgyeken:
 Azokon forrásokat ásnak , és kutatkat essõ
 viznek.

és kútakat eső viznek.
 7 Seregenként mennek ,
 míg nem meg láttatnac Isten előtt Sionban.
 8 Seregeknek WRa Istene,
 halgasd meg az én könyörgésemet,
 halgasd meg Iácobnac Istene.
 9 Te mi paisunc Isten tekints reiam:
 és tekints meg
 az te meg kent királyodnac ortzáiát.
 10 Mert iob nékem egy nap
 az te tornátzidban,
 hogy nem (masutt) ezer nap:
 Inkáb akarnéc
 az én Istenemnac házánac küßöbén ülni ,
 hogy nem mint lakni
 az gonoboknac haylokokban.
 11 Mert olyan mint az nap
 és az pais az WR Isten,
 kegyelmet és diczöseget ád az WR,
 nem vonßa meg az iót azoktól
 az kic iárnac ártatlanságban.
 12 Seregeknek WRa ,
 Bódog ember az,
 a kinec benned vagyon bizodalma.

Seregenként, és fóltonként mennek :
 Míg nem meg láttatnac Isten előtt Sionban.
 Seregeknek Vra Istene, halgasd meg az én
 könyörgésemet :
 Halgasd meg Iacobnac Istene.
 Te mi paisunc Isten, tekénts reám :
 Es tekénts meg az te meg kent királyodnac
 orzáját.
 Mert jóbb nékem egy nap az te tornátzidban ,
 hogy nem másut ezer nap:
 Inkáb akarnék az én Istenemnek házának
 küszöbén ülni, hogy nem mint lakni az
 gonoszoknak hajlékokban.
 Mert olyan mint az nap, és az pais az Vr Isten :
 Kegyelmet és ditsöseget ád az Vr, nem vonssa
 meg az jót azoktól az kik járnak ártatlanságban.
 Seregeknek Vra, bódog ember az :
 Az kinek benned vagyon bizodalma.
 Ditsöseget.

90

XC.	Psal. XC.
<p>1 WRam te mi nékünc haylokunc vóltál minden időben. 2 Minec előtte az hegyec lennénc és formáltatnéc az föld, és ez világ , öröktől fogva mind öröcké te vagy Isten. 3 Ki az ember semmiué réßed: és ezt mondo, terietec (az földbe) embereknac fiai. 4 Mert az ezer eztendö te előtted mint az tegnapi nap, melly el múlt, és az étzakánac negyed réße. 5 El ragadod öket mint egy ár vízzel : ollyanoc mint az álom: mint az fü , melly hirtelen meg bárad. 6 Melly reggel rivágzic és estuére el változic :</p>	<p>Vr Isten , te voltal minekünc <u>hajlekunk</u> : <u>Mind nemzetségről nemzetségre.</u> Minekelötte az hegyek lennenek , és formaltatnek az föld , és ez világ : Eoröktül fogva mind örökké , te vagy Isten. Ki az embert <u>semmié</u> teszed , és ezt mondod: Terjetek az <u>földben</u> embereknac fiai. Mert az ezer esztendö te előtted <u>ollyan</u> mint az tegnapi nap , mely el múlt: Es az etsakanak negyed resze. El ragadod öket mint egy ár vízzel: Ollyanok mint az álom, mint az fü, mely hirtelen meg szárad. Mely reggel virágzik és estvére el változik : Ki vagattatik és meg szárad. Azért meg emésztetünk, az te haradog miat:</p>

ki vágattatic és meg Bárad.
 7 Azért meg eméztetünc az te haragod miatt,
 és az te búsulásod miatt meg romlunc.
 8 Mert az mi álnokságinkat elődbe vetted :
 és az mi titkos büneinket
 az te ortzádnac világa eleibe.
 9 Annac okaért minden mia napinc el múltnac
 az te haragod miatt :
 meg emésztyünc az mi eztendeinket
 mint az bebédet.
 10 Az mi eztendeinknec napiai
 hetuen eztendő,
 vagy mennél fellyeb nyóltzuan eztendő:
 és azoknac binte az iauais
 nyomoruság és fáradság ,
 melly mikor el múlic, el repölönc.
 11 Ki tudhattya az te haragodnac ereiét :
 és az te félelmed berint az te haragodat?
 12 Tanits meg minket
 hogy tudhassuc meg az mi napinknac bámát :
 hogy iárhassunc bölts biuel.
 13 Tery hozzánc WRam :
 meddig lében az te haragod?
 és légy kegyelmes az te bólgaidhoz.
 14 Tölts bę minket az te ió voltoddal
 minden napon ,
 hogy énekellyünc
 és vigadgyunc minden mi idönkben.
 15 Vidamits meg minket
 az mi nyomoruságinknac napiai vtán,
 és az eztendöc vtán,
 mellyekben láttunc nyomoruságot.
 16 Láttasséc meg az te bólgaidban
 az te czuda dolgod ,
 és az te diczöseged azoknac fiaiban.
 17 Es légyen az mi WRunknac Istenönknecc
 bépsége mi raytunc ,
 az mi kezeiknec (mondom)
 czelekedetit erösits meg.

Es az te busulásod miat meg romlunk.
 Mert az mi álnokságinkat elődbe~ vetted:
 Es az mi titkos büneinket, az te orczádnac
 vilaga eleibe.
 Annakokáért minden mi napjaink el mulnak az
 te haragod miat :
 Meg emésztyük az mi esztendőinket , mint az
 beszédet.
 Az mi esztendeinknek napjai hetven esztendők ,
 vagy mentöl fellyeb nyolczvan esztendők :
 Es azoknac, szinte az javais nyomorusag és
 fáradsag, mely mikor el mulik el repülünk.
 Ki tudhattya az te haragodnac erejet ?
 Es az te felelmed szerént, az te haragodat ?
 Tanits meg minket hogy tudhassuc az mi
 napjainknac számokot:
 Hogy jarhassunc bölts szivel te előtted.
 Térj hozzam , Vram ; meddig leszen az te
 haragod ?
 Es legy kegyelmes az te szolgálidhoz.
 Tölts be minket az te jó voltoddal minden
 napon:
 Hogy enekellyünk, és vigadgyunk minden mi
 üdönkben.
 Vidamits meg minket az mi nyomoruságinknac
 napjai utan :
 Es az esztendök utan , mellyekben latunk
 nyomoruságot.
 Lattassek meg az te szolgálidban az te tsuda
 dolgod:
 Es az te ditsöseged azoknac fiaiban.
 Es legyen az mi Vrunknac Istenünknek
 szépsége mi rajtunk :
 Es az mi kezünknek tselekedetit erössitsd meg
mi bennünk, és igazgasd az mi kezeinknek
munkait.

Ditsőség.

92

XCII.

1 **I**o dolog az WRat tisztelni,

Psal. XCII.

Io dolog az Vrat tisztelni :

és az te nevednek éneket mondani,
felséges Isten.
2 Hirdetni mindennapon
az te kegyelmességedet ,
és az te igaz mondásodat minden éjjel.
3 Tíz húrú hegedővel ,
lántual énekel, hegedővel.
4 Mert meg vidámitottál engemet WRam
az te czelekedetiddel,
azu te kezeidnek czelekedetiben öruendezec.
5 Melly nagyoc WRam az te czelekedetid?
igen mélségesec az te gondolatid.
6 Atz balgatag ember nem vébi azt ešébe:
és az bolond nem érti ezt.
7 Hogy mikor virágoznc az gonozoc
mint az füuec és virágoznc
mind az hamisság czelekedoc,
el vešnc mind öröcké.
8 De te vagy felséges Isten
mind öröcké, WRam.
9 Mert imé az te ellenségid WRam ,
az te ellenségid mondom el veánec ,
és el belednc mind
az hamisság czelekedoc.
10 Es fel emeled az én šaruámat
mint az Vnicornisnac ,
miuel hogy meg kenettettem šép zöldellö
olajjal.
11 Es meg láttya az én šemem az én ellenem
támadott elleségimen
az te itéletidet ,
és az gonozoc felöl
meg hallya az én fülem az mellyeket akar.
12 Az igaz virágozic mint az pálma fa:
és meg šaporodic mint az Libanusnac Cedrusa.
13 Az WR házánac palánti :
az mi Istenünknc tornáztiban virágoznc.
14 Vénségekbennis gyümölsöznc ,
köuérec és zöldellöc léšnc.
15 Hogy hirdesséc az Wrat

Es az te nevednek, oh magasságbeli Isten,
éneket enekleni.
Hirdetni mindennapon ,
az te kegyelmességedet ,
Es az te igaz mondásodat minde ejjel.
Tíz huru kintornával czimbalommal:
Enekel és hegedővel.
Mert meg vidámitottál engemet, Vram, az te
tselekedetiddel:
Az te kezeidnek munkaiban örvendezek.
Mely nagyok, Vram, az te tselekedetid:
Igen mélységesec az te gondolatid.
Az balgatag ember nem veszi azt eszében:
Es az bolond nem érti azt.
Hogy mikor viragoznc az gonozok mint az
füvek :
Es viragoznc mind az hamisság tselekedök , el
vesznc mind öröcké.
De te vagy az felséges Isten :
Mind öröcké Vram.
Mert imé az te ellenségid , Vram, á te
ellenségid mondom, el vesznc: á = â?
Es el szélhednek mind az hamisság tselekedök.
Es fel emeled az én szarvamat, mint az
Vnicornisnac :
Mivelhogy meg kenettettem šép zöldellö
olajjal.
Es meg láttya az én szemem , az én ellenem
támadott ellenségimen az te itéletidet :
Es az gonozok felöl meg hallya az én fülem az
mellyeket akar.
Az viragozik mint az palma fa :
Es meg šaporodik mint á libanusnac cedrusa.
Az Vr házánac palantai :
Az mi Istenünknc tornáztiban virágoznc.
Vénségekben is gyümölsöznc:
Kövérek és zöldellök lesznc.
Hogy hirdessek az Wrat , az én kösziklámát ,
igaznc lenni :
Es hogy nintsen semmi hamisság ö benne.

az én kö Bklámat igaznac lenni,
és hog ninczen semmi hamisság ö benne.

Ditsöség.

108

Vizsolyi Biblia

Öreg graduál

- 1 **K**eeß az én Biuem **Iften**:
Eneklec és diczéletet mondoc,
az én diczoféggemmelis éneklec.
- 2 Kely fel én lantom és hegedöm:
fel serkenec ió reggel.
- 3 Diczérlec tégedet az pogányoc között Wram,
és éneket mondoc néked az népec között.
- 4 Mert mind az Eegeknec felötte
fel magasztaltatott az te ió vóltod:
és mind az felhökig vagyon
az te igaz mondásod.
- 5 Magasztaltassál fel
az Eegeknec felötte Isten,
és mind az egéß földön az te diczöséged.
- 6 Hogy Babadullyanac meg az te Berelmesid,
tarts meg az te iob karoddal ,
és halgas meg engemet.
- 7 Az Isten bólott az ö **Sanctuariomiából**:
öruendezec , azért az Sicheimitáknac
iobágokat el oztom :
és az Succothnac völgyét el mérem.
- 8 Ením az **Gilead** , ením az Manasse :
és az Ephraim az én feiemnec ereie:
és az Iuda én törüén téuöm.
- 9 Az Moab én mosdó medentzém :
Az Edomra vetem az én saruimat,
és az Philistaeusokon öruendezec.
- 10 De kiczoda vißen engemet
az kerítet **városokba** ?
kiczoda vinne engemet az Edom ellen?
- 11 Auagy nem **teie** Isten ,
ki minket meg vetettél vala,
hogy ki ne mennél Isten az mi sereginckel.
- 12 Légy segítségül mi nékünc az háborúságban:
Mert hijába **való** az emberi segítség.
- 13 Az Istenben bizuán czelekedgyünc erőssen :
és ö meg tapodgya az mi ellenséginket.

- K**efz az én fzivem, **én Iftenem** :
Eneklec és ditséletet mondoc
Én tenéked, én ditsofégem.
- Kelly fel én lantom és hegedüm :
Fel serkenek jó reggel.
- Ditsérlek tégedet az pogányok között Wram :
Es éneket mondoc néked az népek közöt.
- Mert mind az egeknek felette
fel magasztaltatot az te jóvóltod :
Es mind az felyhökig vagyon
az te igaz mondásod.
- Magasztaltassál fel
az egeknek felete, **oh** Isten:
Es mind az egész földön az te ditsöséged.
- Hogy szabadullyanak meg az te szerelmesid :
Tarts meg az te jobb karoddal ,
és halgas meg engemet.
- Az Isten szóllott az ö **szentseges helyéből** :
Öörvendezek azért, ez Sicheimitáknac
jószágokat el osztom,
és í Sukotnac, völgyét el mérem.
- Enyim az **Galaad** , enyim az Manassé:
Es az Ephraim az én fejemnek ereje ,
és az Iuda én törvény tévöm.
- Az Moab én mosdó medentzém :
Az Edomra vetem az én saruimat,
és az Philisteusokon örvendezek.
- De kitsoda viszen engemet
az kerített **városokban** ?
Kitsoda vinne engemet az Edom ellen ?
Avagy nem **te-é, oh Vr** Isten ?
Ki minket meg vetettél vala,
hogy ki mennél, Isten, az mi sereginkel.
- Légy segítségül minekünc az háborúságban :
Mert hijába **vólt** az emberi segítség.
- Az Istenben bizván tselekedgyünc erőssen :
Es ö meg tapodgya az mi ellenséginket.

Ditsöség, &c.

114 In exitu Israel de Ægypto

CXIII.

- 1 **M**ikor az Izrael népe
ki iöue Égyptumból :
és az Iácobnac háza népe
az pogány nép közzül.
- 2 Lön az Iudah ö bentséges népe:
és az Izrael ö wralkodása.
- 3 **L**áta az tenger ötet és el futamodéc:
és az Irodán vize hátra térüle.
- 4 Az hegyec böknec vala mint az kosoc :
és az halmoc mint az iuhoknac bárányái.
- 5 Miczoda az oka tenger
hogy meg futamodál?
és te Iordán vize hogy hátra fordulál.
- 6 Hegyec miczoda az oka
hogy böktöc vala mint az kosoc?
és halmoc mint az iuhoknac bárányái.
- 7 Az WRnac ortzáia előtt indúlt meg az föld :
az Iácobnac Istenének elötte.
- 8 Ki változtattya az kösbiklákat álló tóuá:
és az kö Biklát vizeknek forrásáúá.

Psal. CXIV.

- A**z Israelnek népe
mikor Égyptomból ki jöve:
Es az Iacobnak háza népe
a' pogány nép közzül.
Lön az Iuda az ö szentséges népe :
Es az Israel ö uralkodása.
Látván az tenger ötet hátra folyamodék :
Es az Irdán vize hátra térüle.
Az hegyek szöknek vala mint az kosok :
Es az halmok mint az juhoknac bárányi.
Mitsoda az oka, tenger,
hogy hátra futamodál?
Es te Irodán vize hogy hátra fordulál?
Hegyek, mitsoda az oka
hogy szöktök vala, mint az kosok :
Es halmok, mint az juhoknac bárányi?
Az Vrnac orzája előtt indult meg az föld:
Az Iácob Istenének elötte.
Ki változtattya az kösziklákat álló tóvá :
Es az kösziklát vizeknek forrásává.

Ditsöseg.

138 Confitebor tibi Domine in toto corde meo

CXXXVIII.

- 1 **D**iczérlec tégedet tellyes búuemböl :
Az Istenec elött éneket mondoc te néked.
- 2 Meg hajtom magamat
az te bentségednek Templománál,
és éneklec az te Neuednec,
az te kegyelmességed és igaz mondásod felöl
:

Psal. CXXXVIII.

- D**itsérlek, Vram, tégedet tellyes szivemböl :
Az hatalmasok elöt éneket mondoc tenéked.
- Meg hajtom magamat
az te szentségednek templománál :
Es éneklec az te nevednek,
az te kegyelmességed, és igaz mondásod felöl.
Mert mindeneknek felette magasztaltad

mert mindeneknec felötte magasztaltad
 az te neuedet
 és az te bebedet.
 3 Az melly nap kiáltottam,
 azonnal meg halgattál engemet ,
 meg szaporitottad az én lelkemben az eröt.
 4 Diczérnec tégedet WRam
 az földnec minden királyai :
 mikoron hallandgyác az te bádnac bebedit.
 5 Es éneket mondanac az WRnac vtai felöl :
 miuel hogy nagy az WRnac diczösége.
 6 Mert iöllehet felséges az Isten,
 mind az által az alázatost nézi:
 és az keuélyeket nagy táuol láttya.
 7 Ha az nyomoruságnac közepette iárokis,
 meg eleueniteß engemet :
 Az én ellenségimnec haragioc ellen
 ki nyuítod az te kezedet,
 és meg tart engemet az te iob kezed .
 8 Az WR el végezi az mit én bennem kezdett :
 Wram az te irgalmasságod
 mind örökké vagyon:
 Az te kezednec munkáiát
 ne hadgyad el.

az te nevedet :
Azonképpen az te beszédedet.
 Az melly nap kiáltottam,
 azonnal meg halgattál engemet .
 Meg szaporitottad az én lelkemben az eröt.
 Ditsérnek tégedet, Vram,
 az földnek minden királyi:
 Mikoron hallandgyák az te szádnac beszédét.
 Es éneket mondnak az Vrnac utai felöl:
 Mivelhogy nagy az Vrnac ditsösége.
 Mert jóllehet felséges az Isten;
 mind az által az alázatost nézi:
 Es az kevélyeket nagy távol láttya.
 Ha az nyomoruságnac közepette járok-is,
 meg elevenitesz engemet:
 Az én ellenségimnek haragjok ellen,
 ki nyujtod az te kezedet ,
 és meg tart engemet az te jobb kezed.
 Az Vr el végezi, az mit én bennem kezdett :
 Vram, az te irgalmasságod
 mind örökké vagyon,
annakokáért az te kezednek munkáját
 ne hadgyad el.

Ditsöség.

12

1 Tarcz meg WRam,
 mert elfogyott az bent,
 mert elfogytanac az hiuec
 az embereknek fiai közzül.

Szabadits megh, Vram, engemet
 mert el fogytak az te ézentid,
 a kik jót cselekednének :
Megh fogyatkoztak az igaz mondók
 az embereknek fiai közzül.

A kódexek korától kialakult bizonyos fordulatok (terminusok) állandó fordítása. Ezek párhuzamosan, vagy egymást váltva jelenhetnek meg később. Ilyen a 'megtart' ~ 'megszabadít' – mint e kezdőversben.

A vers második felének parafrázisba hajló bővítése az élő gyakorlatban rögzült zsoltváltozatok hatására maradhatott meg.

A zsoltvárszöveg többi versében ilyen jellegű eltérések nincsenek.

16

1 Tarcz meg engemet
Isten
mert én te benned bizom.
2 Mond eßt az WRnac (**ô** én lelkem,) En WRam vagy te,
iollehet íemmi éntölem nem bármazhatic
melly néked haßnálna.
3 Hanem az benteknec
kic ez földön vadnac,
és az böczülete íeknec,
kikben vagyon minden én gyönyörü íegem.

Tarts meg **és örizz meg** engemet,
oh én Vram Istenem :
Mert én **egyedül csak** te benned bizom
Mondgyad ezt én lelkem az Istennek,
én Vram vagy te :
Noha én tölem semmi nem íármazhatik,
Hanem az ízenteket **íegitettem,**
kik ez földön vadnak:
Es az böcsülete íeket **éppitem,**
kikben vagyon minden én gyönyörü íegem.

29

1 Ti **fejedelmec** fiai
adgyatoc az WRnac,
adgyatoc az WRnac diczö íéget és erő íséget.
2 Adgyatoc **az** WRnac
az ö neuénc diczö íégét,
imádgyatoc az WRat
az ö fényes í**anctuariumaban.**
3 Az WRnac ßaua vagyon az vizeknec **fölötte,**
az diczö íégnc Isten meg **dördüle,**
az **Wr** az íoc vizeknec **fölötte vagyon.**

Ti **földnek fejedelmi, hatalama íoknak** fiai :
Adgyátok az Vrnak
az dicsö íéget, és **az** erő íéget.
Az Vrnak nevénc
adgyatoc illendö dicsö íéget :
Imádgyátok az Vrat
az ö fényes í**zent hajlékában.**
Az Vrnak ízava vagyon az vizeken;
és az dicsö íégnc Isten meg **dördül**
Es az **Vrnak ízava** az íok vizeknec felette.

34

Nem csak a zsoltár kezdete, hanem a Kálmáncsehi fordítása lévén, a többi változat is közlendő.

44

ffffffffffff

47 Omnes gentes plaudite manibus

Vizsolyi Biblia	Öreg graduál
-----------------	--------------

XLVII.

Pfal. XLVII.

1 **M**inden népec tapfolyatoc kezetockel,

Minden népek tapfolyatoc kezeitekkel:

oruendezetec Istenec
vigfágos bóual.
 2 Mert az WR felléges és rottenetes,
 nagy Király mind ez egéß foldon.
 3 Ki az mi birodalmunc alá veti az népeket ,
 és az pogányokat az mi lábunc alá.
 4 Ki el válaßtotta nékunc
 az mi orokféinket ,
 Iácobnac dicsoféget kit beretott.
 5 Fel méne az Iften nagy orommel,
 az WR trombita bóual.
 6 Enekellyetec az Iftenec, énekellyetec ,
 énekellyetec az mi Királyunknac,
 énekellyetec.
 7 Mert az Iften
 mind ez széles foldnec Királya,
 énekellyetec o néki bolcsen.
 8 Wralmkodic az Iften minden pogányokon,
 az Iften ul az o bentfégenec bekiben.
 9 Az népeknek feiedelmi gyulekoztenec
 az Abraham Iftenének népéhez,
 mert Iftene az foldnec meg oltalmazáfa,
 ki igen fel magasztaltatott.

Eorvendezetec az Iftennek
vigaßfágos énekekkel.
 Mert az Vr felléges, és rettenetes:
 Nagy Király mind az egéß fold kerekfégenben.
 Ki az mi birodalmunk alá veti az népeket:
 Es az pogányokat az mi lábaink alá.
 Ki el válaßtotta mi nékunk
 az mi orokfégunket:
 Iacobnac dicsoféget kit fzeretett.
 Fel mene az Iften nagy orommel:
 Az Vr fel mene trombita szóval.
 Enekellyetec az Iftennek énekellyetec:
 Enekellyetec az mi Királyunknac
 énekellyetec.
 Mert az Iften
 mind ez széles foldnek Királya:
 Enekellyetec o néki bolcsen.
 Vralkodik az Iften minden pogányokon:
 Az Iften ul az o fzentfégenec fzikiben.
 Az népeknek fejedelmi gyulekeztenec
 az Abraham Iftenének népéhez:
 Mert Iften-é ez foldnek meg oltalmazáfa;
 ki igen fel magasztaltatott.

Dicsosfé, &c.

A páros testrészekre érvényes az egyesszám, de a Geleji Katona István és hasonló felfogásúak a többszámot tartották helyesnek⁷, ezért van helyesbítés az Öreg graduálban: kezec öckel ~ kezeitekkel (1); lábunc ~ lábaink (3).

Szócsere, vagy megváltoztatott fordulat van néhány versben: yruendezetec Istenec vigfágos bóual ~ Eorvendezetec az Iftennek vigaßfágos énekekkel (1); (2) faldxn ~ fald kerekfégenben (2); az WR trombita bóual ~ Az Vr fel mene trombita szóval (5).

50

fff

54

fff

56

Ebben a zsoltárban négy helyen van szórendi átalakítás és néhány szócsere, ezáltal az Öreg graduál szövege gördülékenyebbé vált. Hasonlóképpen némileg módosul a kezdővers is. De nem csak az elején, hanem később is van árnyalatnyi eltérés a zsoltár szövegében.

⁷ Szathmári:

1 Könyörülj rajtam I[ten,
Mert el akart engemet nyelni az ember,
és minden nap ellenem hadakozuán
engemet nyomorgat.
5 gondolattyoc nékem ártalmamra.
7b Az te haragodban I[ten
az népeket ronts meg.
9 Ackor az én ellen[égim hátra fordulnac,
az melly napon kiáltandoc,
ezt tudom
hogy az I[ten vagyon én velem.

Keönyörülj rajtam én I[tenem,
mert el akar engemet nyelni az gonoész ember:
Es minden nap ellenem hadakozván
nyomorgat engemet.
gondolatik nékem ártalmamra
De rontsd meg óh I[ten,
az te haragodban mind ezeket.
Az melly napon én fel kiáltandok te hozzád,
akkor az én ellen[égim hátra fordulnak :
Igy tudom meg
hogy az I[ten vagyon én velem.

E[zemben forognak, óh I[ten,
az tenéked tött fogadá[im :
Meg adom tenéked az dicsireteket.

Ebben a zsoltárban négy helyen van szórendi átalakítás és néhány szócsere, ezáltal az Öreg graduál szövege gördülékenyebbé vált. Hasonlóképpen némileg módosul a kezdővers is. De nem csak az elején, hanem később is van árnyalatnyi eltérés a zsoltár szövegében.

60

1 I[ten el vetettél vala minket,
el béleßtetél vala minket,
meg haragudtál vala,
terj meg mi hozzánc.
4 Adtál az tégedet felökneç záblót,
mellyel éllyenec az iga[[ágért.

Oh Vr I[ten, ki elvetettél vala minket,
el [zéle[ztettél vala minket,
mert megharaguttál vala reánk :
Térj meg kérünk kegyelme[en mi hozzánk.
Zá[zlót adtál az téged félökneç :
Mellyel éllyenek az igazságért.

A szórendi változtatás mellett van még egy megváltoztatott igealak (12^b): czelekeßunc ~ tselekedünk; el tapodgya ~ el tapodtad. Egy latin szót is magyarral helyettesít: (6) Sanctuariomiaban ~ [zent[egének hajlékában.

Jóllehet e zsoltárban nem a kezdőversben van egyedül feljegyzésre érdemes változtatás, az eltérés mégis a kezdővers bővitményeiben a legnagyobb.

ffffff

65

67

fffff

69

ffffff

70

1 I[ten az én Babadittá[omra (iöuel)
WRam az én [egitégemre [ies.

Iöj el, én I[tenem, az én [zabadittá[omra
Sies, Vram, az én [egit[egemre.

Két helyen van még változtatás. A 3. versben hehe hehe ~ ha ha ha; és az 5. versben: I[ten [ies én hozzám ~ [ies én hozzám I[tenem. Ehhez képest a kezdővers csekély szórendi módosítása ismét a legnagyobb mérvű változtatás ebben a zsoltárban.

75

1 Tiztelünc téged Iten, tiztelünc:
2 nékem rendeltetett gyülekezetet mellém
vejendem.

Maga[ztalunk tégedet, I[ten, maga[ztanlunk :
az nékem rendeltetett üdöt vejendem :

83

1 I[ten ne halgas és ne veztegey,
es ne nyugodgyál I[ten.

Ne halgas, **oh Vr** I[ten, és ne ve[ztégely :
Oh I[ten ne nyugodgyál.

84

1 Melly igen Berelmete[ek az te haylokaid
ô [eregeknek WRa.

Oh Seregeknek Vra I[tene,
Mely igen [zerelmete[ek az te hajlékid.

Quam dilecta tabernacula tua, Domine virtutum : concupiscit, et deficit anima mea in atria Domini (Vulgata); Quam amabilia sunt tabernacula tua, o Jehova exercituum. Desiderio afficitur, et iamque deficit anima mea veniendi ad atria Jehovae (Tremellius). Mell' igen Berelmeteek a3 te [atorid : [eregeknek vra (Bencédi Székely István)

1 WRam te minékünc haylokunc vóltál
minden időben.

Vr I|ten, te voltal minekünk hajlékunk :
Mind nemzet|égről nemzet|égre.

A nemzetség ('nemzedék') helyesbítés és bővítés hangulatilag megokolt, a latin fordításban is megvan: Domine, refugium factus es nobis : a generatione in generationem (Vulgata); O Domine tu habitaculum fuisti nobis, in quaque generatione (Tremellius). Az ilyen mozzanatok miatt lehetséges, hogy némelyik fordítás (ha egyébként a saját mércéje szerint pontos is) nem terjedt el, vagy nem tudta helyettesíteni a meggyökerezettet. E zsoltár elején kínálkozó példa erre a következő megoldás: 'Vram te vag' az mi folámatunknac haza : nemzetigről nemzetigre (Bencédi Székely István). Meg lehet magyaráznunk zsoltárkommentárok alapján, vagy valamely felfogás érveivel, de a szövegnek mindenkor van lélektani hatása, hangulati eleme, amely a meggyökerezést vagy szálóigévé válást segíti illetve akadályozza. A némileg bővített szöveg a szertartási gyakorlat számára kívánatosabb, jobban mondható, és első hallásra is könnyebb megérteni.

108

1 Keeß az én Bium I|ten:
Eneklec és diczéretet mondoc,
az én diczö|égemmelis éneklec.

Ke|z az én |zivem, én I|tenem :
Eneklek és ditséretet mondok
én tenéked, én ditsö|egem.

Bevezető	I
I. A NYOMTATOTT ÉS KÉZIRATOS GRADUÁLOK KÖLCSÖNHATÁSA	1
I. 1. Az óprotestáns szertartás és a graduálok	1
I. 1.1. Psalmus, Psalterium, psalmodia	2
I. 1.2. Zsoltár, ének, dicséret	6
I. 1.3. Naponta hétszer ?	12
I. 1.4. Libere, non sub jugo	14
I. 1.5. Az hol az graduállal nem élhetnek	15
I. 2. Graduálok és hagyomány	18
I. 2.1. Kálmáncsehi (Sánta) Márton és a Komjáti graduál (1574)	23
I. 2.2. Bencédi Székely István (1548) és Huszár Gál zsoltárai (1574)	26
I. 2.3. A Sáczay graduál (1619) és a Batthyány/Ráday graduál (1613 körül) zsoltárai	33
I. 2.4. A Spáczay graduál (1619) és az Öreg graduál (1636)	70
I. 2.5. A Bélyei graduál (1642–1653) és az Öreg graduál (1636)	85
I. 3. A Vizsolyi Biblia és az óprotestáns liturgia	55
I. 3.1. A VB. Soltar Könyve liturgikus használatra is készült	55
3.1.1. A versfelezés (a mediatio) jelölése az Öreg graduálban	59
3.1.2. A mediatio helye a Vizsolyi Bibliában	60
I. 3.2. Summák és feliratok	63
II. A VIZSOLYI BIBLIA ÉS AZ ÖREG GRADUÁL ZSOLTÁRKÖNYVÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA	66
II. 1. Lényegében egyező zsoltárok	66
II. 1.1. Lényegében egyező zsoltárok 1–50. között	66
II. 1.2. Lényegében egyező zsoltárok 51–100. között	75
II. 1.3. Lényegében egyező zsoltárok 100–150. között	89
II. 2. Részben eltérő szövegű zsoltárok	115
II. 2.1. Csekély mértékben eltérő zsoltárok	115
II. 2.2. Jelentősebb mértékben eltérő zsoltárok	172
II. 2.3. Eltérő kezdetű zsoltárok	193
2.3.1. Kevesebb változtatással	193
2.3.2. Több eltéréssel	219
II. 3. Teljesen eltérő zsoltárok	256
III. A VIZSOLYI BIBLIA ÉS AZ ÖREG GRADUÁL ZSOLTÁRKÖNYVE NYELVI KAPCSOLATÁNAK ÖSSZEGZÉSE	264
I. 1. Az Öreg graduál nyelvéről és helyesírásáról	264
1. Az Öreg graduál hangjelölése és helyesírása; néhány jellemző	264
2. Geleji Katona István korrigendája és intelmei	266
3. Következésként eltérő szóalakok	271
I. 2. Hogyan módosította az Öreg graduál a Vizsolyi Biblia szövegét?	273
I. 3. Miért módosította az Öreg graduál a Vizsolyi Biblia szövegét?	282
Summary	
Bibliográfia	I